

A LIBERALIZMUS TÖRTÉNELME

BALLA ANTAL

A LIBERALIZMUS TÖRTÉNELME

Gazdasági és politikai tanításai

Először megjelent 1926-ban.

Eger, 2020

A borítót és a kötetet tervezte: Táborszki Bálint

A kötetben használt betűtípusok:

MONTERRAT & *Sorts Mill Goudy*

Ez az alkotás a Creative Commons Nevezd meg! 4.0

Nemzetközi licenc alá tartozik.

A licenc megtekintéséhez látogass el a

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> oldalra.

TARTALOMJEGYZÉK

A szerkesztő bevezetője	9
Előszó	27
Bevezetés.....	30
I. fejezet: A liberalizmus kezdetei	50
<i>Az angol forradalom politikai eszméi</i>	52
<i>Locke tanításai és a Bill of Rights</i>	64
<i>Az Egyesült Államok alkotmánya</i>	76
II. fejezet: A liberalizmus Franciaországban	89
<i>Montesquieu és a felvilágosodási iskola</i>	92
<i>Az emberi jogok deklarációja és a forradalom alkotmányai</i>	102
<i>Az első köztársaság bukásától a 48.-i forradalomig</i>	113
III. fejezet: A gazdasági liberalizmus	122
<i>Quesnay és Adam Smith</i>	126
<i>Ricardo, Cobden és a manchesteri iskola</i>	137
<i>Friedrich List és a védővámrendszer</i>	152
IV. fejezet: A XIX. század forradalmi és a liberális pártok keletkezése.....	163
<i>A liberalizmus Németországban</i>	168
<i>A liberalizmus Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban</i>	185
<i>A liberalizmus sorsa Franciaországban</i>	197
<i>A liberalizmus eredményei</i>	203

V. fejezet: Az angol liberalizmus a XIX. században.....	210
<i>A liberális reformok (1832-1867)</i>	215
<i>John Stuart Mill tanításai</i>	224
<i>A Gladstone-korszak reformjai</i>	236
<i>Az angol demokrácia</i>	245
VI. fejezet: A liberalizmus ellenhatásai.....	249
<i>A konzervativizmus</i>	251
<i>A szocializmus (kollektívizmus)</i>	259
<i>A katolikus reakció</i>	272
VII. fejezet: A liberalizmus és a xx. század problémái.....	281
<i>A demokrácia és a parlamentarizmus</i>	283
<i>A tőke és a munka</i>	286
<i>A liberalizmus jövője</i>	293
VIII. fejezet: A liberalizmus Magyarországon	298
<i>A történelmi előzmények</i>	298
<i>A felvilágosodási kor Magyarországon</i>	304
<i>A Martinovics-féle összeesküvés</i>	304
<i>Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos</i>	310
<i>A szabadelvű kor jelleme és eredményei</i>	328
<i>A kiegyezés után</i>	335

A SZERKESZTŐ BEVEZETŐJE

Franciaország mellett Magyarország az államizmus nagy történelmi fellegvára Európában. Nálunk épült ki Európa legcentralizáltabb bürokratikus állama a tizenkilencedik század második felében, a huszadik században pedig mi voltunk a „legvidámabb barakk,” akik a legboldogabban túrték a rabszolgaságukat a mindenható szocialista állam uralma alatt. A rendszerváltás után a magyar nép szerette volna egyszerre megenni és megtartani a tortáját: fel kívánt zárkózni a nyugathoz és szerette volna azt az életszínvonalat élvezni, amit Amerika és Nyugat-Európa népei, de nem volt hajlandó szakítani az évszázados államista hagyományával, helyette pedig megismerni és megvalósítani az eszmét, ami gazdaggá és civilizálttá tette ezeket az országokat: a liberalizmus eszméjét. Így húsz évnyi útke-resés után Magyarország visszatért az egyetlen berendezkedéshez, amit a történelme során ismert: az államtól való függés, az állami mindenhatóság rendszeréhez. Elsöprő többséggel választott meg egy nyíltan antiliberális, konzervatív kormányt, ami boldogan vezette vissza az országot az államizmus hagyományához.

A rendszerváltás homokra próbált építeni egy országot, miközben minden reményével remélte, hogy kibírja a viszontagságokat az építmény; azután megdöbbenéssel nézte, ahogy elemésztette azt az államhatalom terebélyesedésének az árja. Mit rontottunk el? Hol vétettünk? Miért nem kerekedett gazdag és fejlett ország, amikor annyira reméltük, annyira vágytuk a nyugati életszínvonalat?

Az igazság az, hogy a közgondolkodás eszméiben bekövetkező teljes és gyökeres változásnak kell megelőznie bármilyen rendszerváltást. A kőszikla, ami alapként szolgálhat egy szabad és virágzó országnak, az államtól való szabadság, a liberalizmus eszméje melletti sziklaszilárd elköteleződés a közvélemény részéről.

Ehhez azonban nem elegendő egy középutas párt néhány megkapó szlogenje és az államszocializmussal való általános elégedetlenség. Az embereknek meg kell *érteniük* a szabadság filozófiáját. Tanulmányozniuk kell a legnagyobb képviselőinek az érveit. Meg kell ismerniük a gazdaságelmélet tanítását, miszerint a szabad emberek önkéntes együttműködése megteremti a társadalmi rendet és jólétet, és meg kell ismerniük a természetjogi iskola tanítását, miszerint az emberek elidegeníthetetlen jogokkal bírnak, amiket semmilyen államhatalom nem szeghet meg. A véleményformálóknak, a gondolkodóknak, íróknak és publicistáknak kell közérthető formába önteniük a közgazdaságtan és a politikafilozófia tételeit, az érveket az életünkbe és a gazdaságunkba való állami beavatkozás ellen, az államhatalom visszaszorítása mellett. Egy gigantikus, országos,

évtizedeken át tartó intellektuális mozgalom kell hozzá társadalomtudósokból, filozófusokból, publicistákból, újságírókból, művészekből, aktivistákból, műsorvezetőkből, vállalkozókból, kiadókból, akik azt a célt tűzték ki maguknak, hogy megismertessék a megrögzötten szocialista Magyarországgal az államtól való szabadság eszméjét.

Ehhez a titáni feladathoz nem csupán mindazzal a téveszmével kell leszámolni, amit a kommunista uralom az egész nemzedékbe táplált az oktatási rendszerén és a kulturális hegemóniáján keresztül, hanem mindazzal a téveszmével, ami egészen a XIX. század közepétől fogva egyeduralkodó a magyar közgondolkodásban.

Mindez azonban *teljességgel elmaradt* a rendszerváltás során. Nem csupán a megszervezése, hanem maga a felismerése is hiányzott annak, hogy mennyire távol áll a magyar közgondolkodás a szabadságtól, és mennyire nagy szükség van egy ilyen országos mozgalomra.

Balla Antal könyve roppant fontos segítség ehhez a folyamathoz. Ahhoz, hogy megértsük a liberalizmus eszméjét, meg kell ismernünk a történelmét és megannyi képviselőjét, akik az évszázadok során a magasba emelték a lobogóját. Ez a kötet végigvezeti az olvasót a liberalizmus múltján; bár minden fejezetről könyveket lehetne megtölteni, és egy ekkora terjedelmű írás szükségszerűen hiányos és felszínes bemutatása négy évszázad eszmetörténetének, a könyv önmagában elegendő kiindulópontot biztosít ahhoz, hogy *elkezdhessük* a rendszerváltáshoz elengedhetetlen eszmei változást.

Talán nem illik kritikai bírálatot fűzni egy könyvhöz annak bevezetőjében. Azonban a fentiek talán elegendő indokot adnak arra, hogy a legnagyobb körültekintéssel tanulmányozzuk a szabadság eszméjét, nem csupán azért, mert a hiba az elméletben katasztrofális eredményekhez vezet a gyakorlatban, hanem azért is, mert – mivel annyira ismeretlen eszme a szabadság a magyar nyilvánosság számára – egy rossz érv egy individualista tollából, az államista álláspont elfogadása bizonyos kulcskérdésekben nem elősegíti, hanem elgáncsolja a valódi változás és haladás reményét a szabadság irányába. Ha azzal az indokkal ajánlanánk az olvasónak egy könyvet, hogy az segít megismerni a klasszikus liberalizmus gondolatvilágát, azonban maga a könyv tagadja meg helyel-közzel a liberális tanokat, akkor a szándékolt eszmei tisztánlátás helyett csupán további zavart és ellentmondásokat szítanánk az ajánlásunkkal. Vizsgáljuk meg tehát azt a néhány esetet, ahol a jelen könyv, ha nem is antiliberális, de liberális szemszögből megkérdőjelezhető gondolatokat tár az olvasó elé.

De félreértés ne essék. A következőkkel semmiféleképpen nem áll szándékunkban azt sugallni, hogy Balla Antal ne volna egy elvhű, szenvedélyes, elkötelezett szabadelvű gondolkodó, egyike annak a rettenetesen kevés magyar szerzőnek, aki a XX. században képviselte és védelmezte a liberalizmust, amikor körülötte az egész ország – és az egész kontinens – a szabadság ellen és az államimádathoz fordult. Mivel olyan kevés hozzá hasonló gondolkodóra találhatunk a magyar történelemben, és mivel akkora bátorság és hősiesség kell majdhogynem egyedül

szembeszegülni az ember egész nemzetével, becsüljük meg kiltartását és emlékezzünk rá.

De Balla Antal történész volt, nem pedig közgazdász, és *A liberalizmus történelme* pontosan azokban az esetekben a leggyengébb, amikor a szerző a közgazdaságtan területére merészkedik. Így a következőt jegyzi meg a közgazdaságtan tudományáról:

[H]a azonban felvetjük vele szemben azt a kérdést, hogy tudomány-e olyan értelemben, mint a fizika, vagy a matematika, vitatni lehetne, hogy megérdemli-e ezt a díszes elnevezést. Nem kellene túlságos messzi mennünk a bizonyítékokért, hogy kimutassuk, hogy ez a szerteszt ágazó, bonyolult és materiális életünk egész komplexumát magába foglaló tudományág milyen kevés kézzelfogható eredményt tudott felmutatni. Ha módszereivel olyan bizonyossággal dolgozhatnánk, mint ezt a közgazdászok állítják, akkor ma, a világszerte uralkodó gazdasági anarchia közepette nem állnánk tanácstalanul. Már pedig a legjobb akarat sem tagadhatja, hogy a közgazdasági tudományokhoz hiába fordulunk tanácsért. Nehézségei abban rejlenek, hogy a gazdasági élet magának az embernek a műve, tehát a közgazdaságtan tudományának olyan valóság szolgál tárgyul, mely emberi konvenciók eredménye, nem állandó adottság s nem nyújtja ugyanazt az embertől elkülöníthető tárgyiasságot, mint a külső természet dolgai.

Ez azonban a tévedések egész gyűjteménye egyetlen bekezdésbe sűrítve. A közgazdaságtan nem hibáztatható azért, mert az államok nem hajlandóak hallgatni az intéseire és a gyakor-

latba ültetni a tanácsait. A fizika bizony büszkélkedhet a tudomány díszes cégérével, de senki nem vonná kétségbe magát a diszciplínát, ha a mérnökök nem annak segítségével építenék a hidakat, hanem bízva bíznának abban, hogy az építmény így is, úgy is tökéletesen stabil lesz, mert ők úgy akarják.

Az osztrák iskola nagy közgazdászai, Ludwig von Mises és tanítványa, F. A. Hayek előre látták az 1929-es gazdasági összeomlást és figyelmeztették a világot arra, hogy az inflációs hitel- és pénzpolitika gazdasági katasztrófához fog vezetni. A figyelmeztetésük süket fülekre lelt, és azóta újra meg újra bebizonyosodott minden alkalommal, amikor az államok hitelexpanzióhoz folyamodtak. Sajnálatos módon az egyetlen hatalmas tántorgó lyuk Balla Antal könyvében, hogy teljesen elhanyagolta az osztrák közgazdaságtani iskolát. Nem ismerte vagy nem említette Carl Mengert, és az osztrák iskola nagy *methodenstreit* vitáját a német történeti iskolával, ahogyan nem említette az osztrák iskola későbbi nemzedékeit sem. Megemlíti Schmoltert, az osztrákok hírhedt államista ellenfelét a módszertani vitában, de magáról az osztrák iskoláról nem tesz említést. Az osztrák iskola nélkül azonban nem létezhet liberalizmus, hiszen anélkül nem lehet megérteni, hogy kérlelhetetlen szabályszerűség uralkodik a gazdasági folyamatokban, amiket semmiféle hatalom és semmiféle állami beavatkozás nem írhat felül.

Az osztrák iskola alapítója, Carl Menger volt az, aki kiemelte a gazdaságtudományt abból a zsákutcából, amibe a klasszikus közgazdaságtan vezette. Balla Antal könyve azon-

ban kizárólag a klasszikus gazdaságelmélet művelőivel foglalkozik, annak ellenére, hogy több mint fél évszázaddal a margiális forradalom után íródott.

Ez arra enged következtetni, hogy a szerző egész egyszerűen nem ismerte a modern gazdaságelmélet tanítását. Azzal vádolja a közgazdaságtant, hogy nem nyújt tanácsokat a gazdasági problémákra, azonban a közgazdászok újra meg újra figyelmeztettek azoknak az állami beavatkozásoknak a pusztító hatásaira, amelyek egytől egyig bekövetkeztek. Nem a közgazdaságtan a hibás azért, mert nem hallgatnak rá. Ludwig von Mises szavaival¹:

A liberalizmus nem okolható azokért intézményekért, amelyek napjaink gazdaságpolitikáját jellemzik. Ellenezte azoknak a projekteknek az államosítását, amelyekről immár be is bizonyosodott, hogy katasztrofálisak, valamint az enyves korrupció melegágyai a közszektor irányítása alatt; ellenezte, hogy megtagadják a védelmet azoktól, akik hajlandóak dolgozni, és ellenezte, hogy a szakszervezetek kezébe állami hatalmat adjanak, ellenezte a munkanélküli segílyt, ami állandó és egyetemes jelenséggé tette a munkanélküliséget, ellenezte a társadalombiztosítást, ami zsémbessé, szimulánssá és neuraszténiássá tette a biztosítottakat, ellenezte a vámoikat (és ezzel hallgatólagosan a kartelleket), annak korlátozását, hogy az ember szabadon dönthessen arról, hol éljen, hova utazzon, hol tanuljon, ellenezte az korlátlan adóztatást

---

¹ Ludwig von Mises, „A kapitalizmus bukásának mítosza,” in *Szabadság és tulajdon és más esszék*, Eger, [1932] 2021.

és az inflációt, a felfegyverkezést, a gyarmatosítást, a kisebbségek elnyomását, az imperializmust és a háborút. Makacsul ellenezte a tőkefelélés politikáját. És nem a liberalizmus teremtette meg a felfegyverzett pártkatonaságokat, amik csak a kényelmes pillanatra várnak, hogy lángra lobbantsanak egy polgárháborút.

Az osztrák iskola tudósai bemutatták, hogy a gazdaságtudomány igenis „nyújtja ugyanazt az embertől elkülöníthető tárgyiasságot, mint a külső természet dolgai.” Például: először meg kell termelni azt, amit elfogyasztanak; amit ma elfogyasztanak, azt nem lehet holnap ismét elfogyasztani; a pénzmenyiség növekedése nem teremt tőkejavakat, mindössze a vagyon újraelosztását segíti elő az újonnan előállított pénz első tulajdonosai javára; amikor egy homogén jószág kínálata megemelkedik egy újabb egységgel, az újonnan hozzáadott egység szubjektív értéke – a fogyasztó szemszögéből – alacsonyabb az előző kínálat utolsó egységének szubjektív értékéhez képest, mivel az új egységet csak olyan cél megvalósítására használhatja fel a fogyasztó, ami a szemében *kevésbé* fontos vagy értékes, mint a legkevésbé értékes cél, amit az előző, egyel kisebb kínálat utolsó egysége megvalósíthat; az ember cselekszik, azaz szűkös dolgokat (minimum saját testét) felhasználva törekszik bizonyos kiválasztott célok elérésére; minden önkéntes csere *ex ante* előnyös mindkét fél számára, hiszen máskülönben – ha úgy gondolnák, hogy a cserével rosszabbul járnak, mint nélküle – nem egyeztek volna bele; minden kényszerített tulajdonátruházás esetén az egyik fél profitál a másik fél rovására; a termelési tényezők állami tulajdonlása esetén azoknak nincsen

piaci ára, piaci ár nélkül lehetetlen a gazdasági kalkuláció, gazdasági kalkuláció nélkül pedig lehetetlen a legsürgetőbb fogyasztói igényekhez igazítani a termelést.

Az igazság az, hogy – ahogyan azt Ludwig von Mises demonstrálta *Human Action* című mesterművében – a teljes gazdaságmélet levezethető az *a priori* logikai érvelés segítségével a cselekvés fogalmából, és amennyiben a cselekvés fogalma igaz – és az ember nem tagadhatja anélkül, hogy be nem bizonyítaná – az érvelés során pedig nem vétettek hibát, a logika törvényei szerint az abból kikövetkeztetett tételek ugyanannyira bizonyosak, objektívek és igazak, mint a kiindulópont.

A gazdasági élet – való igaz – magának az embernek, az emberi cselekvésnek a műve; ez azonban nem teszi *magát az emberi cselekvés fogalmát* szubjektívvé vagy kevésbé állandóvá. A cselekvés fogalma – és mindaz, ami abban logikailag benne rejlik – *nem* konvenciók eredménye. Egy bizonyos szempontból valójában sokkal precízebb és tárgyilagosabb az osztrák praxeológia, hiszen az új empirikus tények bármikor felülírhatják a természettudományos elméleteket, miközben soha semmilyen történelmi tény nem lesz képes megcáfolni a praxeológia tételeit, mint az imént említett tételeket.

Sajnos túlságosan jellemző azok között, akik szabadelvűnek vallják magukat, hogy a gazdasági szabadságot és a magántulajdonhoz való jogot leválasztják a szabadelvűségtől. Pedig maga az elképzelés is abszurd. A szabadság és a magántulajdon lényegében szinonimák. Mindenekelőtt mindannyiunk legfőbb és legbecsesebb magántulajdona a saját teste: mind köve-

teljük a jogot ahhoz, hogy mi magunk hozzassuk meg az ítéletet arról, hogy mi és mi ne történjen a testünkkel, és semmilyen szabadságról nem beszélhetnénk enélkül.

A magántulajdon másik fő kategóriája azok a természetadta fizikai dolgok, amiket az ember azelőtt vett birtokba, mielőtt bárki más tette volna, azzal, hogy fizikailag módosította őket – elegyítette velük a munkáját, ahogyan a nagy liberális filozófus, John Locke mondta. Azért fontos ez a kritérium – hogy az első tulajdonosnak fizikailag módosítania kell az adott dolgot ahelyett, hogy pusztán verbálisan követelné azt – hogy elkerülhető legyen a mindenki háborúja mindenki ellen, ahol mindenki szabadon jogot formálhat bárki más javaira, és legyen egy objektív, bárki által megállapítható kritérium a tulajdonlásra. És ismét, abszurd volna azt állítani, hogy ennek a *tagadása* valahogyan összeegyeztethető a szabadelvűséggel, hiszen alapjában véve csak két opció létezhet: vagy az első birtokba vevő a jogos tulajdonos, vagy valaki más, aki pusztán verbálisan követeli azt anélkül, hogy elsőként fizikailag módosította volna azt. Ha valaki más, akkor az első birtokba vevő szabadon megtámadható és kifosztható bárki más által, aki megkívánja a birtokba vett jószágát. Egy begyűjtött gyümölcs, egy kibányászott érc szabad préda volna bárki számára, aki megkívánja és szabadság helyett minden ember ki volna szolgáltatva mindenki másnak.

Ugyanúgy elválaszthatatlan alkotóeleme a szabadságnak a szabad szerződés és csere: hogy az ember átruházhassa a tulajdonát bármilyen kölcsönösen elfogadott feltételek mellett egy

másik félre, hiszen a tulajdonlás magába foglalja a lemondás jogát.

Mivel annyira nyilvánvaló, hogy semmilyen társadalmi rend nem volna lehetséges a magántulajdon e három formája nélkül – röviden, magántulajdon nélkül –, még azok sem hajlandóak elismerni, hogy *akárki* megszeghetné őket, akik nem fogadják el, hogy a magántulajdon része volna a liberalizmusnak. Az egyik ezek közül a gondolkodók közül John Stuart Mill. Balla Antal roppant előkelő pozícióba helyezi Mill-t; őt tekintette „a liberalizmus legnagyobb képviselőjének és dogmatikus betetőzőjének,” szerinte „angol liberális társadalmi filozófiának kétségkívül Stuart Mill a csúcspontja.”

Azonban bőven férhet ehhez kétségünk. Az igazság az, hogy azzal, hogy John Stuart Mill megpróbálta elválasztani a magántulajdonhoz való jogot a liberalizmustól, valójában elárulta mindazt, amit a liberalizmus képviselt.

Ludwig von Mises aligha túlzott, amikor azt mondta:

Mill a klasszikus liberalizmus epigonja, és – főleg későbbi évei során, felesége befolyása alatt – tele volt gyenge kompromisszumokkal. Lassan átállt a szocializmus oldalára és tőle származik a liberális és a szocialista gondolatok meggondolatlan összemosása, ami elvezetett az angol liberalizmus hanyatlásához. Ennek ellenére – vagy talán éppen ezért – az embernek meg kell ismerkednie Mill főbb írásaival. . . . Mill alapos tanulmányozása nélkül lehetetlen megérteni az elmúlt két nemzedék eseményeit. Hiszen Mill volt a szocializmus nagy képviselője. Ő dolgozott ki szerető gondoskodás-

sal minden érvet, ami megfogalmazható a szocializmus oldalán. Millhez viszonyítva a többi szocialista író – még Marx, Engels és Lassalle is – aligha bír bármi jelentőséggel.²

Mill úgy gondolta, hogy valahogyan képes megőrizni a szabadságot a magántulajdon nélkül. De ha a magántulajdonra nem definiálatlan, homályos dologként tekintünk, hanem az iménti hármas definíciót alkalmazzuk, mégis hogyan volna lehetséges az erőszak nyílt és totális orgiáján kívül bármi más nélküle? Hol volna a szabadság ott, ahol az ember *nem* tulajdonolhatja önnön testét, ahol szabadon megtámadhatja bármilyen későn érkező, aki megkívánta az elsőként birtokba vett dolgát, és ahol bármilyen harmadik fél szabadon beleavatkozhat az agresszív erőszak használatával egy cserébe két ember között?

Balla Antal így foglalja össze Mill álláspontját a magántulajdon kapcsán:

Ha az ő vizsgálódásai nyomán alkotjuk meg a liberalizmus fogalmát, mindabból, amit a klasszikusok az ő koráig tanítottak, csak egyetlen szilárd elv marad meg, az individualizmus, az egyéni szabadság. A szabadelvűség nincs hozzákötve semmiféle különleges társadalmi vagy gazdasági rendszerhez és maga a liberális társadalom nem egy végleg megrögzített, hanem folyton haladó, folyton változó és tökéletesedő

---

² Mises: *Liberalizmus: A klasszikus hagyomány*, Eger, [1927] 2021. John Stuart Mill átértékeléséért lásd Ralph Raico, „Liberalism: True and False,” in *Classical Liberalism and the Austrian School*, LvMI, Auburn, Alabama, 2012.

életforma; ezért nem végleges állapot liberális szempontból a mai kapitalista termelési rendszer sem. Egyetlen meg nem hamisítható és állandó lényege van csak a liberalizmusnak: az egyén szabadsága és autonómiája és annak lehetősége, hogy az emberek maguk kormányozzák magukat; és minden társadalom liberálisnak mondható, ha ennek a követelménynek megfelel.

De ismét, el tudjuk képzelni „az egyén szabadságát és autonómiáját” a magántulajdonhoz való jog nélkül? Ez sajnálatos módon a tankönyvi példája annak, amikor a jól hangzó szlogenekkel próbálják helyettesíteni a szabadságról való precíz gondolkodást. Való igaz, a piacgazdaság egy bonyolult és összetett rendszer, de mindaz a vállalkozás, az a megannyi gép és termelési eszköz, a járművek, a gyárak, a nyersanyagok mind azok mentén a tulajdonjogok mentén keletkeztek, amiket fentebb leírtunk. Pontosan úgy alakultak ki, hogy a középkori láncok elpusztításával az emberek elkezdhettek élni a szabadságukkal és autonómiájukkal – bár az állam ezt millió és egy módon megakadályozza mind a mai napig – azaz a munkamegosztás részévé váltak, hasznos termékek és szolgáltatások előállításához felhasználható nyersanyagokká formálták a természetadta kincseket, szerződésbe léptek egymással és gépekké, gyárakká, hajókká, termékekkel alakították a kezdeti nyersanyagokat az önkéntes cserék végeláthatatlan láncolatán át. Tehát valójában pontosan az a definíciója a kapitalizmusnak, hogy az a gazdasági rendszer, ami a magántulajdonjogok, azaz a szabadelvűség, az egyéni szabadság alapján áll, és épp ezért elválaszthatatlanok egymástól, mint egy érme két oldala.

John Stuart Mill hatalmas szerepet játszott a klasszikus liberalizmus hanyatlásában azzal, hogy a magántulajdonjogok leválasztásával *leválasztotta magát a definícióját* a szabadságnak, és előkészítette a terepet a modern liberálisok számára, hogy eltulajdonítsák a jelzőt és ráhúzzák a saját magántulajdon-ellenes, szocialista ideológiájukra. Mill nem a csúcspontja, hanem a hanyatlása volt az angol liberalizmusnak. Ha mindenképpen meg kellene neveznünk az angol liberalizmus legnagyobb képviselőjét és dogmatikus betetézőjét, akkor az nem Mill volna, hanem Herbert Spencer, a radikális individualista, aki olyan messzire elment, hogy kijelentette nem csupán azt, hogy az államnak az egyetlen feladata védeni a polgárokat az agresszív támadástól, *és semmi más*, hanem kimondta az állam ignorálásához való jogot, a jogot ahhoz, hogy az ember elszakadjon az államtól, ne tartson igényt a védelmére és ne legyen alávetve a törvényeinek és adóinak. *Spencer* volt a valódi csúcspontja nem csak az angol, hanem a teljes liberalizmusnak.

Amint az ember John Stuart Mill tévútját kezdi követni – az általa képviselt, zsákutcába futott és kezdeti hibákkal tarkított klasszikus közgazdaságtannal – ahogy halad előre, egyre eltávolodik a valódi liberalizmustól. Megkérdőjelezhető döntés belefoglalni a liberalizmus történelmébe Friedrich List-et, a protekcionizmus eszmei atyját és európai elterjesztőjét, és ékes példája a tévutaknak, amire az ember tévedhet, amint eldobja a magántulajdonhoz való jogot, mint a szabadelvűség alapeszméjét. De Balla Antal végső soron sosem tér le az individualizmus útjáról. A könyv során egész végig hű marad a saját elvei-

hez; az olvasó kellemesen csalódik minden alkalommal, amikor az ellentétere számít. Csupán hellyel-közzel akad az ember különös megjegyzésekre. Ezek közül a legfurcsább a gépek állítólagos terrorja elleni megjegyzés:

A termelőeszközök, melyeket az individualizmus hozott létre, a végletekig vitt munkamegosztás a modern nagyüzemekben mechanizálták az egész életet, atomizálták, pusztá számárá kicsinyítették ismét az egyént. Az individualizmus tehát azt a végcélját, hogy az egyént felszabadítsa, önálló embereket, mikrokozmoszokat teremtsen, megközelíteni sem tudta. A gépek terrorja alatt, a gyári munka lelketölő egyhangúságában a nagy tömegek ismét semmivé váltak. A gazdasági individualizmus nem tudott összhangot teremteni az ember és saját eszközei között, s ahelyett, hogy felemelte volna, alárendelte őket a gépeknek, azzal az egyoldalú szemlélettel pedig, hogy az egyént nem tekintette másnak, mint pusztán termelési tényezőnek, kiölte azt a magasabb erkölcsi autonómiát, melyet Kant a kategorikus imperatívuszban tanított. Az életnek ez a mechanizálódása a modern kapitalizmus szörnyű szövevényes labirintusában, az egyéni szabadság tanának belső ellentmondása.

Azonban roppant egyszerű feloldani ezt a vélt ellentmondást. Hiszen a gépek nélkül azok az emberek, akik a gyárakban dolgoznak lélekölő munkákat, egyszerűen *nem léteznének*. Pontosán azok a gépek teszik lehetővé a munka összehasonlíthatatlanul magasabb határtermelékenységét a középkori állapotokhoz képest; és pontosán annak köszönhető, hogy az emberiség kilépett a malthusi csapdából és az Ipari Forradalom által elhozott kapitalizmus megtízszerezte a népességszámot, hogy a

megtakarítások arra lettek felhasználva a gazdaságunkban, hogy tőkébe fektessék őket – hogy megteremtsék azokat a gépeket – és ezzel megnövelhessék a munkások termelékenységét, azzal pedig a bérüket.

Azt kell látnunk, hogy az oka annak, hogy az átlagemberek Balla Antal korában – vagy éppen a mi korunkban – sokkal nagyobb életszínvonalat élvezhettek, mint az azt megelőző korok jobbágysai, az a termelékenységnövekedés, amit a gépek biztosítanak. Nélkülük tízből kilenc ember éhhalálra ítéltetne, a maradék egy pedig visszazuhanna abba az állapotba, amikor az emberek annyira szegények voltak, hogy a családnak egyetlen cipőre tellett, ami apáról fiúra szállt.

Miféle magasabb erkölcsi autonómia, miféle egyéni szabadság, miféle önállóság lehetséges malthusi körülmények között, a folytonos éhhalál peremén? És ha el is fogadjuk mindezt a roppant túldramatizált kijelentést a gépek állítólagos terrorjáról és az egyén pusztá szammá kicsinyítéséről, akkor se feledkezzünk el az egyénről, *miután* végzett a műszakkal és kilép a gyár kapuján. A modern bérkeresőnek már a két világháború között, amikor a fenti sorok íródtak is lehetősége nyílt a szabadidejét és a megkeresett bérét művészetekre, könyvekre, mozikra és színházakra, művelődésre és sportokra, ruházatra, a szabadidős tevékenységek végtelen listájára fordítani. Fogadjuk el, hogy a gyárban pusztá szám az egyén; azonban azért dolgozik a gyárban, hogy hasznos termékeket és szolgáltatásokat gyártson az embertársai számára, és amint megkapja ezért a fizetségét, amint kilép a gyárból, pusztá számból *vásárlóvá* lesz:

azzá a vásárlóvá, akinek a kegyeiért vállalkozók egész hada versenyez, akinek ismert és ismeretlen vágyait ki akarja elégíteni a piacgazdaság, és aki kifejlésztheti és kifejezheti az egyéniségét azokon a módokon, amit a kapitalizmus hatalmas bősége biztosít számára. A gyárban talán mindenki azonos munkaruhát hord. De a kapitalizmus lehetővé teszi számukra, hogy a gyáron kívül az öltözékek szinte végtelen kínálatával fejezzék ki az egyéniségüket.

Ez bizony örök tévedés: ne csak munkásként tekintünk az emberre, hanem figyeljük meg fogyasztóként is, és ha így teszünk, azonnal meglátjuk a munkamegosztás hátrányai mellett annak elképesztő előnyét is, amiért minden szabad ember úgy dönt, inkább azt választja, mint az elszigetelt önellátást – az előnyét, ami lehetővé teszi, hogy az emberek differenciálódjanak, individualizálódjanak és megtalálják a saját, különleges egyéniségükhöz legjobban illő és azt a legjobban kifejező javakat.

Mindezt fontosnak tartottuk megjegyezni a bevezetőben, hiszen a fenti idézetek roppant népszerű tévképzetek, amik folyton visszaköszönnék ránk az antikapitalista és antiliberális véleményvezérek és követők szájából. Mindennek ellenére azonban Balla Antal műve egy remek, hiánypótló és – amennyire rövid terjedelme engedi – alapos mű. A könyv utolsó fejezete, ami a liberalizmus magyar történelmét írja le, egy igazi gyöngyszem. Nem csupán történelmi talpazatot biztosít egy valódi, szabadelvű rendszerváltáshoz, hanem arra is rámutat, hogy az 1867 utáni korszak nemhogy nem volt szabadelvű, hanem szinte a teljes és totális prototípusa volt annak az államizmusnak, ami Magyarországon pusztít 2010 óta. Röviden, Balla

Antal könyve a magyar liberális irodalom becses darabja, és hálásak lehetünk azért, hogy a mi nemzedékünk előtt is voltak olyanok, akik ébren tartották a szabadság lángját a megrögzöten államista kultúránkban.

Táborszki Bálint
Eger, 2020. december

ELŐSZÓ

Ez a könyv mérsékelt igényekkel lép az olvasóközönség elé. Beleszorítani a szabadelvűséget, ezt a sokáig ellenállhatatlannak látszó romboló és alkotó erőt, politikai és gazdasági eredményeivel együtt egy kis kötetbe, úgy, hogy ne vétsünk a tudományos alaposság követelményei ellen, csaknem lehetetlen feladat. De céloim nem ez volt; mindössze csak annyi, hogy rövid, világos, áttekintő előadásban megismertessem a magyar olvasóval a liberalizmus eredetét, lényegét, politikai, közgazdasági dogmáit, s rámutassak arra, hogy az emberiség a szabadelvű irányzatnak mennyit köszönhet. Azt hiszem, nem végeztem fölösleges vagy hiábavaló munkát. Mint újságíró, azokon a helyeken forgolódva, ahol a napi politika eseményeit tárgyalják, gyakran tapasztaltam, hogy mennyi illúziónak, rosszul értelmezett fogalomnak, és tévedésnek vagyunk áldozatai. Az emberek gyakran szidnak és hangulatok hatása alatt dicsőítenek politikai és társadalmi jelszavakat, melyeknek értelmével nincsenek tisztában. Milyen ellenmondás például az, amikor ócsárolják a szocializmust, de közben követelik a mennél nagyobb mértékű állami beavatkozást!

A liberalizmus problémájához a legnagyobb tárgyilagossággal nyúltam. Azzal az objektivitással és megértésre való törekvéssel tárgyalom a szabadelvűséget és a XIX. század vele kapcsolatos jelenségeit, amiket a magyar történetírók közül Ballagi Aladártól tanultam. Éppen ezért bizonyos megállapításaim és következtetéseim a magyarországi liberalizmusról nem egyeznek meg az általában elterjedt felfogásokkal, mert az elfogulatlan igazságszolgáltatás arra indított, hogy a Tisza-rendszerről nem éppen kedvező, de véleményem szerint igazságos kritikát mondjak.

Bármennyire törekedtem is a tárgyilagosságra, nem tudtam, de nem is akartam, megtagadni önmagam. Meggyőződéses individualista, tehát politikai és közgazdasági kérdésekben liberális vagyok; de viszont elismerem, hogy a liberalizmussal ellentétes irányok: a konzervativizmus, a szocializmus, a katolikus reakció, szintén szükségképpeniek. Ma egy fejtetőre állított világban élünk. A diktatúrajárvány és az államosító mánia azt mutatják, hogy sok ember visszavágyakozik a rég kimúlt, annak idején csődöt mondott életformákba. Én az újkor történelméből azt olvastam ki, hogy minden haladás, minden eddig elért eredmény az egyéni szabadságnak és az egyén autonómiájának köszönhető, és a két angolszász nemzet ma azért a világ ura, mert hű maradt ezekhez a tradíciókhoz. Meggyőződésem, hogy csak az individualizmusnak van jövője, és könyvemben azt próbálom igazolni, hogy minden olyan elv, mely az egyén leigázására törekszik, bármilyen formáiban jelentkeznek is, a haladás feltartóztatását jelenti. Mennyire sikerült ezt kimutatnom, annak elbírálására mások vannak hivatva.

A könyv bizonyos hiányait magam is érzem. Részletesebben kellett volna tárgyalni a szabadelvű pártok keletkezésének történetét, ki kellett volna terjeszkednem a kisebb európai országokra: Svájcra, Belgiumra, Hollandiára, az északi államokra; de akkor alig foglalkozhattam volna a magyar liberalizmussal, ami pedig, azt hiszem, mindenkit jobban érdekel.

Budapest, 1926 szeptember hó.
dr. Balla Antal.

BEVEZETÉS

A politikai és a gazdasági liberalizmust legújabbán elavult és idejétmúlt álláspontnak kiáltották ki azok, akik visszavárják valami új formában az elvesztett középkort. A legmeggyőződésebb liberálisok sem tagadják, hogy az irányzat nem felelt meg a hozzáfűzött várakozásoknak, s nem tudta megteremteni azt az általános jólétet és békét, amit a felvilágosodási kor gondolkodói és később a manchesteri iskola agitátorai reméltek tőle. Az is lehetséges, hogy a liberalizmus túlélte önmagát, de ez magában nem volna nagy baj. A mostani zűrzavaros időszaknak az az igazi szerencsétlensége, hogy a szabadelvűség ellenfelei sem nyújtanak semmit, ami több kilátással biztatna a jövőre nézve, és ma itt állunk reménytelenül: van egy csomó tan, még több kétes értékű kritikai álláspont, egy sereg bizonytalan, ki nem forrott eszme, és nem tudunk mit kezdeni az elmúlt évszázad devalvált értékű hagyatékával.

A magyar politikai élet elmúlt hét esztendeje a nehéz megpróbáltatások mellett igen érdekes és tanulságos képet nyújt. Az új rezsim, mely nálunk az összeomlást és a forradalmakat követte, a háború előtti korszak állítólagos liberalizmusát tette felelőssé minden romlásért. Az antiszemitizmus jegyében működő pártok minden rosszat a múltra hárítottak; a 67-es kormányoknak szerintük túlságba vitt és meggondolatlan szabad-

elvűsége juttatta vagyonhoz és hatalomhoz a zsidóságot; a szabadelvűség és a demokrácia zsilipjén áradtak az országra a közerkölcsöket megrontó tanok, szóval minden csapás, mely bennünket sújtott: a forradalmak, Magyarország szétdarabolása, ennek az „átkos” liberalizmusnak szülötte. A magukat keresztényeknek nevező politikai szekták ezzel a tagadással szemben azonban nem nyújtanak semmiféle pozitívumot, és nem tudták önmagukat pontosan meghatározni. Napisajtójuk és demagógjaik ezt az új politikát világnézetes politikának szokták nevezni, ami veszedelmes eltévelyedés. A szabadelvűséggel kapcsolatos véres forradalmaknak az a legnagyobb és legszebb vívmánya, hogy az emberek nem bolygatják, hanem kölcsönösen tiszteletben tartják egymás világnézetét és kormányzati elvek szerint szerveznek politikai pártokat. Ha a világnézeteket belevisszük a napi politikába, az ellenreformáció sötét századaiba süllyedünk vissza.

De a liberalizmus súlyos válság tüneteit mutatja máshol is. A szociáldemokraták Európa több északi országában alkotják a parlament többségét. Negyedik esztendejét érte meg a legnyíltabb antiliberális elv: az olasz fasizmus. Ez a sajátságos olasz lelki termék a bolsevizmus ellenhatásaként jelentkezett mint más színezetű, de belső lényegében a bolsevizmussal azonos véglet. Egész Európa-szerte fertőzőleg hatott és infekciójának tulajdonítható a diktatúra mánia, különösen azokban az országokban, ahol politikai klikkek a népakarat kijátszásával akarják megkaparintani maguk számára az államhatalmat.

Az európai reakció nagy örömujjongással üdvözölte annak idején az angol liberális párt bukását. Ez a nagy múltú párt

1924-ben az őszi választásokon kis, jelentéktelen politikai csoporttá zsugorodott össze. A következtetések azonban, melyeket a reakciós tábor a párt lezülléséhez hozzáfűzött, teljesen hamisak. Angolországban ugyanis csak a párt bukott meg. Programját, követeléseit a múlt század folyamán a konzervatívok annyira kisajátították maguknak, hogy egykor forradalmiság számba menő követeléseik teljes mértékben átmentek az életbe. Így a liberális párt létjogosultsága voltaképp megszűnt.

A liberalizmus fogalma meglehetősen szétfolyó és korántsem jelent olyan minden részletében kidolgozott, véglegesen megrögzített, dogmaszerűen lezárt gondolatrendszert, mint például a Marx-féle szocializmus. Ezért szabatosan, hogy úgy mondjuk, tudományosan kifejtteni és meghatározni a szabadelvűség értelmét rendkívül nehéz. Mi a liberalizmus: történelmi vagy társadalmi jelenség-e? Pontosan körvonalazható, gazdasági vagy politikai doktrína, világnézet, vagy csak koronként felmerült társadalmi, politikai és gazdasági jelszavak tömege? – ez a kérdés.

Az 1820.-i spanyol forradalom népszerűsítette ezt a szót egész Európában. Szabadelvűeknek nevezték magukat azok, akik a középkori eredetű korlátlan uralkodói hatalom megszüntetéséért s a választott népparlament felállításáért harcoltak. És ugyanezek a szabadelvűek követelték akkor a haldokló feudalizmus utolsó maradványainak eltörlését, a teljes polgári egyenlőséget, és még ennél többet is: az egyéni szabadság mellett kívánatosnak tartották az idegen uralom alatt sínylődő nemzetek felszabadítását.

Ennek a munkának szűkre szabott kerete nem engedi meg, hogy a szabadelvűség szemléltetése végett részletesen ismer-tessük a középkor eszmevilágát. A középkor mai értelemben vett egyéni szabadságot nem ismer. Az univerzalizmus gondo-latának az a lényege, hogy az ember, az egyén, belesemmisül az emberiség nagy egységébe. („*Homines sunt nomina*”). Az ember önmagában valósággal semmi, hitvány szám, mulandó por-szeme a nagy mindenségnek és az emberiség fogalmában kife-jeződő valósághoz képest haszontalan pozdorja. A valóság ugyanekkor kölcsönösen alárendeltségi viszonyban álló cso-portokat mutat. Az egyén nem fejt ki önálló tevékenységet, mert mindenki beletartozik valamely osztályba, valamely cso-portba, céhbe vagy egyesületbe. Ezek a csoportok szabadok voltak, mint olyanok, de a beléjük tartozó egyéneket teljesen paralizálták.

Jacob Burckhardt¹ kutatásai óta az olasz reneszánszt tekin-tik a nagy felszabadulási folyamat kezdetének, amelyet indivi-dualizmusnak nevezünk. Az olaszok zabolátlan individualiz-musa volt az emberiség első lázadása a középkor univerzaliz-musa és a minden emberi tevékenységet és gondolkozást bilin-csekbe kötő tekintélyi elv ellen. Ez a nagy felszabadulási folya-mat folytatódott a germán népek reformációjával. És a refor-mációt gyors egymásutánban követték az új racionális bölcsé-szeti és jogi iskolák. Az újkor individualizmusába szervesen be-lekapcsolódik a Grotius-féle természetjogi iskola és Descartes

---

¹ *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basel, 1860; *Geschichte der Renaissance in Italien*, Stuttgart, 1867.

racionalizmusa, és együtt alkotják a nagy szellemi forradalmat, amely végeredményben az angol, majd pedig a francia forradalom intézményeihez vezetett.

A reneszánszból, a reformációból, a természetjogi iskola tanáiból és a bölcsészeti racionalizmusból, ezekből a nagy, dátumtalan világeseményekből összeredményképen eljutunk az individualizmus fogalmához, amelyet a politikában elsősorban a Locke-féle angol szabadgondolkodó iskola juttatott legtisztábban kifejezésre. A XVI., XVII. és XVIII. század nagy tekintélyromboló mozgalmai végre visszaadták az embert önmagának. Kialakultak a különböző protestáns szekták, új alapokat nyert az emberi gondolkodás, végül megbukott a korlátlan uralkodói hatalom, először Angolországban, majd száz esztendővel később Franciaországban és az európai kontinens összes Európához számító országaiban.

A szabadelvűséget tehát nem ragadhatjuk ki az újkor szóban forgó lelki forradalmaiból, és nem tekinthetjük úgy, mint valami merőben új szellemi áramlatot, amelynek semmi kapcsolata nincs az előzményekkel. A felszínes és az első tekintetre kínáló meghatározás szerint a szabadelvűség nem is egyéb, mint *az egyén jogainak realizálódása a politikában és a gazdasági életben.*

Egy régi szociológiai megállapítás értelmében a *tanok*, a filozófusok elméleti elgondolásai szoktak megelőzni minden nagy mozgalmat. Ezt a megállapítást azzal egészíthetnénk ki, hogy az emberiség fejlődése voltaképpen filozófiai. Minden új-kori nagy intézmény, akár a gazdaságiakat, akár a politikaiakat

is vesszük, meg volt előzőleg valamely nagy gondolkodó csöndes dolgozószobájában megírt könyvében. Az újkori liberalizmus megszületett a reneszánszsal és a reformációval, irodalmi formát kapott a jogbölcselek könyveiben és végül testet öltött az angol dicsőséges forradalom vívmányaiban.

Amint mondtuk, a liberalizmus nem egyéb, mint individualizmus a politika és a gazdasági élet területén. Ilyenformán az individualizmus tüzetes magyarázatából és meghatározásából megkapjuk a liberalizmusnak tartalmát és értelmét.

Az individualizmus mint jelenség az etika körébe tartozik. Erkölcsi értékelő álláspont, amely azt követeli, hogy az egyes embert a nagy társadalmi közösséggel szemben autonóm egységnek, önmagáért való célnak tekintsük. Tisztább és világosabb értelmét megkapjuk akkor, ha összehasonlítjuk ellentétével, az anti-individualizmussal, azzal a másik etikai értékelő nézőponttal, amely a középkorban úgy nyilvánult meg, mint univerzalizmus, majd pedig úgy ismerjük, mint szociális vagy kollektivista felfogást. Az előbbi az egyént a közösség öntudatos, tiszteletreméltó és felelős egységévé magasztalta, az antitézise viszont megfosztja mindazoktól a kiváltságoktól, melyeket az individualizmus ráruház. Eszerint a felfogás szerint az ember autonómiájának nincsen semmi értelme vagy jelentősége, mert a közösségtől elkülöníthető individuum a valóságban nincs. Azok, akik ezt a nézetet ma is vallják, álláspontjuk igazolására igen sok figyelemreméltó érvet tudnak felhozni. Őket támogatja az egész francia szociológiai iskola, amely August Comte pozitivizmusával kezdődik. Minden fogalom, minden képzet, amely egyéni öntudatunkat alkotja, részben a megelőző

nemzedékekből szűrődött le, és úgy jutott hozzánk kívülről. A társadalmi közösségnek köszönhetünk mindent: a nyelvet, amelyen beszélünk, a vallást, amelyet magunkénak vallunk, politikai, erkölcsi és egyéb nézeteinket, mindazt tehát, amit mi egyénileg érzünk s ami egyéni öntudatunk alkotja, egész Éntudatunk a bennünket környező társadalomnak visszhangja. És éppen azért – mondják a szociális felfogás hívei – mert az izolált ember önmagában ilyen csekélység, sőt jóformán semmi a nagy társadalmi közösséggel szemben, az az állítás, hogy a család, az állam és a társas életnek egyéb tényei az egyén jólétét szolgálják, tarthatatlan és hamis. Szerintük az ember fajában él valóban és nem az egyedekben, amiből logikusan az következik, hogy a faj életének és jólétének istápolása és emelése lehet a legfőbb cél, nem pedig az egyes emberé.

Hogy melyik fontosabb, a faj-e vagy az egyén, üres és meddő skolasztikus vita. A faj virágzását nem lehet elkülöníteni az egyéntől, abból az egyszerű okból, hogy a faj az egyedet magában foglalja. Az individualizmus, nem számítva a Nietzsche-féle és az anarchista szélsőségeket, nem tagadja azt, hogy az embert a kollektivitásból lehetetlenség kiszakítani, mert hiszen a társadalomhoz tartozásunk ténye által lettünk emberré. De feláldozni az egyes embert a fajnak és védtelenül kiszolgáltatni a közösségnek, ellenkezik az emberi méltóság érzetével. Az individualisták a szociálisokkal szemben arra is hivatkozhatnak, hogy a civilizáció egész haladása, a művészet, a tudomány, az irodalom, és a technika összes nagy alkotásai mind egyének művei. A világot ma a tömegek korában is az emberi-

ségnek egy kis szellemi elitje mozgatja és minél jobban degradáljuk az egyént, annál inkább korlátozzuk a haladás lehetőségét. Az ember, amint a német idealista filozófusok, Kant, Hegel és Fichte tanították, akkor éri el rendeltetésének egyetlen célját, ha eléri személyiségének tudatát. A faj célját sokkal inkább szolgáljuk akkor, ha elismerjük az egyes ember autonómiáját és ha a társadalom tudatos, de egymással szolidaritásban élő lények tömege, s nem olyan alkotó elemekből áll, akik nem egyebek, mint magukat senkiknek érző senkik.

Az individualizmus és a szociális irányzat, ha helyességüket így elméletileg vitatjuk, a szavakkal való céltalan játéknak látszik; hol van az a határ, ahol a közösség beavatkozása az ember egyéni életébe véget érhet, meddig terjedhet az ember autonómiája – valószínűleg örökre vitatott kérdés lesz. Az értékelő álláspontok természetüknél fogva szubjektívek és viszonylagosak, s megnyilvánulásuk módja társadalmak szerint változik, így rendkívül nehéz, sőt csaknem lehetetlenség pontos határt vonni abban a kérdésben, hogy meddig terjedhet társadalomban élő egyes ember önállósága. Eddig a legliberálisabb politikai és gazdasági program sem vonta le a legvégsőbb konzekvenciákat. A legszélsőbb liberális iskola is elismerte, hogy szükség van az államra, szükség van egy legfőbb ellenőrző hatalomra, csak annyit követel, hogy a beavatkozásnak legyen bizonyos határa. Az individualizmus egyben nem ismer megaluvást: a leghatározottabban elkülöníti az egyént az államtól. Mert bármennyire része is – mondjuk – a legszélsőbb demokrácia mellett az ember a közhatalomnak, folyvást belebotlunk az állami hatalom különböző szerveibe. Hasztalan mondják a

szociálisok, hogy a közhatalom az összes egyének akaratának eredője, az államot mindig valami kellemetlen külső nyomásnak érezzük.

Az individualizmus leelőször az angol forradalomban szerepelt, mint program és célkitűzés, s itt tisztázódott először félre nem magyarázható módon az egyes ember és a különböző társas hatalmak viszonya. Az angolszász liberalizmus felszabadította az embert egészen addig a mértékig, ameddig az jónak, célszerűnek, és a közös érdekek szempontjából racionálisnak látszott. A szabadságjogok leelőször *Declaration of Rights*-ban öltöttek konkrét formát, majd a XVIII. század végén az Egyesült Államok alkotmányában.

Az újkori politikai írók közül az állam és az egyén viszonyait az individualizmus szellemében legtisztábban Wilhelm von Humboldt körvonalazta.² A francia forradalom legvéresebb napjaiban (1791-93) írta művét, mely a maga nemében klasszikus. Az összes írók és gondolkozók, kik a múlt század folyamán a szabadságjogokat vizsgálat tárgyává tették, valamennyien Humboldt művéből indulnak ki. Az ő megállapításain alapszik John Stuart Mill híres *Liberty*-je, Franciaországban pedig Jules Simon és Édouard Laboulaye politikai fejtegetései.

Humboldt abból az etikai alapvető problémából indul ki, hogy mi voltaképpen az ember végcélja és rendeltetése? Mint-hogy pedig értelmes lény számára nem lehet elképzelni ma-

---

² *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen.* (Az egész mű először Breslauban 1851-ben jelent meg.)

gasztosabb és emberibb célt, mint a lelki tehetségek minél szabadabb kifejtését, tehát az állam célját és rendeltetését is ebből a szempontból kell vizsgálni. Ennek a célnak elérésére legelső-sorban szabadság és a „helyzet változtathatósága szükséges, hogy a szellem kifejthesse a benne rejlő képességeket”. Ezért értelmes emberi lény csak olyan állapotot tarthat a maga számára kívánatosnak – mondja Humboldt –

amelyben nemcsak minden egyén a legkorlátlanabb szabadságot élvezi és kifejtheti önmagát a maga sajátosságaiban, hanem amelyben maga a külső természet sem nyerhet emberi kéztől más formát, mint amilyent az egyén szükségletének és hajlamának mértéke szerint, erejének és jogainak határai által önmaga önként ad neki.

Az most már a kérdés, hogy az államnak lehet-e befolyása és milyen befolyása lehetséges az ember képességeinek kifejtésére. Humboldt ezt a kérdést két szempontból vizsgálja: az egyes ember pozitív és negatív jóléte szempontjából. Pozitív jólét azt jelenti, hogy az állam direkt beavatkozással előmozdítsa az állampolgárok boldogulását. Az államnak minden ilyen működése azonban Humboldt tanítása szerint *káros*. Káros legelső-sorban azért, mert meggátolja a képességeknek szabad érvényesülését, elfojtja az egyéni sajátosságok kibontakozását, végül akkora terheket kényszerít rá magára az államhatalomra, hogy az nem is tud megfelelni a kötelezettségeknek. Végző következtetését a következőkben foglalja össze:

Az állam tartózkodjék a polgárok pozitív jólétéről való gondoskodástól, és egy lépéssel se menjen tovább, mint amennyi az egymás ellen és a külső ellenség ellen való biztonság végett szükséges.

Az államhatalom egyetlen kötelessége a gondoskodás a negatív jólétről. Negatív jólét azt jelenti Humboldt fogalmazása szerint, hogy a közhatalom semmit sem törődjék azzal, hogy a polgárok milyen eszközökkel gondoskodnak a saját javukról, kivéve természetesen azt az esetet, amikor ezek az eszközök akadályoznak másokat a saját boldogságuk elérésében. Az államnak természetesen vannak kötelességei s ez a kötelesség a közjólét tekintetében rendkívül fontos; ez pedig a következő: Az állam tartozik úgy a külső ellenség, mint a belső viszálykodások ellen oltalmazni a polgárokat. Ez az úgynevezett negatív gondoskodás ennél tovább nem terjedhet. Humboldt egyébként pacifista – nem túlságosan lelkesedik a háborúk hőseiért és elutasít minden hódító háborút. A harc azonban még benne van az ember természetében, ezért az államnak kötelessége nem külön katonai kasztot nevelni, hanem polgárait kiképezni olyan katonákká, akik az adott pillanatban önként sietnek a haza határainak a megvédésére.

Az államosító mánia a legtöbb országban kivette a magánkézből az oktatást és nevelést. Az etatisták, a szocialisták és a különböző radikális szekták hívei is szüntelenül azt hangoztatják, hogy a nevelés, az iskolák, óvodák, elemi és középiskolák és egyetemek felállítása állami kötelezettség. A nevelés és az állam kapcsolatait Humboldt igen szépen megvilágítja szóban forgó könyvében. Szerinte a nyilvános nevelés az uniformizált,

a sablon szerint működő állami iskolákban *veszélyezteti* a magasabb és igazibb műveltséget. Veszélyezteti, mégpedig azért, meri egyforma tucatembereket nevel s minden iniciatívát megöl bennük még serdülőkorban. Az emberi haladásnak legfőbb faktora a jellem és az akarat, ez pedig elsilányul, elsorvad akkor, ha a gyermekeket berakják állami intézetekbe, és egyenlő sémák és ugyanazon dresszúra szerint neveljük őket. Arról nem szól részletesebben, hogy milyen legyen az iskoláztatás. Ezt a liberális felfogás szerint való nevelést csak Angolországban és az Egyesült Államokban tudták megközelíteni, ahol a középiskolák, sőt az egyetemek nagy része is magánvállalkozás és céljuk elsősorban nem a tanítás, nem tankönyvek bifláztatása, mint nálunk Magyarországon, hanem az akarat megédzése és a jellem képzése.

A vallás az ember legszentebb magánügye. Wilhelm von Humboldt elismeri a vallásnak az emberi gondolkodásra és jellemre gyakorolt nagy befolyását, de hangsúlyozza, hogy a különböző felekezetek lélek- és erkölcsnemesítő hatásukat csak úgy tudhatják kifejtetni, ha az állam nem avatkozik tanítói munkájukba. Ennélfogva minden, ami a vallással kapcsolatos, kívül esik az állami beavatkozás határán, a vallás tanítása, az egész kultusz ne legyen más, mint a községeknek saját belső ügye, a közhatóságok legkisebb kontrollja nélkül.

Az államhatalom legfőbb és Humboldt tanítása szerint egyetlen kötelezettsége öröködni a biztonság felett. A biztonságnak következő definícióját adja:

Biztonságban élőnek nevezem a polgárokat akkor, ha az őket megillető jogoknak, úgy a saját személyükre, mint tulajdonaikra vonatkozó jogaiknak gyakorlásában idegen befolyás őket nem zavarja.

A biztonság eszerint nem más, mint a törvényszerű szabadság bizonyossága és ennek fenntartása végett az állam tiltson meg minden olyan cselekvést, mely alkalmas arra, hogy az emberek bántassák egymást jogaik élvezetében. A polgárok magánjogi viszonyai ellenőrizhetők és szabadságában áll a hatalomnak felügyelnie arra, hogy az emberek például szerződések kötésekor egymás kijátszásával meg ne csorbítsák a mindenkit megillető jogokat. Az igazságszolgáltatás, melynek sarkalatos princípiuma, hogy részrehajlatlan és objektív legyen a pereskedő felekkel szemben, szintén állami hatáskör. Ez együtt jár a büntető hatáskörrel, ami szintén nem ellenkezik a szabadság szellemével, ha azt igazságosan és úgy gyakorolják, hogy az kizárólag csak a biztonság fenntartását érintse. A büntetések emberiségét és enyhítését, amit Humboldt többször nyomatékosan hangsúlyoz, a kornak racionalizmusa hozta magával. A társadalmat és a közbiztonságot nem a középkori eredetű elrettentő és borzalmas büntetések, nem a brutális megtorlás, hanem a polgárok jogtisztelete és erkölcsi érzéke tartja fenn – mondja Humboldt – ez a jogtisztelet, a törvényeknek kényszer és büntetések nélkül való tisztelet pedig csak szabad emberek között képzelhető el.

A direkt állami támogatást Humboldt csak egy esetben tartja nélkülözhetetlennek: ha a gyengék, ügyefogyottak, rokkantak és gyengeelméjűek megvédelmezéséről van szó, amit

mai kifejezéssel szociális védelemnek nevezünk. Az államnak ne legyen tulajdona, mert ha vagyonnal rendelkezik, olyan funkciók kifejtésére kényszerül, amelyek magánemberek számára vannak fenntartva. A rend, a külső és belső béke fenntartásához szedhet adókat, de ha a hatáskörét ennyire szűkre szabjuk, nincsen szüksége túlságos nagy jövedelmekre.

Humboldt ezekben a fejtegetéseiben nem lépte túl az általános eszmék és irányelvek területét, tisztán csak elméletet nyújt arra nézve, hogy milyen irányban fejlődjék a társadalom, hogyan építsük tovább intézményeinket, hogy a tökéletes polgári szabadságban élhessünk. Parlamentről nem beszél, demokráciát nem említ, hanem átgondolva az emberiség földi életének végcélját és rendeltetését, tanácsokat ad, hogy mi módon juthatunk el egy jobb, szebb és magasabb életszférába. A múltból, korának állapotaiból és berendezkedéseiből azt a következtetést vonja le, hogy az emberi cselekvésnek szabad folyást kell a lehetőség szerint engedni addig a mértékig, ameddig ezt az egyes országok sajátos viszonyai lehetővé teszik a közrend és a nyugodt fejlődés kockáztatása nélkül. Humboldtnek minden során érezzük, hogy milyen erős és rendíthetetlen hit élt benne a megvalósult szabadság erkölcsjobbító hatásairól, úgy gondolta, hogy az embereket hagyjuk lehetőleg magukra, az állam pedig ne legyen más, mint a közrend és biztonság legfőbb őre, mert ilyen módon a jobb és nemesebb tulajdonságok spontán módon kifejlődnek az emberiségben. Humboldt gyakorlati politikus, tudvalevőleg kiváló diplomata volt, nyitott szemmel járt az életben, és látta, hogy a régi zsarnokság alatt az

elnyomás következtében hogyan vernek gyökeret az emberi lélekben az aljas tulajdonságok, az alattomoság, a kegyetlenség, a gyűlölet azért, mert a szemérmetlen önkény ellen ez volt a védelemnek egyetlen módja.

Humboldt eszménye a maga lábán járó tudó és önálló ember. Véleményem szerint – mondja – az energia az ember egyetlen erénye. Az állam ne legyen erkölcsösz, úgymint hasztalan erőlködik, nem tudja az erkölcsöket megjavítani. Szilárd meggyőződése volt – ami optimizmusra vall –, hogy az emberben már születésénél fogva sokkal nagyobb számban vannak a jók, mint a rossz tulajdonságok, a szabadság pedig ki fogja kelteni a lélek legszebb és a legnemesebb vonásait.

Wilhelm von Humboldt szép és mélyenjáró fejtegetéseinek rövid ismertetésével voltaképpen vázoltuk a liberalizmus etikai alapvetését. Láthatjuk, hogy a reakciósoknak azok a vádjai, hogy a szabadelvű világfelfogás egyenlő a legridegebb anyagelvűséggel és hogy legfőbb mozgató elve a kíméletlen embertelenség, elfogultságból vagy szándékos ferdítésből származnak. A liberális gondolkodók nem vonták sohasem kétségbe, hogy az emberek jól érezhetik magukat az állami patronátus védőszárnyai alatt, de viszont az ilyen egyének nem öntudatos emberi lények, hanem a legjobb esetben csak jól táplált *rabszolgák*. A liberalizmus emberideálja az önálló individuum, ki tudatában van az ő hivatásának és erejének, ezért nem várja folyvást a rajta kívül álló hatalmak jóakarató támogatását.

Mi tehát a liberális állameszmény? Erre a kérdésre az elmondottakból önként adódik a felelet. A szabadelvűség államfoglalásával nem egyeztethető össze az élet egészét magába záró,

akár immanens, akár transzcendens módon képzelt államhatalom. A kormány e felfogás szerint csak a társadalom hatalmi szervezete, amely jogait viszont csak az összességnek akarataival, illetve ennek az összességnek akaratából kifolyólag gyakorolhatja. A társadalom és az állam ebben az elgondolásban két különböző és egymástól teljesen elhatárolható fogalom.

Az elmondottak alapján a liberalizmus főbb elveit egész röviden a következőben foglalhatjuk össze:

1. Az egyéni szabadság, más szóval az a jog, hogy az ember tetszése szerint élhet, tetszése szerint cselekedhet addig a határig, amíg bajt nem okoz másoknak, és nem korlátozza embertársát hasonló jogainak gyakorlásában.

2. A közhatalom (az állam és annak összes törvényhozói és végrehajtó szervei) nem külön szuverén; a nép akaratából származik és a népakarat felelős végrehajtója, ebből következően a közalkalmazottaknak a polgársággal szemben csak kötelességeik vannak, nem pedig jogaik.

3. A gazdasági tevékenység, a termelés és a termelt javak szétosztása, nem állami, hanem egyéni feladat. Minthogy a haladás csak az egészséges verseny és a gazdasági erők szabad mérkőzése alapján képzelhető el, a szabadelvűek követelték a vám és minden egyéb korlátozástól mentes szabad kereskedelmet.

4. Az állam nem vehet tudomást a különböző egyházakról és vallásfelekezetekről; minden vallás, minden kultusz egyformán szabad, az egyházak pedig vallásos embereknek magántársulásai. Az oktatás nem állami monopólium, hanem épp úgy szabad polgári tevékenység, mint a tudomány, az irodalom, vagy a művészet.

A gyakorlati életben a liberalizmus két irányban nyilvánult. Az egyik a politikai liberalizmus, melynek a mai parlament, a demokratikus többségi elv, a törvény előtti egyenlőség, a közigazgatási autonómia, a független bíróság látható eredményei. A másik irány az úgynevezett gazdasági liberalizmus, melynek típusául Richard Cobden tanításait s az angol manchesteri iskolát tekintjük.

Világnézet-e a liberalizmus? Az individualizmus, melyet főbb vonásokban ismertettünk, világszemlélet, mert ha a szabadságban látom a magam és embertársaim földi életének végső célját és rendeltetését, akkor valóban világnézeti kérdés, hogy mely felekezethez, a szabadság híveihez-e, vagy meggyőződéses ellenségeihez, például a szocialistákhoz, vagy az ultrakonzervatívokhoz tartozzam.

A szabadság híveinek említett ember- és állameszményét még az úgynevezett liberális érában is hasztalan keressük. Meg volt minden európai művelt országban, mint törekvés, de csak két nemzet, az angol és az Egyesült Államok népe tudta annyira-amennyire megközelíteni. Az ellenhatások csaknem minden európai országban olyan erővel léptek fel a XIX. század elejétől fogva, hogy csak valami felemás liberalizmus alakult ki, amely abban nyilvánult, hogy megvalósultak bizonyos elodázhatatlan korkövetelmények. Édouard Laboulaye, a nagynevű francia történetíró, aki Franciaországban szívós harcot folytatott a központosító tendencia ellen, Wilhelm von Humboldt nyomán felvetette azt a kérdést, hogy a modern társadalomban meddig terjedhet a központi beavatkozás határa. Mint történész, irányvonalat látott az emberiség történetében, mely

azt mutatja, hogy a római császárságtól fogva a centralizmus állandóan csökkenőben van, míg végre a központi irányítás eléri a maga természetes és észszerű határát.³ Megadni az államnak a legnagyobb fokú hatalmat, szerinte annyit jelent, mint az összesség erejét alkalmazni minden egyén energiájának megbénítására és tönkre tenni azt, akit fel akarunk emelni. A természetes és észszerű határokat azonban sem Franciaországban, sem a legtöbb európai országban nem tudták megvonni. Franciaországban a III. köztársaság alatt sem szorult kisebbre az állami hatáskör, és kialakult az a bizonyos korcs és meghamisított szabadelvűség, melyet Franciaországban *etatizmusnak* neveznek.

Az etatizmusnak, melyre Franciaországon kívül Magyarország nyújtja a legszemléltetőbb példát, kiindulópontja az a babona, hogy a magán kezdeményezés csak a közhatalom jóindulatú támogatásával járhat sikerrel. Elfajulhat egészen az államimádásig, amit Bastiat, a cobdenista francia közgazdász a következő szellemes formulával jellemezett: „L'État est la grande fiction à travers laquelle tout le monde s'efforce de vivre aux dépens de tout le monde”, – az állam a nagy fikció, melynek révén mindenki arra törekszik, hogy mindenki más költségén tartsa el magát. Lelki indítéka kétségkívül a felelőségtől való rettegés, a bátorság és az akaratelhatározás hiánya,

---

³ Édouard Laboulaye, *L'État et ses limites (Az állam és határai)*, Párizs, 1871.

úgy, ahogy azt Faguet kifejtette nálunk is ismert elmés művében.⁴

A liberalizmus ellenfelei közül kezdetben a konzervativizmus volt a legnagyobb erejű organizáció, a középkori hűbéri ségnek ez a máig is élő maradványa. Legújabban az úgynevezett szociális irányzat hatolt be a köztudatba, s hívei főleg az iskolát végzettek közül toborzódnak, akik politikai érzelmeiket, amikor nagy társadalmi kérdések kerülnek szóba, ezzel a nyilatkozattal szokták kifejezni: „Szociálisan gondolkodó vagyok”. A szociális irány egyházi eredetű és híveinek az az elcsépeelt argumentuma, hogy a szabad verseny kiválasztja a társadalom ocsúját és nyakunkra hozza az erkölcsileg kisebb értékűek, rava szabbak, az úgynevezett könyökemberek gazdasági despotizmusát.

Mi nem liberális? Ezt a kérdést röviden a következőkben foglaljuk össze:

1. A monarchizmus – a szónak Szent Szövetség-kori értelmében. Itt a törvénynek és a jognak forrása egyetlen személy, aki feltétlen szuverénnek hirdeti önmagát és Istentől származtatja jogait.

2. A szocializmus Marx-féle formája. A megvalósult szocializmus szükségképpen állami abszolutizmusra vezet, mert a kollektív termelés fenntartása és a javak elosztása elképzelhetetlen központosítás és bürokrácia nélkül.

---

⁴ [Émile Faguet, „... és a felelősségtől való rettegés”. *A kontárság kultuszának folytatása*, Budapest, 1922.]

3. Az etatizmus. Az a követelés, hogy az állam irányítsa felülről a gazdasági élet menetét és hivatalnokaival közvetlenül vegyen részt az egész szellemi élet irányításában.

4. A szociális irányzat. Az előbbivel rokon. Hathatós állami védelmet és ellenőrzést kíván a szabad verseny és az egyéni érvényesülés ellen.

Ezek a nem liberális, hanem többé-kevésbé retrográd társadalomképző faktorok, letérítve az individualizmust egyenes vonalú útvjáról, meghamisították a szabadelvűséget. A fentebiekben vázolt állami és társadalmi típust az európai országok közül csak Anglia tudta megközelíteni és rajta kívül az északamerikai Egyesült Államok. Nem véletlen, és nem magyarázható meg a geofizikai és egyéb ható okokból, hogy ezek a népek küzdöttek fel magukat a nemzetek családjában elsőnek és hogy ők ma a világ urai. A szabadelvűség története ezért azonos az angolszász nemzet politikai, társadalmi, gazdasági és erkölcsi kifejlődésének történetével. A liberalizmus távoli története az angolszász intézmények középkori kialakulásával, a közelebbi pedig az angol forradalommal és a Locke-féle szabadgondolkodó iskolával kezdődik.

I. FEJEZET

A LIBERALIZMUS KEZDETEI

A mai nemzedék, mely a modern polgári szabadságjogok legvégőjében nőtt fel, könnyen abba a hibába esik, hogy a szabadságról való fogalmait általánosítja a mienket megelőző összes letűnt korokra. Valóban szinte nehéz elhinni, hogy az emberi szabadság olyan értelemben, mint azt az előzményekben meghatároztuk, nem örök emberi tulajdonság, hanem egészen modern jelenség, és alig tekint vissza néhány száz éves múltra. A Humboldt, vagy John Stuart Mill értelmezése szerint való polgári jogokat pedig hasztalan keressük az emberiség annaleseiben, nem számítva az angol forradalom óta eltelt néhány századot.

A keleti népek, a kínaiak, a régi perzsák, a babiloniak és az egyiptomiak vallásos színezetű despotizmusban éltek. Ebben az ismeretes keleti despotizmusban a virágzásnak bizonyos fokára jutottak. A görög és a római történelem felületes szemlélete könnyen azt a meggyőződést keltheti bennünk, hogy mai demokratikus berendezkedésünk hasonmásai már megvoltak Athénben és a köztársasági Rómában. De itt is csalódunk. Mert Athénben vagy Rómában a demokrácia elvitathatatlan ugyan, megvolt azt mondhatnánk tökéletes, még a mainál is

fejlettebb formában, de *a demokrácia egymagában nem jelent liberálismust*. Az ókor népei ugyanis nem ismerték az individualizmust, és alig alkottak maguknak halvány fogalmat az egyéni öncélúságról. Az ókori állameszményeket legtökéletesebben Platón és Arisztotelész összegezték, de sem Platón, sem az Arisztotelész-féle államtan nem ismeri el az egyént, mint öncélt. Platón *Államát* Hegel óta úgy tekintik, mint a szocialista utópia ősképet. Az orosz bolsevizmus egyes apostolai is dicsekedve emlegették, hogy íme, megvalósult a régi dicső utópia, melyről a nagy Platón álmodott.

Platón az ő ködös költői álmában az embert teljesen feláldozza az egésznek: minden közös a platóni államban, a tulajdon is, egészen a legkisebb közszükségleti cikkekig, mindenki csak a közt szolgálja, a nők az állam közös javai. Állami feladat nemcsak a védelem, hanem a nevelés, a földművelés, az ipar, a kereskedelem, s ennek a mindenható gondviselő államnak a vérkeringését a filozófusokból álló autonóm bürokrácia szabályozza saját belátása szerint, a semmivé degradált állampolgárok beleszólása nélkül.

Arisztotelész abban különbözik Platóntól, hogy bizonyos engedményeket tesz az egyén javára. Az ókor legnagyobb elméje visszariadt a platóni állam színtelen egyhangúságától, szükségesnek tart bizonyos mértékű differenciálódást, de végeredményben ő is áldozatul dobja az embert a köznek. Liberálisusról az ókorban azért sem lehet szó komolyan, mert az emberiség két részre: szabadokra és rabszolgákra különül; Arisztotelész sem tudta elképzelni a jól berendezett államot rabszolgák nélkül. A görög és a római vallásállami közületek az egyént

testestül és lelkestül kiszolgáltatták a köznek, mindenütt, Athénben ugyanúgy, mint a kommunista Spártában vagy a köztársasági Rómában.¹

Mai szabadságfogalmaink, amelyek alatt egyéni vagy polgári, és sohasem csoportszabadságot kell érteni, az európai kultúremler lelkiségében gyökereznek. Csírájukat először a természetjogi iskolában lelhetjük meg, kikristályosításuk pedig az angol politikai géniusz műve. A polgári jogok világos, szabatos, félreismerhetetlen formáit leelőször abban a nagy élet-halál harcban nyerték el, melyet az angol nemzet 1625-től 1649-ig Oliver Cromwell vezérlete alatt királyával, I. Károlyal folytatott.

Az angol forradalom politikai eszméi

Az angol nemzet minden más néptől eltérő karakteréből magyarázható, hogy – szembeszállva a fejedelmi abszolútizmussal és a központosítással – olyan politikai berendezkedéseket alkotott, amelyek biztosíthatják az egyén szabad kifejlését. Az angol nemzet pszichológiájával sokat foglalkoztak főképpen a franciák, kik sokszor kerültek összeütközésbe csatornán túli szomszédaikkal. Magáról a népről már régen megállapították, hogy valószínűleg az éghajlati viszonyok folytán az összes népfajok között a legerősebb fizikummal rendelkezik, s ezzel az

---

¹ Fustel de Coulanges, *La Cité antique*, Párizs, 1893. Robert von Pöhlmann, *Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*, I-II., München, 1893.

edzett fizikummal jár együtt a minden akadályt leküzdő szívós akarat. Egy francia szociológus úgy jellemzi az angolokat, hogy ez a legutálatosabb, legveszedelmesebb nép a világon, mert szentimentalizmus nélküli, szívtelen, rideg és önző. Ebből a durva jellemzésből mindössze annyi az igazság, hogy az angolszász fajban van a legkevesebb romantizmus, s hiányzik belőle minden hajlam az érzelgősségre. És a makacs akarat és szívósság mellett őbennük legszilárdabb az egyéni *Én* tudata. Az állam és az összes közhatalmak mai közfelfogásuk szerint is azért állnak fenn, hogy elősegítsék az *egyén* szükségleteinek kielégítését és boldogságát. Ez a felmagasztosított *Én*-kultusz azonban nem fajult el náluk erkölcsi nihilizmussá, mert mély és szigorú vallásosságuk meghatározta a külvilággal szemben való viselkedés normáit. A Stuartokkal szemben folytatott küzdelmek alatt az angol gondolkodók és költők az individualizmust glorifikálják egyházi és politikai kérdéseket tárgyaló írásaikban. Közülük csak a legkiválóbbat, Milont említjük. Milton szerint „eretnek az, ki saját lelkiismerete és az Írásból merített meggyőződése ellenére követi az egyházat”.

Máshol ezt mondja:

Ha valaki hisz dolgokat, azért, mert lelkipásztorai úgy mondják, vagy egy gyülekezet úgy határozta, anélkül, hogy hite számára más okok volnának, az ő hite lehet igaz, de az igazság az ő eretnksége.

Milton szerint a hit annyira az *egyén* ügye, hogy a világi hatóságoknak még csak közelíteni sem szabad feléje. Ő az első az

újkori írók között, aki követelte az egyház és az állam szétválasztását. A siker kultuszát és az egyéni erő tekintélyét hirdette: „gyengének lenni, ez a valódi nyomor” – mondja egyik politikai iratában. Nagy költői műve, az *Elveszett paradicsom*, azzal végződik, hogy az első emberpár, kiűzve az Éden kertjéből, önerejébe bízva, nagy reményekkel nekivág a küzdelmes és munkás világnak.

Guizot mutatta ki először, hogy az angol önkormányzati szervek ősrégiek, visszanyúlnak a X. század előtti törzsszervezetbe, tehát egészen a primitív demokrácia korába. Az angolszászok, kik az V. századtól kezdve lassanként leigázták a bennszülött breton lakosságot, továbbra is megtartották összes ősi intézményeiket. A normann hódítás nem irtotta ki ezt a kezdetleges ősgermán alkotmányt, melyet Tacitus a következőképpen jellemez:

A kisebb ügyekről a vezérek tanácskoznak, a nagyobbakról az összesség; de úgy, hogy a vezéreknél is megtárgyalják azokat a dolgokat, amelyekben a nép dönt.

Hódító Vilmos (1066) esküvel kötelezte magát arra, hogy az angolszászok ősi törvényeit épségben fenntartja. Angolország történetében a fejedelmi abszolutizmusnak sehol sem akadunk nyomára. A királyság mellett 1066-tól kezdve mint koordinált hatalom működik a Witan, a bárók gyűlése vagy tanácsa, s ebből alakult ki a XIII. században a parlament. A küzdelem a királyság és a nemesség között tart az egész középkoron át, s közben a rendek kiverekedtek a Magna Chartát, az alkotmány első

írásos fundamentumát. 1240-ben használja egy angol krónika-író a parliament (parliamentum) elnevezést a bárók tanácsának jelölésére, s ez a testület ekkor már úgy áll a királysággal szemben, mint egy külön szuverén. Ez időtől fogva gyors menetű a fejlődés. 1265-ben meghívást kapnak a parlamentbe a városok, a grófságok, a burgok képviselői, és már megvan kezdetleges formában a mai kétkamarás szisztéma. A XIV. századtól kezdve Anglia népe választott képviselőket küld a parlamentbe; a királyi hatalom még igen nagy, de korlátozott és nincs törvényes alapra hivatkozó zsarnokság, mint akkor Európában mindenütt.

Az angol forradalom, melyet minden más felfogás ellenére úgy kell tekinteni, mint a mai liberalizmus bölcsőjét, lefolyásában korántsem volt olyan félelmetes, véres és megrázó tragédia, mint másfél száz esztendővel később a franciák hasonló mozgalma. Az 1625-től 1690-ig tartó forradalom – ha ugyan forradalomnak lehet nevezni az angol nép harcát királyaival – céltudatos, előre megszervezett és előkészített megmozdulása volt egy olyan nemzetnek, amely sohasem kergetett romantikus álmokat. Ezért a felkelés impozánsabb, eszmei tartalmát tekintve gazdagabb, ha pedig eredményeit nézzük, sokkal nagyobb jelentőségű a francia forradalomnál. Az angol forradalmakat főleg az különbözteti meg a kontinens hasonló mozgalmaitól, hogy sikerültek anélkül, hogy súlyos véráldozatokba kerültek volna és felforgatták volna magát a társadalmat.

A társadalmi átalakulás Angolországban megkezdődött már a XVI. század végén, Erzsébet királynő uralkodása alatt. Ebben az időben lendült fel a kereskedelem és a hitelélet, és

London már hatalmas város. A polgárság olyan vagyona tette szert, hogy amint Guizot mondja, az alsóház tagjai I. Jakab király parlamentjében háromszor olyan gazdagok voltak, mint a királyt támogató arisztokraták. Ezzel a gyarapodó polgári réteggel együtt érez a szabadságmozgalmakban a vidéki kisnemesség (gentry), a birtokos és földbérlő parasztság. A politikai élet súlypontjának tehát szükségképpen át kellett lendülnie erre a nagyjából három részre tagozódó társadalmi rétegre.

A protestáns vallásnak az angol forradalmakban ugyanolyan nagy szerep jutott, mint ugyanebben az időben a magyar-ság nemzeti küzdelmeiben. A történelmi kézikönyvek azt tanítják, hogy Angolországot a zsarnok VIII. Henrik király pillanatnyi szeszélye emancipálta Róma uralma alól. Ez a megállapítás történelmietlen és helytelen. Lelkileg egyetlen nép sem volt úgy felkészülve a protestantizmus befogadására, mint az angol nép. A kálvinizmus egyházi demokráciája tökéletesen összevágott a régi angolszász intézményekkel, a protestáns individualizmus pedig teljesen az angol nemzeti karakternek felelt meg. A kettőnek e belső szövetsége azt mutatja, hogy a nemzet azért fordult el Rómától, mert a saját karakterének és világszemléletének megfelelő vallást vette fel. Nálunk Magyarországon a protestantizmus a nemzeti szabadsággal volt egy testvér, az angoloknál pedig a polgári szabadság eszméjével forrt össze. A hitbuzgó protestánsok nem akartak forradalmat. Az I. Jakab király korában megindult nagy parlamenti csatákban mindig azt hangoztatták, hogy Angolország ősi intézményei, a parlament és a helyi önkormányzat tökéletesen elegendők

arra, hogy a feltörekvő népies rétegek politikai ambícióikat ki-
elégíthessék.

A polgári osztály anyagi érvényesülése olyan gyors volt, hogy a társadalmi átcsoportosulásnak végbe kellett mennie. A parlament már az abszolutisztikus hajlamú Erzsébet királynő alatt szétszakadt konzervatívokra és haladókra: *toryk*ra és *whigek*re. I. Jakab alatt az ellenszenv még nagyobb közöttük. A *toryk*, akikhez az arisztokrácia, a katolikusok és az anglikán papság tartoztak, védik a királyok Istentől származott jogát, a *whigek* a korona előjogaival és kiváltságaival szemben szenvedéllyel vitatják a népnél természetből származó jogait.

A puritanizmus a *whigek* politikai és gazdasági erőfeszíté-
seinek vallásos szint kölcsönzött. A szekta rajongó embereinek
klasszikus jellemzését megtaláljuk Macaulay nagy történelmi
művében.² Az angol nép vallásos hitének és a faj miszticizmu-
sának sehol más népnél nem észlelhető megnyilvánulása a pu-
ritanizmus. Egészen más vallásos tünet ez, mint a katolikus ra-
jongás, mely az engedelmesség, a lemondás és az egyéni ellen-
ség bélyegét viseli magán. A puritánok mozgalma át van szöve-
őtestamentumi reminiscenciákkal; Isten választott népének
tartották magukat, s az érzékelhető anyagi világba lehozták Is-
tennek általuk értelmezett eszményi világát. Szörnyen utálták
a katolikusokat, de rettentő gyűlölettel voltak eltelve az angli-
kán egyház hívei iránt is, kiket titkos pápistáknak tartottak.
Etikájuk a kálvinizmus hivatásetikája, melyet a forradalom lá-

---

² [T.B. Macaulay, *Ánglia története*, 6 kötet, Budapest, 1877.]

zas esztendeiben Bunyan örökített meg a híres *Zarándok útjában*. Eszerint az ember Isten akaratának erőtlen eszköze, és aszerint, hogy mire van kiválasztva, pályája egyenes vonalú haladás a kegyelem elnyerése vagy a kárhozat felé. Cromwell ezt szokta volt mondani magáról: „A dicsőség Istené és én nem vagyok más, mint az ő gyenge és méltatlan eszköze”. A puritán hit, mely az üldözések korában arra készítette a szekta tagjait, hogy átszeljék az óceánt és Amerika ősvadonjaiban alapítsanak új hazát, semhogy elhagyják hitüket, a végsőkéig feszítette a lelki és fizikai erőket, és akadályt nem ismerő aktivitást vitt be az életbe. Ez az azelőtt soha nem hallott tetterő morzsolta szét Angolországban a korhadt feudalizmust és söpörte el a korlátlan királyságot.

Az első komoly és elkeseredett küzdelem a konzervatívok és a haladók között 1601-ben tört ki, I. Jakab király parlamentjében. Egyszerre nagy nevek tűnnek fel a liberalizmus hajnalhasadásával, mint aminők Sandays, Coke, John Elliot, Seiden, Pym; ők az újkori liberalizmus első parlamenti szónokai és debatterei. I. Károly király trónra lépéséig (1621) a parlamenti harcok még elviek, de ettől az időtől fogva a két párt között, a királypártiak és a haladók között nyílt a szakadás, s ellenségként állnak egymással szemben. A két ellentétes tábor eszméit igen könnyen lehet jellemezni, mert mint mondtuk, az angol forradalom céltudatos, meglehetősen egységes, előre elkészített mozgalom volt, és nem csapott át olyan szertelenségekbe és végletekbe, mint a francia forradalom. Bárdolatlan, vad és a közélet kérdéseiben járatlan tömegek, sans-culotteok nem szerepelnek az angol forradalomban. A vezérek apostolok, Isten

országának papjai, az Úr kiválasztottjai, Cromwell hadserege pedig vallásos sokadalom, amely zsoltárokat és vallásos himnuszokat énekel az ütközetek előtt. A fékevesztett düh sohasem ragadta a tömeget olyan borzalmakra, mint amilyenektől a francia forradalom évlapjai be vannak szennyezve.

Az ősidőktől kezdve szabad Anglia, melyet a hűbériség is megkímélt, nem maradhatott mentes a kontinens hatásaitól. Európában ebben az időben virágkorát éli az uralkodói abszolútizmus. VIII. Henrik király szeszélyes zsarnok, Erzsébet királynő a protestantizmus megmentője, szintén abszolutisztikus hajlamú. A Stuart házbeli királyok ideálja pedig Párizs és Madrid, hol fénykorát éli a katolikus egyházzal összeforrt korlátlan királyság. Angliában az államegyház akarta betölteni a katolicizmus helyét, és Laud érsek, I. Károly bennfentese, maga ellen zúdította a presbiteriánusokat és a puritánokat. 1636-ban, amikor a király és a parlament közt már nyílt volt a szakadás, a katolikusokat és az anglikánokat politikai brosrák százai támadták.

1642-ben a király makacssága miatt kitört Angliában a polgárháború. A forradalmat úgy jellemezhetjük, hogy egyformán vallásos és politikai mozgalom. Az 1643-ban megalakult presbiteriánus párt tisztára vallásos irányú. A párt célja az egyházi és ugyanakkor a politikai demokrácia. Csaknem velük egyidőben alakult meg az independensek pártja, melynek Cromwell a vezére. Ezeket a presbiteriánusoktól árnyalatok különböztetik meg. Programjuk tökéletes modern program. Követelik a teljes jogegyenlőséget, a társadalmi javak igazságos

szétosztását, a legteljesebb lelkiismereti szabadságot és végül a királyság összes visszaéléseinek megszüntetését.

1644-ben Cromwellre bízta a hadsereget, aki brutális energiával fegyelmet teremtett és legyőzték a királyt. A forradalomnak lehetetlen volt meghátrálnia, mert a király és a reakciók elbizakodottságukban minden békeajánlatot visszautasítottak. Így csúszott át a hatalom 1648 decemberében, miután a királyhű presbiteriánusokat az alsóházból kiverték, a republikánus szélsőség kezébe.

A király póre rendkívül érdekes és legnagyobb jelentőségű mozzanata a forradalomnak abból a szempontból, hogy milyen elvek állottak egymással szemben.

A felsőház helytelenítette a király elítélését. Amikor a király felett ítélkező bíróságot megválasztották, Manchester lord, a felsőház egyik vezető tagja kijelentette, hogy király nélkül nincs parlament, következésképp a király a parlament ellen nem követhet el vétséget. Ellenkezőleg gondolkozott a csonka alsóház, arról Cromwell kerekfejűi voltak a hangadók. Szerintük a nép lévén Isten után minden törvényes hatalom forrása, Angliának a nép által választott és a népet képviselő községek rendelkeznek a szuverén hatalom felett.³

Ezért úgy határoztak, hogy az alsóház tagjaiból választott 135 tagú főbíróság vonja a királyt felelősségre. A parlamenti ítélőszék elnöke John Bradshaw lett, Milton unokatestvére, akit

---

³ Guizot, Charles I-er II. 333. 1.

Guizot mint zord, igen szigorú, de szelíd erkölcsű férfit jellemez. A közvádat John Coke jónévű ügyvéd, Milton belső barátja képviselte.

A Westminster Hallban tartott első nyilvános ülésen Bradshaw elővezettette a foglyot, miután Coke elmondta vádbeszédét, amelyben a zsarnokság, árulás és gyilkosság vádjait olvasta a király fejére, a következőket mondotta:

Stuart Károly, Anglia királya, Angliának a parlamentben egybegyűlt községei mélyen megrendülve azoktól a szerencsétlenségektől, amelyekkel a nemzetet sújtották, s amelyeknek fő okozójául önt tartják, azt határozták, hogy megvizsgálják a vérbűnt. Ezzel a szándékkal alkották meg az ítélszékletet, mely előtt ön megjelent. Hallotta az önt terhelő vádakot.

— Király úr – ismételte Bradshaw – hallotta ön a vádiratot és az ítélszék várja feleletét.

A király így felelt:

Szeretném tudni, miféle hatalom idézett engem ide... Szeretném tudni, miféle tekintély, értem, törvényes tekintély, mert van a világon sok törvénytelen tekintély is, mint a rablóké és az útonállóké – tehát szeretném tudni, miféle tekintély hozott engem ide és hurcol engem egyik helyről a másikra, nem tudom milyen szándékkal. Ha megtudom, hogy ez a tekintély törvényes, felelek.

Bradshaw elnök:

Ha szíves volt figyelni ön arra, amit az ítélőszék ideérkezésekor mondott, tudni fogja, hogy ez miféle tekintély. Ez azt követeli öntől Anglia népének nevében, mely önt királyául választotta, hogy feleljen neki.

Az elnök és a király között így folyt egy darabig a vita. A király azt erősítette, hogy Anglia nem választott, hanem ezer esztendő óta örökös királyság, s így a parlament nem ítélkezhet felette. És kérte, hogy hallgassák meg kifogásait.

Bradshaw kifejtette, hogy úgy maga a király, mint összes elődei, felelősek a parlamentnek és így a királynak nem lehetnek kifogásai.

Ez a tárgyalásból vett néhány idézet a legvilágosabban szemlélteti a két egymással ellentétes államjogi princípiumot: a királyi hatalom isteni eredetét és a népszuverenitás elvét. Minthogy azok, kik ez utóbbit képviselték, erősebbek voltak, I. Károly, Anglia királya, fejével lakolt azokért a bűnökért, melyeket a parlamenti ítélőszék beigazoltnak talált.

A forradalom korának publicisztikai irodalma rendkívül gazdag, hiszen mindkét párt igazolni igyekezett önmagát. Egy sereg gyalázkodó röpirat jelent meg az angol nép, a parlament és főleg Cromwell ellen. A győzelmes forradalom Miltonban, a nagy költőben találta meg méltó védelmezőjét, aki ebben az időben már nagyhírű költő, amellet buzgó protestáns, fanatikus híve és támogatója Cromwellnek. Salmasius (Saumaise) francia nyelvész röpirata alkalmat adott neki arra, hogy nemzetét megvédje az ellen a vád ellen, hogy ártatlanul, minden igaz ok nélkül ölte meg királyát. Nagyhatású röpirata, a „Defen-

sio pro Populo Anglicano” (London, 1651) minden idők egyik leg-hatalmasabb erejű politikai irata. Roppant tudással, páratlan logikai fegyverzettel, vágó elmeéllel bizonyítja a zsarnokölés jogosultságát. A király épp úgy alá van vetve a törvénynek – mondja – mint az állam bármely polgára, és ha a királyok Isten által uralkodnak, a nép is Isten által követelheti a szabadságot magának, mert minden Istentől és Isten által lett. A király és zsarnok nem egy és ugyanaz. A lefejezett I. Károly rabló, sötét lelkű, fukar zsarnok volt, aki elpocsékolta és saját hívei között herdálta el a nemzet javait.

Mint hogy a királyság a közös béke és védelem céljából jött létre annak idején – mondja tovább Milton – a nép természetes jogánál fogva leteheti azt a királyt, aki az uralkodásra alkalmatlannak bizonyul. Soha semmiféle nép, még a szolgasághoz szokott keleti népek sem túrték meg, hogy királyaik kényük-kedvük szerint zsarnokoskodhassanak rajtuk. Cézár meggyilkolása isteni és dicső dolog volt és ki meri a töméntelen sok történelmi példa után kétségbe vonni az angol nép hasonló jogát. A nép nem követhet el felségsértést, ha vétkes királyát megbünteti, mert a nép nagyobb, mint a király, ki neki köszönheti uralmát.

Milton ezután az angol nép ősi intézményeire hivatkozva bizonyítja, hogy Angliában a királyság sosem volt korlátlan. A Magna Charta ezt mondja: „*Non negabimus, non differemus*

cuiquam jus aut justitiam".⁴ A parlament a király felett állt mindig, mert ez „a nemzetnek legfőbb gyülekezete, melyet a szabad nemzet azért választott és ruházott fel teljhatalommal, hogy a legfőbb közügyekben döntsön”. Károly szembeszállt nemzete akaratával, erkölcstelen életet élt, saját szenvedélyeinek kielégítésére pocskolta el a nemzet javait, zsarnok volt, gyilkos és áruló, mindenképp megérdemelte tehát a halált, melyet az angol nép legfőbb ítélőszéke tudatosan és megfontolva kimondott fejére.

Locke tanításai és a Bill of Rights

Az említett természetjogi iskola, melynek megalapítása Hugo Grotiusnak, a nagy holland jogfilozófusnak nevéhez fűződik, azt tanította, hogy a jog nem emberi találmány, nem mesterséges mű, hanem bizonyos állandó és elévülhetetlen törekvés, mely mélyen benne gyökerezik emberi természetünkben.

„A jognak önmagában van a forrása, és éppen olyan megváltozthatatlan, mint maga a természet és az ész” – mondja Grotius. Az ösztönös vágyakból az ész tudatos munkája jogi és politikai intézményeket formál, amelyek aszerint lesznek jók, igazságosak és célszerűek, amennyiben a természet útmutatásait követik. Ez a gondolat nem volt új; megtalálhatjuk már

---

⁴ [Igazságot és bírói ítéletet senkinek eladni, senkitől megtagadni vagy senki számára elnapolni nem fogunk.]

egyres görög bölcseknél és Cicero *De Legibus* című munkájában, de Grotius és kortársai, különösen a német Puffendorf és Althusius rengeteg számú adattal több-kevesebb eredetiséggel és ékesszólással rendszerré kibővítették, úgyhogy Locke fellépésekor már szélteben-hosszában vitatott probléma.

Locke is, miként kortársai, ebből az apriorikus természeti jogból indul ki. hogy következtetés útján leszűrje belőle a társadalom törvényeit, a legjobb és a legészszerűbb államkormányzás alapelveit. Ő is feltételezi, mint Hobbes, az abszolutizmus védője, hogy volt valamikor egy társadalmon kívüli kaotikus állapot, amikor az egyént senki sem védte a támadások ellen, s amikor mindenki kénye-kedve szerint érvényesíthette vele született természetes jogait. Ez az a mesés őstermészeti állapot, amely később Jean-Jacques Rousseau romantikus elképzelésében mint a boldogság paradicsomi kora jelenik meg, melyben jámbor emberek éltek együtt úgy, amint a Teremtő kezéből kikerültek, gyermekes ártatlanságban. Locke azt mondja, hogy ez az állapot nem lehetett éppen paradicsomi, mert senki sem tudhatta, mikor bántják meg mások természetadta kiváltságainak birtoklásában. A helyzet bizonytalan volta tehát arra ösztönözte az embereket, hogy egymással szövetségre lépve, közös érdekeik védelme céljából megszervezzék a mai politikai közösséget, az úgynevezett államot.

A szervezett társadalom (állam) tehát a természeti állapot zűrzavarából alakult ki, az emberek tudatos elhatározása folytán, célja pedig a biztonság, a védelem és a folyékony állapot konszolidálása. Az emberek közös megegyezés folytán lemondanak bizonyos jogaikról, feladják a korlátlan szabadságjogot

is, hogy egyéb kiváltságaikat: az élethez való jogot, a tulajdon jogát, stb. az önmaguk fölé kiterjesztett közhatalom védelme alatt szabadon gyakorolhassák. Miután így társadalommá tömörültek, a közhatalom torolja meg mindazokat a sérelmeket, melyeket egyesek elkövethetnek mások ellen, ez oltalmazza őket összes természetes privilégiumaik szabad élvezetében. Senki sem mondott tehát le természetes szabadságáról, csak abba nyugodott bele az államhatalom megalkotásakor, hogy hajlandó elismerni bizonyos korlátozásokat, amelyeket viszont önmaga szab meg, mint teljes jogú tagja a közhatalomnak.⁵ Locke szerint a közhatalom összessége úgy nőtt fel alulról, a társadalommá összeállt sokaság öntudatos műve, s nem Istentől származik természetfölötti módon, mint a középkori korlátlan királyságról képzeltek. Ebből a megállapításból logikusan az is következik, hogy az állami funkciók a közhatalomnak származékai. Az most már a kérdés, mi módon nyilvánuljon meg a közösségben élő egyének akarata.

Locke azt mondja, hogy ember nem gyakorolhat uralmat ember felett, legfeljebb csak annak beleegyezésével. És ha a közösség nem tud megegyezni valamely közkérdésben és nem sikerül egyöntetű módon megállapodnia abban, hogy kik gyakorolják a főhatalmat, ebben az esetben egyetlen irányadó elv a többségi vélemény. A többségi akaratot Locke mondotta ki először ebben a formában, és azóta ez lett a demokráciának általánosan elismert elve, amelynek helyességét ma csak az orosz bolsevisták és a fasiszták tagadják.

---

⁵ Locke, *Two Treatises of Government*, London, 1689, c. VII.

Amikor az emberek önként, szabad akarat-elhatározásukból beléptek a társadalomba, egyúttal a többség akaratának is alávetették magukat. És ez a vélemény kormányoz ma minden olyan országot, melynek tagjai szabadon rendelkeznek önmagukkal és nem kötelesek vakon engedelmeskedni valamely despota akaratának. Lemondani velünk született jogainkról, átszolgáltatni születésünk tényével meglevő jogainkat az államnak, vagy az azt megszemélyesítő uralkodónak, Locke szerint ellenmondásban van az állam tulajdonképpeni rendeltetésével és céljával. Mert a társuló egyének nem lesznek olyan együgyűek, hogy lemondva minden polgári szabadságukról, önként alávéssék magukat bármiféle külső hatalom kényekedvének; ez semmivel sem volna kedvezőbb, mint a társadalmon kívüli bizonytalan állapot.

A természeti állapot elméletét Locke nem hagyta figyelmen kívül. A tapasztalati kutatás hirdetője és a filozófiai empirizmus egyik legnagyobb úttörője nem fogadhatott el kételkedés nélkül ilyen feltevést. Az ellenvetést ő maga megkockáztatja, és hosszasan fejtegeti, hogy ezt a bizonyos feltételezett ősalapot tudományosan igazolni lehetetlenség, de ismerünk több tapasztalati példát, amikor egy embercsoport ilyen közös megegyezéssel új államot alapított és az állam tagjai betűszerinti értelemben szerződtek egymással. (Velence alapítása.) Amerikai példát idéz, hogy egyik primitív indiántörzs csak az esetben ismeri el főnökének hatalmát, ha háborúra kerül a sor

a szomszédokkal, egyébként a törzset alkotó egyének nem ismernek el semmiféle hatóságot vagy egyéni szabadságaik korlátozását.⁶

Locke bizonyos állam- és kormányforma helyességét vagy előnyeit sehol sem vitatja. Minthogy az emberek maguk jószántából léptek be az államba és önként szabtak határt természetes jogaiknak, szabadon választhatják meg azt az állami és kormányformát is, amelyben élni kívánnak. Tisztán tőlük függ, hogy közvetlenül akarják-e a főhatalmat gyakorolni, a demokratikus többségi elv szerint, vagy pedig egy testületet válasszanak maguk közül, és saját törvényhozói jogaikat ráruházzák. A legfőbb hatalmat át lehet adni, természetesen szigorú ellenőrzés mellett, egy személynek is, akinek elismerik örökösödési jogát, s ilyenformán létrejön az örökös monarchia, korlátozott hatalmi körrel és jogokkal.

Ez a népből származó közhatalom három részre: törvényhozói, végrehajtó és föderatív hatalomra oszlik Locke szerint.⁷ Ezek között a legmagasabb és legfontosabb a törvényhozói hatalom, mert a törvényhozás tartja össze az egész közösséget, ez olvasztja egygyé a társas viszonyba belépő tagokat. Ha felbomlik, szükségképpen velejár magának a társas közösségnek felbomlása is. De ez sem lehet korlátlan, nem rendelkezhet a maga tetszése szerint a társadalom vagyónával és életével és a testület

---

⁶ Locke, *Two Treatises of Government*, c. VIII.

⁷ *Two Treatises*, c. XII.

vagy társaság, melyre valamely embercsoport a maga jogait ráruházta, csak olyan törvényeket készíthet, melyek észszerűek és megfelelnek az összesség érdekének.

Minthogy a törvények egyszerre és rövid idő alatt készülnek, – mondja Locke – amellet állandó és tartós hatályuk van, ami folyvást tartó végrehajtást igényel, más szóval egy vele foglalkozó készültséget: szükség van arra, hogy legyen állandóan egy hatalom, mely a kész vagy érvényben levő törvények végrehajtásával van megbízva.

A közhatalmak harmadik fajtát Locke föderatív elnevezéssel jelöli, és érti alatta az államnak azt a jogát, hogy a háború és béke kérdéseiben döntsön, ligákat és szövetségeket kössön más országokkal. Az államnak ez a hármas kategóriára osztott jogköre állandó ellenőrzésnek van alávetve; más szóval: a nép a hatalom, és a nép tetszése szerint változtathatja előljáróit, kik voltaképpen nem tesznek mást, mint ideiglenesen gyakorolják az ő természetes és veleszületett jogait.

Hogyan különül el egymástól és mi módon kapcsolódik össze ez a három, hatalom, hogyan védheti önmagát a nép, azoknak a hatósági és kormányközegeknek önkényei és visszaélései ellen, akik az ő jogaival sáfárkodnak, ezt a kérdést Locke csak érinti és nem ragaszkodik egy bizonyos kormányformához. A társadalom felett álló hatalmak között a törvényhozói a legnagyobb, s ennek van a másik kettő alárendelve, de hogy ez hogyan és mi módon történjék, Locke szerint részletkérdés, a legfontosabb az, hogy ugyanazok a személyek, kik a nép bizal-

mából a törvényeket készítik, végrehajtásukkal sohase legyennek megbízva, mert ebben az esetben túlságosan nagy hatáskör összpontosulna egy kézben.

Ezt a nagy fontosságú alkotmányjogi tételt, mely később a független bíróságban és az autonóm közigazgatásban öltött testet, Locke nem vezeti logikusan keresztül, hanem az akkori viszonyokhoz alkalmazkodik. A király szerinte alá van vetve maguknak a törvényeknek, de nem függ a törvényhozói testület akarától. Úgy gondolta, hogy a népszuverenitás elve tökéletes összhangba hozható a törvényes uralkodó kiváltságaival:

Ahol a törvényhozói és végrehajtó hatalom különböző kezekben van, mint minden mérsékelt monarchiában és jól megalapozott kormányzásban, a társadalom érdeke kívánja, hogy egy sereg fontos ügy annak intézésére legyen bízva, aki a végrehajtó hatalmat gyakorolja.⁸

Lehetetlenség ugyanis – mondja tovább, – hogy a törvényhozók mindent előre lássanak, és a törvényekben mindent előre elkészítsenek, ami hasznos lehet a közösség számára; ilyen esetben azután a törvények végrehajtójának maga a természeti törvény adott jogot arra, hogy éljen vele a társadalom javára mindaddig, míg össze nem ül a törvényhozó testület. Fordulhatnak elő ezenkívül olyan esetek is, amikor éppen a közjó követeli, hogy az uralkodó pótolja a törvényt, vagy annak igazságtalanságán és szigorán enyhítsen; ilyen például a kegyelmezési jog esete.

---

⁸ *Two Treatises of Government*, c. XIV.

A népszuverenitás elvéből Locke nem merte levonni azt a következtetést, hogy a népnek joga van felelősségre vonni az uralkodót abban az esetben, ha a köz kárára visszaélne törvényt nyújtotta privilégiumaival. Mi történne akkor, ha konfliktus támadna az uralkodó és a nép között? Azt mondja, hogy egy ilyen összeütközésnek elsimítására nincsen bíró a földön, a népnek egyetlen reménye van csak: appellálni az égre. Locke politikai rendszerének tehát nyilvánvaló hiánya, hogy nem tisztázta az uralkodó és a népszuverenitás viszonyát, túlságosan nagy jogkört enged a királynak, kinek önkényével szemben az alattvalók csak a passzív ellenállás csekély értékű fegyveréhez nyúlhatnak.

Locke az államkormányzásról szóló értekezésben bizonyos gazdasági kérdéseket is megpendített. Csak néhány megjegyzésre szorítkozik, de gondolatai igen nagy jelentőségűek a gazdasági eszmék történetében, mert ő rakta le a közgazdaságtannak azokat a pilléreit, amelyekre később Adam Smith és Ricardo felépítette a gazdasági liberalizmust. Életünk, emberi létünk fundamentuma a föld – mondja Locke. A termőföld mindnyájunké, de az egyes ember tulajdonává válik az a bizonyos földterület, melyet ő maga kétékeze munkájával megművel. *„Az ember testének munkája, kezének műve az ő tulajdona.”* Összes terményeinknek vagy kilenctized részéhez a munka árán jut az emberiség, a magántulajdonnak tehát csak a munka lehet egyetlen forrása.⁹ Összes tárgyaink a megmunkálás által nyerik el értéküket, amiért is összes terményeinknek, összes

---

⁹ *Two Treatises*, c. V.

közszükségleti cikkeinknek értékét a befektetett munka mennyisége szabja meg. Locke volt az első, aki a munkát tekintve a vagyonosodás egyetlen forrásának, s erre a kizárólagos bázisra alapítja a tulajdon jogát. Ez a tanítás abban az időben, amikor az adományozás útján való tulajdon még rendületlenül állott egész Európában, egészen meglepő és forradalmiság számba ment. Így csak a polgári osztály gondolkozhatott, amely az egyetlen társadalmi réteg volt a feudális korban, mely munkájának és szorgalmának, nem pedig királyi adománynak vagy foglalásnak köszönhetette vagyonát.

Lockenek a tulajdonról szóló nézeteit későbbi kritikusi különböző és ellenmondó kommentárokkal kísérték. Az nem lehet vitás, hogy az Adam Smith és Ricardo-féle klasszikus gazdasági iskolának csiréit meglelhetjük nála. De tőle származtatni a későbbi, úgynevezett tudományos szocializmust, túlzott és hamis. Locke szerint a munka szabja meg a gazdasági termékek értékét és a munkásnak joga van munkájának teljes hozadékára, de viszont a magántulajdon oltalmazását tartja az állam legfőbb és legelsőrendű hivatásának.

Locke tanításai, melyeket itt röviden összefoglaltunk, Angliában nem voltak már ebben az időben újak, sem merészek és legkevésbé forradalmiak. A szigetország második, úgynevezett dicsőséges forradalmában Orániai Vilmos bevonulása után (1689) beteljesült mindaz, amit Locke helyeselt: a népszuverenitás, a közhatalmak megoszlása, a magántulajdonnak és az egyéni érdekeknek fokozottabb védelme, a Stuartok abszolút királysága pedig örökre megszűnt. Locke tehát, a dicsőséges forradalom publicistája; nem követelt többet, mint amennyit

az angol nemzet vér nélkül elért. Száraz és nehézkesen megírt, bibliás pietizmussal átszőtt elmékedéseit egyetlen gondolatban, az abszolút individualizmus gondolatában összegezhettük: a hatalom minden formája korlátozott az egyén javára, s minden közintézmény ő érte, saját magának és tulajdonának védelmére létesült.

Locke-ot elnevezhetnénk a szocialisták frazeológiájával az első polgári ideológusnak. A Stuartok királyságának a polgárság, az elpolgáriasodott köznemesség (gentry) szegült ellen, az a két népelem, mely együtt ült a parlamentben több mint három évszázad óta. Ennek a folyton vagyonosodó rétegnek szabadabb mozgásra volt szüksége, hogy kielégítthesse gazdasági és politikai ambícióit. Mozgalmába nemcsak gazdasági, hanem vallásos indítékok is vegyültek. A protestantizmus egyet jelentett a demokratikus szabadságjogokkal, a parlamentnek a király feletti szuverenitásával, a katolicizmus viszont a lelkiismeret és a politikai szabadságot lábbal tipró Stuart-királyságot jelentette, XIV. Lajos uralmának elrémítő példája szerint.

II. Jakab király vesztes maradt abban a nagy küzdelemben, melyet alattvalói ellen folytatott. Mikor Orániai Vilmos áthajózott a csatornán és 1689 decemberében bevonult Londonba, a legkisebb ellenállás nélkül elmenekült Anglia utolsó királya, aki még valóban királyi hatalmat és jogokat élvezett. Az angol nép parlamentje ekkor kodifikálta régi, de a Stuartok alatt kétségbevonott jogait. A konzervatív toryk a haladó whigekkel egyesülve alkotják meg a politikai liberalizmus első kátéját, a jogokról szóló nyilatkozatot, (Declaration of Rights), amely

1690 február 23-án Bill of Rights néven a brit királyság alapvető törvényévé lett.

A Bill of Rightsban, az angol politikai bölcseségnek ebben a nagy mesterművében, melyet Edward Somers, a nagy jogtudós fogalmazott, a nép fellép a királyok isteni jogának helyére. II. Jakab király – mondja a nyilatkozat – megszegte a király és a nép között kötött szerződést, a jezsuiták tanácsára hallgatva megsértette az alapvető törvényeket, majd lemondott kormányáról, trónja tehát megüresedett. Kimondja a Bill of Rights többek között, hogy minden adózás törvénytelen a parlament előzetes megszavazása nélkül. Az alattvalók minden panaszukkal az uralkodóhoz folyamodhatnak (petíció jog). A király béke idején nem tarthat hadsereget az országban, a parlamentben pedig mindenki elmondhatja véleményét, szabadon kritizálhatja a kormányt és beszédéért nem vonható felelősségre. Intézkedik még a Bill arról is, hogy a képviselő választásokon a polgárságot senki ne befolyásolhassa szavazati jogának gyakorlásában. A Bill a politikai szabadságok egyoldalú foglalata, vallásszabadságról Angolországban ebben az időben még szó sincs; oly nagy a katolikusok elleni gyűlölet a szabadságharcok alatt nyilvánított magatartásukért, hogy kizárták őket az összes közhivatalokból.

A két forradalom legdicsőbb műve az angol parlament, mely sok százados múltra tekinthet ugyan vissza, de ekkor nyerte el mostani formáját. Mi az angol parlament? Helytelenül ítélnénk meg az angol nemzet büszkeségét, ha a kontinens utánzott parlamentjeinek, ezeknek a törvénygyáraknak min-

tája szerint alkotnánk róla fogalmat. Az angol parlament méltóságos és a nemzet minden rétege által tisztelt intézmény, és az angol közjogi felfogás szerint egyetlen legfőbb, valósággal mindenható nemzeti szuverén. Mindent megtehet, ami végrehajtására nézve nem kivihetetlen, vagy nyilvánvalóan nem esztelen. A többi összes közhatalmak felett áll és nemcsak törvényhozó, hanem bizonyos esetekben bírói hatalom, mely elevenek és holtak felett ítélhet. Beleszólhat például a királyi család magánügyeibe, tetszése szerint megváltoztathatja a trónöröklés rendjét is.¹⁰ A parlamentbe az angolok bele szokták rendszerint érteni a lordok házán és a képviselőházon kívül a királyt is. És a királyok még a XVIII. században sokszor beleszóltak a kormányzásba, s nem egyszer ujjat húztak a nemzetet reprezentáló parlamenttel, de ezeket a visszásságokat az angolok körülbelül egy század leforgása alatt lassacskán lenyesték.

Az angol parlament dicső győzelme óta több mint kétszáz esztendő telt el és a történelmi időkhöz mérten sem hosszú idő alatt Anglia kinőtte magát minden korok legnagyobb világbirodalmává. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a nemzet a parlamentarizmusban meglelte azt a kormányzati formát, mely legalkalmasabb arra, hogy államalkotó képességeit és vállalkozó szellemét kifejtse. Száműzték a központosítást, azért, mert az egyének cselekszenek maguktól, mert hiszen külső kényszer nélkül is él bennük az a tudat, hogy ők egy hatalmas tevékeny közösség tagjai. Az angolokat nem fegyelmezte a kor-

---

¹⁰ Lásd A. V. Dicey, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* (6. kiad, 1904.)

látlan királyság hóhérbárddal, mint a franciákat, nem is javította erkölceiket az abszolútizmus káplárpálcával, mint például a poroszokét, mégis összeláncolja őket valami impozáns nemzeti szolidaritás. Magánvállalkozók hódítottak meg nagy birodalmakat, mint például Indiát és Dél-Afrikát. A XVIII. század végén az angol parlamentarizmus és demokrácia behatolt az európai kontinensre és pusztító forradalmakba bonyolította a hierarchizált államrendben élő népeket, de korcs formában valósult meg mindenütt és ma sem működik hibátlanul, kivéve talán az egyetlen Franciaországot.

Guizot, az angol forradalom történetírója, a népszuverenitás diadalát három nagy ember nevéhez kapcsolja. Az első Cromwell volt, a „kerékfejűek” vezére. Nagyeszű, rettentő energiájú fanatikus ember; a második Orániai Vilmos, a nagy uralkodó, ki átkelt a csatornán, hogy megmentse a protestantizmus és az angol nép szabadságát. Becsvágyó ember volt, a nagyratörésnek és a lemondásnak fenséges keveréke – mondja róla Guizot. A harmadik Washington, szerény, egyszerű polgár, puritán ember, ki lelkesedésből állt a felszabadító mozgalom élére.

Az Egyesült Államok alkotmánya.

A XIX. század első évtizedeiben, amikor Európa népei a reakció elleni véres harcaikat vívták, az Egyesült Államok alkotmánya volt a demokrácia példaképe, amelyet elérni vagy legalább is megközelíteni törekedtek. A francia liberalizmus és demokrácia nagy úttörői, akik már okultak a forradalom tanulságain, köztük Tocqueville és Laboulaye, erre mutattak rá,

mint a legtökéletesebb és utánzásra egyedül érdemes mintára, és Magyarországon is ez volt az eszményképe Kossuth Lajosnak, a liberalizmus legnagyobb képviselőjének. Az Unió 1781-i alkotmányában sokan a politikai alkotó erő új és eredeti termékét látták, melyhez hasonló sehol sincs. De valójában nem volt az; alkotmányok nem teremődnek máról-holnapra.

Másfélszáz esztendő történelmi távlatában tisztán látjuk a kontinuitást az amerikai és angol alkotmány között és pontosan ki lehet mutatni, hogy a kettő nagy vonásokban és a lényegben azonos és csak a részletekben mutatkoznak közöttük eltérő jellemvonások.

Amerika első telepesei, akik az angol népből szakadtak ki a brit szigetekről, nem a Stuartok katolikus monarchiáját, hanem Cromwell és Milton puritán köztársaságát vitték magukkal. Alkotmányukat úgy tekinthetjük, mint az angol alkotmány tisztultabb, előrehaladottabb és a viszonyokhoz alkalmazott formáját. Hősies küzdelmük a szabadság megvalósításáért az eszményi liberalizmus etikáját mutatja, amely ma már nincsen meg. Az a néhány évtized, mialatt az államszövetség megszilárdult, egyik legszebb és legfelemelőbb fejezet az emberiség történetében; a mai elzúllott, ezerféle módon meghamisított demokrácia fénykora. A polgári szabadság valósággal szentség. Ahogy Washington mondotta:

A szabadság épületünk alapja, bárki, aki ez ellen bármilyen szín alatt felemeli kezét, legyen átkozott, mint áruló és a legkeményebb módon megbüntetve egy bántalmazott nemzet keze által.

Amerika nemzeti hősei nem Napóleonszerű Übermenschek, hanem tisztán erkölcsi nagyságok, a közszabadság gondolatának odaadó, önzetlen képviselői. A puritánok vallásos hitével rendelték magukat alá a nagy eszmének, melyet így foglalhatunk össze: megteremteni egy új emberi közületet, úgy, hogy abban az elérhető legnagyobb legyen a polgári szabadság, ahol az állam nem önmagáért való cél, hanem közszabadságok őre, s amennyiben hatalom, nem lehet más, mint az egyének közös akaratának eredője.

Közel tíz esztendő s vergődés után az alkotmányt 1789-ben írásba foglalták, hogy világosan elkülönítsék az állami és az egyéni hatáskört. Mi az állam feladata? A nagyvilág előtt képviselni a szabad köztársaságok egységét (diplomácia), fenntartani a közrendet, gondoskodni a köztársaságok biztonságáról, kereskedelmi és vámszerződéseket kötni, hogy ezzel előmozdítsa az állampolgárok szabad gazdasági tevékenységét, és jóformán semmi több. Az alkotmány két legfontosabb jellemvonása a népszuverenitás teljes biztosítása mellett a közhatalom részekre osztása és a részek elkülönítése egymástól. A Locke és Montesquieu elmélet szerint a zsarnokság elleni védelem egyetlen módja a közhatalomnak törvényhozói és végrehajtó hatalomra való kettéosztása. Laboulaye írja,¹¹ hogy Washington könyvei között megtalálták Montesquieu írásait, teleírva megjegyzésekkel. Biztosra vehető tehát, hogy a *Törvények szelleme* egész gondolkodására elhatározó befolyást gyakorolt. Az 1789.-i alkotmány a törvényhozói és a végrehajtói hatalom

---

¹¹ Lásd E. Laboulaye, *Histoire politique des États Unis*, Párizs, 1895.

mellé még állít egy harmadikat, amely mindkettőtől független: az Egyesült Államok legfőbb ítélőszéke.

A három részre osztott főhatalom magából a népből származik és annak állandó ellenőrzése alatt áll. A törvényhozást az Egyesült Államok kongresszusa gyakorolja, amely a szenátusból és a képviselőházból áll, és a képviselőket két esztendőre választják. A képviselőház mellé egy másik felsőházszerű kamarát szerveztek, amely részben a törvényhozói, részben a legfőbb ellenőrzői hatalmat gyakorolja. A szenátorokat az 1787.-i alkotmány szerint egyes államok törvényhozó testületei választják, amit 1913-ban úgy módosítottak, hogy maguk a szavazó polgárok szemelik ki, nem kerületek, hanem államok szerinti szavazással. Minden állam két szenátort küld a kongresszusba, tekintet nélkül az illető állam népességére. Az alkotmány készítői ezzel az intézkedéssel azt akarták dokumentálni, hogy az államszövetség tagjai teljesen egyenrangúak.

A szenátorokat az első ülés után három osztályba sorozzák, s az első osztályba kerülők helyei a második év végén megürülnek, a második osztálybelieké a negyedik év végével, a harmadik osztálybelieké a hatodik év végén. A szenátus egyharmada tehát kétévenként megújul. A testület jelentős hatalmat kapott. Ítélt hűtlen államhivatalnokok felett, sőt az Egyesült Államok elnöke felett is, ha az arra alkalmat szolgáltat, joga van módosításokat végezni a képviselőház által kezdeményezett és elfogadott törvényjavaslatokon, végül az elnök a szenátus tanácsára és jóváhagyásával köthet kereskedelmi szerződéseket, nevezi ki a minisztereket, a követeket és bizonyos főhivatalnokokat is.

Ez az intézmény szenvedélyes viták tárgya az új államszövetség első bizonytalan évtizedében. Sokan, így Benjamin Franklin, a bölcs aggastyán is ellene nyilatkoztak, abban a hiszemben, hogy ilyen arisztokratikus testület megteremtésével az oligarchiának vetik meg alapját. De tévedtek; a szenátus nagyszerű kormányzó testületnek bizonyult, sőt ez adta meg első időkben a szétfolyó államszövetségnek a külső egységet, ami azután lehetővé tette, hogy a külföld elismerte tárgyaló félnek.

Az alkotmány a végrehajtó hatalmat a négyévenként választandó elnökre ruházta. Megválasztása úgy történik, hogy a szavazó polgárok államonként ugyanannyi elnökválasztót jelölnek ki, mint amennyi kongresszusi képviselő és szenátor megválasztására jogosultak. Az államfői méltóság betöltésében tehát a nép széles rétegei ugyanúgy részt vesznek, mint a törvényhozó testületek megválasztásánál. Az elnök személyes hatalma kisebb, mint az Isten kegyelméből való monarcháké volt pl. Ausztria-Magyarországon, de nagyobb, mint a tiszta alkotmányos monarchiákban, pl. Angliában, vagy Belgiumban, ahol a király csak uralkodik, de nem kormányoz. Az Egyesült Államok elnöke uralkodó és legfőbb kormányzó hatalom is egyszersemind. Főparancsnoka az Unió szárazföldi és tengeri haderejének, és az egyes államok milíciájának is, ha azt tényleges szolgálatra hívják. Kinevezi az Egyesült Államok kabinetének tagjait, akik nem a népképviselőnek, hanem neki felelnek kormányzati működésükért. A kinevezéshez a szenátus jóváhagyása szükséges. Az elnök vétójoggal élhet a megszavazott törvényjavaslatok ellen, de az elveszti hatályát, ha a kongresszus a javaslatot kétharmad többséggel újból megszavazza.

Az elnök hivatali idejét azért szabták meg négy esztendőben, hogy a despotizmusra való törekvésnek elejét vegyék. Az alkotmánnyal nem ellenkezik, hogy az elnököt újból megválaszták, de még sohasem történt, hogy az államfői méltóságot bárki is két ciklusnál tovább viselte volna. A hadüzenet és békekötés jogát az 1789.-i alkotmány a kongresszusra ruházta ugyan, de a valóságban ez a jog is az elnöké, minthogy az ő parancsnoksága alatt állanak az összes haderők.

Az Egyesült Államok szervezői az ítélő hatalmat egy külön állami főtörvényszékre és a kongresszus által felállítandó altörvényszékekre ruházták. Az ítélő hatalom, mint harmadik, a két előbbtől elkülönült állami attribútum szerepel. Független, autonóm szervet létesítettek, hogy az ne lehessen a politikai hatalom akaratának végrehajtója, hanem a törvényt alkalmazza teljesen szigorúsággal, de igazságosan és elfogulatlanul. Az állami főtörvényszék ítél a miniszterek, követek, konzulok pereiben, mindazokban az esetekben, amelyek az alkotmány alapján kötendő szerződések nyomán keletkeznek, ítél az egyes államok között felmerült viszályokban is. A bírák, akiket az elnök nevez ki élethosszig a szenátus hozzájárulásával, állásukból csak per útján mozdíthatók el. A főtörvényszék az államszövetség alkotmányának legfőbb őre, amennyiben csak olyan törvényt alkalmaz a való életben, amelyek az alkotmány szellemével és rendelkezéseivel nem ellenkeznek. Nem tiltakozik kongresszus által hozott törvények ellen, de kimondhatja bizonyos perekben, hogy ezt vagy amazt a törvényt nem alkalmazza, mert a törvényhozók nem vették figyelembe az alkotmány rendelkezéseit.

Az északamerikai függetlenségi harc lelkes vezetői a szabadság számára akartak hazát teremteni, ezért olyan emberi közösség volt eszményük, ahol a közakaratból eredő állam nem gyakorolhat más jogokat, mint amelyek biztosítják bent a polgárok életét és vagyonát, kifelé pedig az egységet, szóval szerves emberi közösség legelemibb létfeltételeit. Látjuk, mennyire vigyáztak arra, hogy zsarnoksággá ne fajuljon a három részre osztott közhatalom bármelyike. Az 1787.-i alkotmánynak igen fontos fejezete a személyes szabadság védelme. Az I. cikk 9-ik szakaszában kimondották, hogy a *habeas corpus* fel nem függeszthető, kivéve, ha lázadás vagy betörés alkalmával a közbiztonság végett szükséges. A kongresszusnak nincs joga államvallást megállapítani, sem bármely vallás szabad gyakorlását betiltani, vagy korlátozni a szólási vagy sajtószabadságot, sem a népnek azt a jogát, amely szerint szabadon összegyűlhet, s a kormánynál sérelmei orvoslása végett kérelmezhet. (I. pótcikkely.) A vallásszabadságban különben Amerika annyira ment, hogy az állam nem vesz tudomást semmiféle egyházzól, és már a gyarmatok egyesülése előtt kimondották az egyház és állam szétválasztását.

Az alkotmány negyedik pótcikkelye hangsúlyozza, hogy „a polgároknak az a joga, amely szerint személyük, házaik, irataik, s mindennemű javaik indokolatlan kutatás s letartóztatás ellen biztosítva vannak, sértetlenül fennmarad”. Senki sem köteles főbenjáró vagy megbecstelenítő vád ellen védeni magát, csak miután a feljelentést vagy vád alá helyezést egy nagy zsűri végrehajtotta, kivéve háború vagy közveszély esetén. (V. cikk.) A vádlottnak joga, hogy gyorsan és nyilvánosan mondjon felette

ítéletet minden bűnvádi keresetben a részrehajlatlan bíróság, még pedig abban az államban vagy kerületben, ahol a bűnt elkövették. (VI. cikk.)

Az állami mindenhatóság hívei azt mondhatnák, hogy az Egyesült Államok megalapítói ugyanazokat a jogokat ruházták az államra, melyeket a központi hatalom az úgynevezett alkotmányos monarchiában is mindenütt gyakorol. Az elnök hatalma igen jelentős, hiszen államfő, amellettt kormányelnök is egyúttal; igaz, hogy a kinevezéseket ellenőrzi a szenátus. Hiányzik a miniszteri felelősség elve, ami az európai alkotmányos felfogás szerint a népszuverenitásnak elengedhetetlen kelléke. Amerikában a parlament nem buktathat máról-holnapra kormányt, mert a kabinet csak az elnöknek felelős, és tagjai meg sem jelennek a kongresszus ülésein. Az elnök, az alelnök az alkotmány szerint csak akkor mozdíthatók el hivatalukból, ha árulás, hűtlenség vagy megvesztegetés miatt vád alá helyezték és jogerősen elítélték őket. Ha az elnökre és a központi kormányra igen nagy hatalmat ruháztak, akkor hol a demokrácia? Washington, Franklin, Thomas Jefferson, és a többi nagynevű szervező nem azt értették népszuverenitás alatt, hogy a központi kormányt bármely pillanatban felforgathassa akár a kongresszus, akár pedig valamely alulról támadó mozgalom. Ezért a legfőbb állami igazgatásban korlátokat állítottak a népakarat elé, hogy az el ne fajuljon tömegzsarnoksággá, mint egykor Athénben. Másrészt azonban gondoskodtak arról is, hogy ez a szilárd és biztos központi kormányzat meg ne rögződjék és át ne alakulhasson csoport vagy egyéni tirannizmussá. Ez ellen

a zavaros időkben könnyen bekövetkezhető veszély ellen oltalmat nyújt a négyévenként megismétlődő választás, és az ezzel járó egészséges politikai váltógazdaság. Az Egyesült Államok legfőbb kormányzata valóban nem túlságosan demokratikus: a kongresszus nem buktathat bármely neki tetsző pillanatban kormányt, de figyelembe kell vennünk, hogy Amerikában a legszigorúbban meg van határozva, és kicsiny területre van szorítva az állami hatáskör. A demokráciát nem is itt kell keresnünk.

Az annyit emlegetett amerikai demokrácia két figyelemre méltó tényben nyilvánul meg. Az egyik a polgároknak állami befolyástól mentes cselekvési szabadsága, az individuális szabadság és iniciatíva, amelyet a hivatalos hatalmak nem bántanak mindaddig, amíg a köznek nyilvánvalóan ártalmára nincs. A népoktatás az egyetlen közfeladat, minden más tevékenység egyéni. Az egyetemek, kórházak, kultúrintézetek mind magánalapítások és sohasem hallottunk arról, hogy az Egyesült Államokban ipari vagy kereskedelmi vállalatot állami pénzzel támogattak volna. Magánvállalat ma is minden úgynevezett közüzem (vasút, telefon, hajózás stb.). A másik jelenség az Unió tökéletes helyi önkormányzata, amely a legfejlettebb az egész világon; valódi demokrácia nem is valósítható meg egy nagy birodalom kormányzatában, hanem csak a községekben, a kerületekben és a birodalmat alkotó kis államokban. Ennek a helyi önkormányzatnak alapjait a kivándorlók szintén Angliából vették, ahol a községi autonómia szintén ősrégi és magával az angol alkotmánnyal egyidős.

Az Egyesült Államok helyi önkormányzata nem egyöntetű, de megegyezik a főbb alapelvekben és egyforma abban a tekintetben, hogy ellenmondás nélkül végrehajtotta a demokrácia rendszerét. A legkisebb közigazgatási egység a *town* (község), a nagyobb a *county* (járás). A polgárok maguk adminisztrálják önmagukat, és az összes közigazgatási ágakat négy esztendőre választott hivatalnokokkal töltik be; a kinevezés vagy élethossziglanra való megválasztás ismeretlen. A nagyobb városok polgármestereit részint maguk a polgárok választják közvetlen szavazással, részint pedig a városi tanács. Countyként választják még a rendőrtisztviselőket és a bírákat is rendszerint igen rövid időre.¹² A helyi önkormányzati egységek kezdettől fogva igen mozgalmas politikai életet éltek, és ezek nyitották meg a Capitoliumba vivő utat a politikai ambíciók számára. Bizonyára igen sok fogyatkozása van az amerikai helyi önkormányzatnak, és nem alaptalanok azok a vádak, hogy a rosszul fizetett, népkegyedtől függő tisztviselők korrumpálják a közigazgatást és a választott bírák nem lehetnek a törvények hű, igazságos és szigorú végrehajtói. De ez a fonákja a dolognak. A szín egészen mást mutat; a demokrácia nagyszerű vívmányai eltörpülnek ezek mellett a hátrányok mellett.

Ez a páratlanul fejlett önkormányzat fenntartotta az egyéni iniciatívát, és legfőbb része van abban, hogy a szabad köztársaság kohójában önérzetes polgárokká váltak a kivándorolt együgyű és tudatlan munkástömegek. Minthogy a lakosság nem

---

¹² Lásd J. Bryce, *The American Commonwealth*, I.-III. London, 1893-95.

oszlík kormányzókra és kormányzottakra olyan értelemben, mint a bürokratizált Európában, nem aludt ki az egyéni helytállás érzése és senki sem esedezik a hatóságok közbenjárásáért és támogatásáért. És van az önkormányzatnak még egy más megbecsülhetetlen értékű hatása. Az Unió meg tudott menekülni a bürokráciától, nem engedte kifejlődni a hivatalnoki kasztot, amely a köztől várja eltartását élete végéig és könnyen állammá válik az államban. A közfelfogás összeférhetetlennek tartja a polgári szabadság gondolatával azt, hogy a néptől semmit sem függő permanens testület intézze felelősségtelenül az adófizetők legközvetlenebb mindennapi ügyeit.

Másfél évszázad telt el a függetlenségi nyilatkozat proklamálása óta, és azóta a kicsiny, néhány millió lakost számláló államszövetség a világ leggazdagabb és egyik legnagyobb birodalmává növekedett. Az akkori kisipari üzemek monstrum vállalatokká duzzadtak, az első telepések szerény faházai helyén pedig felhőkarcolókat nyúlnak fel az égnek. Mivé lett azóta az Egyesült Államok eszményi demokráciája? A kérdés külön tanulmányt érdemelne. Washington és Franklin, az ideális lelkű szabadságapostolok nem álmodhatták, hogy a népakaratot egykor titkos kezek fogják irányítani, politikai és gazdasági érdektársaságok céljai szerint, a tisztességes, erkölcsös gazdasági szabadverseny pedig a trösztök diktatúrájává változhat. Ők azt hitték, hogy az egyéni szabadsággal való visszaélésnek határt szabnak a belső erkölcsi erők, az a bizonyos erkölcsi törvény, amit az emberi jogok deklarációja így fejezett ki: „Ne tedd azt másnak, amit magadnak nem kívánsz”.

Ostrogorski, a kiváló lengyel szociológus, annak idején nagy feltűnést keltő könyvében¹³ kimutatta, hogy az elnökválasztások alkalmával hogyan hamisítja meg a népakaratot egy pokoli mechanizmus: a gazdasági hatalmak szolgálatában álló kortesklikk. Bizonyos, hogy a régi mintaképnek tartott demokráciát ma Amerikában hiába keressük. Amerika szabad levegőjét megfertőzte a magánérdekek alantas, nem egyszer piszkos harca, az egykori önzetlen s önmagukat a köznek áldozó egyéniségeket pedig felváltották az úgynevezett „szürke lovak” (black horses), a közepes vagy éppen semmi emberek, így a dicső amerikai demokrácia is számos fogyatkozást és dekadens tünetet mutat. Az Egyesült Államok élete azonban a maga összességében korántsem igazolja azt a lesújtó ítéletet, és azt a sok gáncsoskodást, amit a demokrácia és a liberalizmus ellenségei fel szoktak hánytorgatni ellene. Mert a tagadhatatlan dekadens tünetek mellett is ez a társadalom képviseli ma az emberiség családjában az erőt és a haladást. Az életnek ez az eleven, sőt ellenállhatatlan lendülete, nálunk Európában sosem volt meg, újabban pedig teljesen kiveszett. De a régi puritán eredmények sem pusztultak ki teljesen. Az anyagiasság és az utilitarizmus mellett az emberek tudnak lenni jók, emberszeretőek és a közért áldozók. A tudomány, a művészet, a közegészségügy összes hajlékai mind magánadományokból épültek. A nagytőke itt ébredt először kötelességeinek tudatára s ennek tulajdonítható, hogy nem eresztett mélyebb gyökeret semmiféle felforgató áramlat. A nagy vagyoneletolódások nem bontották

---

¹³ *La démocratie et les partis politiques*, Párizs, 1912.

szét a társadalmat ellenséges, egymás ellen acsarkodó foglalkozási csoportokra, mint Európában.

Azok, akik a mi esztétizáló és hedonista álkultúránkat túl nagyra értékelik, az amerikai technikai és gazdasági kultúra ellen azt szokták felhozni, hogy az rideg, prózaiságba süllyedt világ, és hiányzik belőle minden lelkeség és bensőség. Ez azonban tévedés; a gépek terrorja, a káprázatos gazdasági és általános jólét az amerikaiakból nem ölte ki sem a hitet, sem a lelkesedést, sem az idealizmust. És ma is rendületlenül áll a nagy köztársaság két etikai alappillére: az egyéni helytállás tisztelete és a munka szentsége. Az a tisztelet és csodálat tehát, mellyel a liberális gondolat zászlóvivői: Tocqueville, Laboulaye és Kosuth Lajos az unió alkotmányának és demokratikus berendezkedéseinek adóztak, mindenképpen igazolódott.

II. FEJEZET

A LIBERALIZMUS FRANCIAORSZÁGBAN

Locke és Milton, az angol szabadságmozgalom két legkiemelkedőbb szellemi vezére, az *egyévre* építették az államot a társadalom összes berendezkedéseivel. Ez az alap az idők folyamán minden tűzpróbát sértetlenül kiáltott, mert az angolok a földkerekség egynegyed részére kiterjesztették uralmukat, Amerika földjén pedig az egykori kis puritán kolóniák kinőttek magukat egy csodás, még szertelenségeiben is elragadó köztársasággá. Az angolszász népeknél mindez azoknak az ősi társadalmi és faji adottságoknak szisztematikus fejleménye, melyek úgy látszik, végzetesen befolyásolják minden emberi közösség életét.

Régen és többek által megállapított igazság, hogy a francia nemzet az angollal összehasonlítva, gyenge individuum. Az egyes ember rászorul valaki másra, ki őt támogatja, az összeségnek pedig szüksége van arra, hogy kormányozzák, mert nem tudja kormányozni önmagát. Nyilvánvaló, hogy ez a múltból való örökség. Franciaországnak a középkoron át nincs sem állami, sem nemzeti egysége. A szétfolyó társadalomnak IV. vagy szép Fülöp király óta a megizmosodó központi királyi hatalom adott szilárdabb keretet, hosszú, kegyetlen harc után, mely Richelieu alatt a főnemesi oligarchia teljes leveretésével végződött.

Olyan volt Franciaországban a királyság, mit jelentett a franciáknál ez a szó: „király”, azt megsejthetjük Bossuet-nak, a ragyogó tollú meauxi püspöknek iratából, a Szentírásból merített politikából. Bossuet valósággal az istenek közé iktatja a királyokat és elragadtatásában így kiált föl: „*Oh rois vous êtes des Dieux!*” – Oh királyok, istenek vagytok! Manapság nincs is tökéletes szavunk annak a fogalomnak jelölésére, amit a rojalista franciák király alatt értettek, kinek nevét áhítattal s tiszteletteljes ábrázattal ejtették ki, mint a buzgó katolikusok a szentekét.

Az utolsó rendi gyűlést 1614-ben feloszlatta XIII. Lajos és többé nem hívták össze. A megsemmisült rendi partikularizmus helyén felemelkedett a királyság olyan rettentő hatalommal, amely valójában semmivel sem nyújtott több közszabadságot az alattvalóknak, mint a régi perzsa királyok despotizmusa. Ez a francia királyi abszolutizmus mai fogalmaink szerint elavult és visszariasztóan ósdi intézmény. Mégis, ha nagyszerű eredményeit vesszük tekintetbe, elfogulatlanul azt kell mondanunk, hogy a francia politikai génusz ebben a legtökéletesebbet és a legnagyobbat alkotta. XIV. Lajos királysága teremtett szinte csodás dolgokat; megvetette az iparnak, kereskedelemnek alapjait, ő alatta épültek az első utak és csatornák, és kiegészítette ezt egy akkor páratlanul álló szellemi kultúra is. Az egész népet berekesztették a nagy egységbe, melyet egyetlen akarat mozgatott, de a francia szellem ebben a zárt egészben ki tudta fejteni képességeit.

Az abszolutizmus nem tarthatott sokáig, mert korrumpálódott és végre kimúlt a saját bűneiben, de az újkor individualista forradalma is végigvonaglott Franciaországon, ami szintén siettette a királyság bukását. Descartes racionalista filozófiája, amely a gondolkodó énből származtatta le a tudás egész világát, szervesen belekapcsolódik a nagy reformációba. A francia szellemtől a protestantizmus nem lehetett annyira merőben idegen, mint azt némelyek állítják, hiszen a franciák protestantizmusa a kálvinizmus, amely Svájcban, Skóciában, és Magyarországon talált talajra. De a reakció Franciaországban erősebb volt, és kiirtotta a protestantizmust, hogy a királyi abszolutizmusnak és a központosításnak ne álljon útjába. Ha olyan brutális módon ki nem gyomlálják, a francia történelem talán egész másképpen alakult volna. Mert a franciák nemzeti vallása, a katolicizmus, száműzött minden korszerű újítást, és a romlott királysággal teljesen egybeforrt. Edgar Quinet, a forradalom legmélyében járó történetírója kimondja azt a nagy igazságot, hogy a franciák a forradalomban apáik bűneiért lakoltak.

Az isteni monarchia nem maradhatott tartós, mert össze nem egyeztethető ellenmondásban állott a racionalizmussal, gyűlöletessé tették visszaélései, közben pedig egyre gyarapodott a harmadik rend, a polgárság, amely nem élhetett tovább a rendi keretben. Descartes filozófiai racionalizmusa halálos csapást mért a középkori isteneszmére, s megbolygatta az egész közgondolkodást. Természetszerűleg következett, hogy a lét és a megismerés kérdéseinek kritikája után az államra és az intézményekre is sor kerül. Az állam, a törvények és az egész akkori

állami és társadalmi rend, egész összességében megtalálta kritikusát félszázaddal az angol dicsőséges forradalom után Montesquieu-ben. Franciaországot csak egy „lépés”, a csatorna választja el Angolországtól, és az angol dicsőséges forradalom nem maradhatott hatástalanul. Montesquieu a *Törvények szelleme* (1748) című művében, ebben a páratlanul álló polemikus műben, megalkotta az angol alkotmány filozófiáját, és ezzel az első rést ütötte a francia fejedelmi abszolutizmus és az elavult rendiség kínai falán.

Montesquieu és a felvilágosodási iskola

A *Törvények szelleme* első látszatra tisztán teoretikus mű, mintha azzal a céllal íródott volna, hogy az összes létező kormányformának tudományos magyarázatát nyújtsa. Azonban Montesquieu túlmegy a kormányzati módok egyszerű analíziséen, értékeli, kimutatja a despotikus államforma kárait, szembeállítva a demokrácia és az alkotmányos, monarchia előnyeivel. Locke empirikus módon egészen szárazon írja le az államnak ebben az időben kialakult új szervezetét. Montesquieu, miután több helyt Franciaország példáira hivatkozva bizonyította a despotizmus hátrányait, érvek tömegével igazolja az angol alkotmányos monarchiát, mint a demokratikus kormányzásnak legesszzerűbb példáját.

A politikai hatalom nála is három részre: törvényhozói, végrehajtói, és bírói hatalomra különül. Mert szabadságról szó sem lehet ott, hol a törvényhozói és a végrehajtói szervezet egyetlen kézbe összpontosul, mert attól lehet tartani, hogy

ugyanaz az uralkodó vagy ugyanaz a tanács csak zsarnoki törvényeket hoz, hogy azokat zsarnoki módon végrehajthassa. De leghatározottabban el kell különíteni a bírói hatalmat is a törvényhozástól, mert ha ez utóbbi a törvényhozói hatalommal egybeforr, kétségessé és bizonytalanná válik a polgárok szabadsága és élete: az az abszurdum állana elő, hogy a bíró törvényhozó is lenne egyúttal. Abban az esetben pedig, ha a bíróságot a végrehajtó hatalommal egyesítenék, a bíró tűrhetetlen zsarnokká és elnyomóvá válnék.

A nép szabadságának a legsarkalatosabb biztosítéka tehát az, ha szétkülönül a közhatalomnak ez a három kategóriája, melyeket már Arisztotelész tanított, Locke pedig – szerinte – egyszerűen lemásolt. A bírói hatalomról még elmondja Montesquieu, hogy azt veszedelmes egy állandó testületre ruházni, hanem olyan, a nép közül választott egyénekre bizzuk, kik a törvény által előírt módon törvényszéket alakítanak, mely nem tart tovább, mint ameddig a szükség parancsolja. Így azután a rettentő bírói hatalom nem lévén hozzákötve sem egy bizonyos állapothoz, sem egy bizonyos hivatáshoz, láthatatlanná, úgyszólván semmivé válik. A törvényhozó testület csak egy esetben léphet fel bíróként: ha az államot belső összeesküvések a felfordulás veszedelmével fenyegetik, vagy egyesek külellességgel paktálnak. Ilyen esetben a végrehajtó hatalmat fel lehet ruházni azzal a jogkörrel, hogy a gyanús elemeket megfossza szabadságuktól.

Montesquieunek az a tanítása, hogy az állandó bírói kaszt a polgári szabadsággal össze nem egyeztethető, és ítéljen a nép,

amit a politikai liberalizmus meg is valósított nagyjából, az esküdtszékek intézményének felállítására vezetett. A mai esküdtszék nem az athéni minta szerint való néptörvényszék, mert az állandó bírói testület továbbra is megmaradt, de az eszmét annyira-amennyire mégis megközelíti. Az angol nemzet úgy oldotta meg ezt a nehéz problémát, hogy megalkotta a törvényhozó és a végrehajtó hatalmaktól, a kormánytól, a politikai pártoktól teljesen független bíróságot, amely az esküdtekkel együtt működik. Ez a bíróság, melyet a kontinens országai-
ban is utánoztak, független erkölcsi testület, s teljes garanciát nyújt arra, hogy a legelfogulatlanabban alkalmazza a törvényt, amikor a nép választott bírái kimondták a vádlott bűnösségét.

Montesquieu hosszasan fejtegeti, hogy a nép akaratának érvényesítésére a képviseleti forma a lehető legalkalmasabb. Szabad államban – mondja – minden szabad elhatározású polgárnak meg van a joga a saját kormányzására, amiből az következik, hogy a törvényhozói hatalom testületileg csak a népet illeti. De ez nagy államban kivihetetlen; sok bajjal és zűrzavarral járna, ezért szükséges, hogy a nép választott képviselőivel végeztesse mindazt, amit maga a körülmények miatt nem tehet. A képviseleti formának nagy előnye még, hogy alaposan meg lehet vitatni az ügyeket. A nép egyáltalában nem képes a nagy közkérdéseknek ilyenszerű megvitatására, s ez az egyik legfőbb ok, ami lehetetlenné teszi a tökéletes demokráciát. És erre nincs is szükség – Montesquieu szerint – mert a szélsőséges demokrácia ártalmas. A tömegek akaratát valami módon el-
lensúlyozni kell, mert minden országban vannak születésüknél

fogva kiválók, mindenütt vannak gazdagok, akik viszont a lakosságnak kisebbségét alkotják. Ez a kisebbség a korlátlan demokrácia mellett könnyen ki volna téve annak, hogy a nép többsége számának eleven erejénél fogva egyszerűen elnyomja.

A kiválóak háttérbe szorítása ellen Montesquieu a kétkamaras rendszert ajánlja, oly módon, hogy a nemesség és a népképvisellete külön-külön törvényhozó testületet alkosson. Minthogy azonban a nemesség testülete arra hajlamos, hogy fenntartsa és védelmezze az ő gyűlöletes előjogait a nép érdekeinek kárára, szükség van egy közvetítő hatalomra, mely a római néptribunok módjára meggátolhatja az olyan törvények életbeléptetését, melyek a másik fél szempontjából károsak.

A végrehajtó hatalomra nézve Montesquieu azt kívánja, hogy ez a maga teljességében az uralkodó kezében maradjon, mert a kormányzásnak ezt a részét, mely rendszerint pillanatnyi beavatkozást igényel, sokkal jobban gyakorolja egy ember, mint a sokaság, ellentétben a törvényhozással, mert ez viszont jobban működik akkor, ha a többségre, és nem egy emberre van rábízva. De hogyan fér most meg egymás mellett a kettő: az egy emberre ráruházott végrehajtói és törvényhozói hatalom?

Montesquieu úgy gondolta, hogy a közhatalmak eme megosztására szükség van, minthogy azok kölcsönösen ellenőrzik és ellensúlyozzák egymást. A király ellensúlyozza a törvényhozótestületek túlkapásait, a legfőbb végrehajtó hatalmasság esetleges túlzásait pedig kellő mederben tartja a kiváltságosok osztálya, amelyeknek egyúttal az is feladata, hogy a népakarat

zabolátlanságának kerékkötőül szolgáljon. A felsőház tehát mintegy közbenjáró az uralkodó és a nép képviselői között. Ezt a kölcsönös ellenőrzési szisztémát, melyet az angolok nagy politikai bölcsességgel gyakorlatilag meg tudtak szilárdítani, Montesquieu a következőképpen jellemzi:

A törvényhozó testület két részből van összetéve; és az akadályozás kölcsönös lehetőségénél fogva egyik leláncolja a másikat. Mindkettőt a végrehajtó hatalom köti, ezt magát pedig a törvényhozó hatalom.

Amit itt néhány szóval összegeztünk, nem más, mint az angol alkotmánynak Montesquieu-féle teóriája. Sokkal világosabb, logikusabb és megkapóbb filozófiai felépítése az angol dicsőséges forradalom vívmányainak, mint a Locke-féle. A nagy francia író kritikussai azonban igen sok kivetnivalót találtak benne. Szemére hányták, hogy a szabad népekhez egyedül méltó állam- és kormányformát nem tudja elképzelni a történelmi nemesség és a kiváltságosok osztálya nélkül. Hogyan rendezkedjék be valamely nemzet akkor, ha nincs például nemessége? Teremtse meg mesterségesen a nemesi osztályt azért, mert állítólag szükség van rá a közsabadságok miatt? A polgári egyenlőség és a demokrácia szószólói nem értenek egyet Montesquieu-vel abban sem, hogy a szabadságnak a természetes egyenlőtlenség a bázisa és hogy a polgári szabadság a kiegyenlítőds arányában csökken. Ezek az ellenvetések részben helytállóak, részben pedig hamisak.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a történelmi arisztokráciára valóban nincs szükség a jól berendezett társadalom háztartásában: az Északamerikai Egyesült Államok vagy Ausztrália az anyagi virágzásnak csúcspontját érték el enélkül a történelmi képződmény nélkül. A demokráciának az a bizonyos elfajulása azonban, amit jobb meghatározás híján egyenlőségi mániának nevezhetünk, ellentétben van a szabadságnak azzal a magyarázatával, amelyet eddig a liberálisok vallottak. Az emberek a természettől fogva egyenlőtlenek, már pedig ha az egyenlőségi dogma értelmében mindenki számára megszabjuk, s ezzel korlátozzuk az érvényesülés lehetőségeit azért, hogy az embereket egyenlőkké tegyük, megsemmisítjük a szabadságot, amely a tehetségek kifejtéséhez és a differenciálódáshoz szükséges. A liberálisok csak a jogok egyenlőségét követelték, nem azt a bizonyos teljes egyenlőséget. Amerikában például csak a jogok egyenlőségét ismerik, ami azt jelenti, hogy a lehetőségek mindenki számára egyformán nyitva állanak. De mivel az emberek más-más képességekkel születtek a világra, ez a társadalom szükségképpen differenciálódottabb, színesebb, s nagyobb bőségben mutatja a sokféleséget, a mesterségesen megosztott hűbéri, középkori vagy az arisztokratikus társadalmaknál.

Montesquieu politikai fejtegetéseiben az egyén a központi princípium, ugyanúgy, mint Locke-éban, ő is individualista ugyanúgy, mint angol elődje. Félremagyarázhatatlan individualizmusából logikusan következnek a társadalmi nézetei, azonkívül a büntetésekről, a vallási türelemről és a vallásszabadságról szóló bíráló megjegyzései. Voltaire előtt ő az első, ki forradalmár merészséggel kárhóztatja a barbár és megbecstelenítő

büntetéseket és bátor szóval kimondja a vallásos türelmet. A büntetések szigorúsága – mondja Montesquieu – inkább illik a despotikus kormányformához, amely elrettentéssel hat, mint a monarchikushoz, vagy a köztársaságihoz, melynek a becsület vagy az erény az alapja. Ő mondja ki elsőnek azt a modern büntetőjogi elvet, hogy inkább előzzük meg a bűnt, mint büntesünk, és ha már egyszer büntetünk, bizonyos szelídséggel alkalmazzuk azt, ahogy a kormányformának megfelel.

Büntetések kegyetlenségének már azért sincs értelme, mert az emberek megszokják, közömbössé válnak irántuk; különben is csak a részleges bajokat enyhítik, anélkül, hogy ki tudnák irtani a mélyen gyökerező bűnöket.

A vallási türelmetlenség elriasztó példái előtt éppen úgy nem hunyhatott szemet, mint korának többi felvilágosodott és jobb érzésű gondolkodója.

Nem elég – mondja –, hogy valamely polgár ne támadjon az állam ellen, szükséges az is, hogy polgártársát ne háborgassa. Tűrni valamely vallást nem jelenti azt, hogy el is ismerjük, de az olyan államban, mely az egységen és a békén alapszik, abban az esetben, ha több vallás van, kell, hogy azok megtűrjék egymást.

A felekezetek villongásai felfordítják a belső békét, ami azal a veszedelemmel jár, hogy az emberek, minthogy nem a jó erkölcsökben vetélkednek egymással, új zsarnokságot ültet-

nek a saját nyakukra. Más szóval: a felekezeti vitákat és a vallásos harcokat zárjuk ki a politikából, mert különben megbontjuk az állam egységét.

Montesquieu közgazdasági nézetei az alapfelfogással való teljes következetességet mutatják. A közgazdaság tudománya ebben az időben még jóformán ismeretlen, a különböző gazdasági rendszerek pedig kipróbálatlanok. Ezért Montesquieu-nak az az állítása, hogy a vagyonosodásnak legfőbb kelléke a szabadság, az árak egészséges kialakulásának pedig fő feltétele a konkurencia, ebben az időben egészen új és meglepő. A XVIII. század első fele még a *merkantilizmus* fénykora, a kereskedelem szabadsága, a vámok enyhítése vagy eltörlése pedig vakmerő forradalmi újítás számba ment. Montesquieu a lehető legnagyobb szabadságot követeli a kereskedelem számára, megengedhetőnek, sőt szükségesnek tartja a kamatot. A jótékonyaságról szóló fejtegetéseiben olyan hangokat pendít meg, melyek a későbbi angol klasszikus gazdasági iskola tanításaira emlékeztetnek. „Nem azért szegény valaki, mert semmije sincs, hanem azért, mert nem dolgozik.”

A jótékonyasággal, a kegyes adományokkal, csínján kell bánnunk; az állam munkát adjon az embereknek, mert a túlságba vitt jótékonyaság növeli a koldusok és a munkakerülők számát.

Montesquieu felfedezte az angol alkotmányt, és ezzel elvetette Franciaországban az individuális forradalom bomlasztó magvait. Azzal a kormányzati princípiummal szemben, mely Franciaországot IV. Henrik és Sully óta napivá és ragyogóvá

tette, szembeállított egy másikat, a vele homlokegyenest ellentétet, az individualizmus romboló princípiumát. Felszabadítva ily módon a centrifugális erőket, előkészítette a szörnyű összeütközést, mely bekövetkezett az ő fellépése után négy évtized múlva. Montesquieu Franciaországban egész iskolát teremtett. A nagy lelki forradalom, a felvilágosodás százada, amely aláásta és széjjel porlasztotta a rendiséget és az abszolutizmust, vele kezdődött. Ha egészen tágan értelmeznénk a liberalizmus történetét, és nem ragaszkodnánk a szabadelvűség szigorú definíciójához, bele kellene vonnunk a felvilágosodás korának egész szellemi hullámzását, s helyük volna itt Voltaire-nak, Rousseau-nak és az enciklopédistáknak is. De az, amit racionalizmusnak, felvilágosodásnak szoktunk általában nevezni, a szabadelvűséggel *nem* egy és azonos. Rousseau romantikus demokráciája, a finom, de hamis logikával kifundált egyenlőségi tan, az ember természetes jóságáról szóló regényes képzelődés, a szabadelvű mozgalommal csak annyiban vannak kapcsolatban, hogy romboló munkájukkal elősegítették győzelmét.

Az a szellem, melyet a felvilágosodás nagy írói és gondolkodói terjesztettek, nem mondható pozitívnak; egészében véve a régi társadalmi rendnek és gondolkodásnak negációja, anélkül azonban, hogy ahelyett, amit támadtak, gúnyoltak és tagadtak, valami kézzelfoghatót nyújtottak volna. Ez is egyik magyarázata annak, hogy a forradalom Franciaországban sokkal készletlenebbül találta a lelkeket, mint a csatornán túl, száz évvel ezelőtt. Az angolok tudták, mit állítsanak a királyság helyére:

tagadták, üldözték a katolicizmust, de ezt a vallást pótolta a puritánok mélységes hite. Az intézmények már részben megvoltak azelőtt, s részben pedig újonnan minden részletükben kidolgozva, fennakadás nélkül léptek a királyság helyére. A francia felvilágosodásnak ez az egyoldalúan negatív jellege hozzájárult ahhoz, hogy a forradalom csak rombolt, temetett, de nem hozott újat és Napóleonnal tetőződött be. Az angol szabadságmozgalom korlátozta önmagát; nem lépte túl az individualizmusnak egy bizonyos, észszerű határát, nem ment el sem az istentagadásig, sem pedig a minden eszményt és minden lelkeséget tagadó materializmusig.

A forradalom kitörését gazdag brossúra-irodalom előzte meg, de a nagyszámú agitációs irat szerzői közül két kiváló egyéniséget érdemes csak kiragadnunk, kik az angol liberálisokhoz legközelebb állnak. Az egyik Mirabeau, a mérsékelt vezére: ő több röpiratában (*Essai sur le despotisme*, 1772; *Les lettres de cachet et des prisons d'État*, 1782) támadta és kritizálta a régi rendi Franciaországot. Sieyès abbé híres röpirata (*Qu'est-ce que le Tiers-État?* 1789) néhány hónappal a forradalom kitörése előtt jelent meg, s ez az elevenen, finom dialektikával megírt röpirat volt a közeledő forradalom szárnyasuhogása. Frázisai olyanok, mint megannyi kalapácsütés, melyek hirtelen elhangzanak és megütik a fület és az elmét. Mi a harmadik rend? – kérdi Sieyès abbé. – Semmi. Minek kell lennie? – Mindennek. Mi akar lenni? – Valami. A harmadik rend az egész nemzet – mondja Sieyès – és ha eltávolítjuk a kiváltságosokat, a nemzet nem lesz kevesebb, hanem több. A nemesség rendje csak

egy néprészlet a nagy nemzetben, a harmadik rend minden.¹ Az események rohamos fejlődésére döntő befolyással volt az amerikaiak sikeres szabadságharca. Az ő ideális alkotmányukat mintának tekintették a demokrácia és az alkotmányosság hívei, és általános volt a rokonszenv az Egyesült Államok szabadsághősei iránt.

Montesquieu az angol alkotmányt tekintette követésre egyedül méltó eszménynek, a forradalmárok többsége Mirabeau, Sieyès abbé és néhány társuk kivételével a szabad Amerikát szerették volna átültetni Franciaország földjére.

Az emberi jogok deklarációja és a forradalom alkotmányai

Ha a francia forradalmat tisztán csak a liberális gondolat szempontjából vizsgáljuk, el kell különítenünk a célokat és a tanokat a tettektől és az eseményektől. A forradalom egészen mást akart, mint amivé az események hömpölygő áradatában kibontakozott. A jobbérzésűek és a józanok megelégedtek volna az angol mintájú alkotmányos királysággal, és miután az alkotmányos királyság és a mérsékelt, demokrácia híveit elsodorták a túlzók, a demokratikus köztársaság lett a jelszó. De ezek csak frázisok maradtak, a valóságban Franciaország egy kis terrorista csoportnak, a jakobinusoknak diktatúrája alá került. Edgar Quinet abban találja a diktatúra magyarázatát, hogy a forradalom nem volt előkészítve, s a szabadságnak semmi-

---

¹ Lásd Paul Janet, *Histoire de la science politique* II. 723.

nemű bázisa nem volt a múltban. A nép semminek sem számított, most ez akart lenni minden, tehát könyvekben megírt, elvont doktrínák szerint kellett felépíteni a szabadság és az emberi jogok új társadalmát.

Ezek az elvont szabadságelvek a következőképpen hangzanak az emberi jogok az 1789.-i deklarációjában (*Déclaration des droits de l'homme*):

1. Az emberek szabadnak születtek, szabadok és egyenlők jogaikra nézve. A társadalmi megkülönböztetések csak közhasznon alapulhatnak.

2. Minden politikai társulás célja fenntartani az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait. Ezek a jogok: a szabadság, a tulajdon, a biztonság, és az ellenállás az elnyomással szemben.

3. Minden szuverenitás elve lényegében a népen nyugszik, ezért sem testület, sem egyén nem gyakorolhat fennhatóságot, mely nem kifejezetten tőle származik.

4. A szabadság abban áll, hogy cselekedni lehet mindent, ami másnak nem árt; tehát a minden embernek kijáró természetes jogok gyakorlásának csak azok a határai, melyek a társadalom többi tagjainak is ugyanazon jogok élvezetét biztosítják.

5. A törvénynek csak az a joga, hogy a társadalomra ártalmas cselekedeteket tiltsa. Nem lehet megakadályozni mindazt, és senki sem kényszeríthető olyan cselekvésre, amit nem parancsol a törvény.

6. A törvény a közakarat kifejezése. Minden polgárnak megvan az a joga, hogy hozatalában személyesen vagy képviselői útján részt vegyen. Egyenlőnek kell lenni mindenkire

nézve, akár védelmez, akár büntet. Minthogy a törvény szerint az összes polgárok egyenlők, minden méltóságra, állásra és közhivatalra egyformán bocsáthatók, képességeik szerint, rátermettségükön és képességeiken kívül minden egyéb megkülönböztetés nélkül.

7. Senki sem vádolható, senki le nem tartóztatható, csak a törvény által meghatározott esetekben és az általa előírt formák között. Azok, kik megkísérelnek, kezdeményeznek, végrehajtanak vagy végrehajtatnak önkényes rendelkezéseket, megbüntethetők; de minden polgár, kit megidéznek vagy letartóztatnak a törvény hatályánál fogva tartozik rögtön engedelmeskedni; az ellenállással bűnössé teszi önmagát.

8. A törvény csak olyan büntetéseket állapíthat meg, melyek okvetlenül és kifejezetten szükségesek, és senki sem büntethető, csak a megállapított és a büntett előtt kihirdetett és legálisan alkalmazott törvény ereje alapján.

9. Minthogy minden ember, amíg bűnösségét ki nem mondták, ártatlannak tekinthető, ha letartóztatását elhalaszt-hatatlannak ítélték, a törvény erejével meg kell akadályozni minden olyan szigorúságot, ami nem személyének biztosítása végett szükséges.

10. Senkit sem lehet háborgatni nézeteiért, még vallásos nézeteiért sem, kivéve, ha nyilvánításuk módja zavarja a törvény által megállapított közrendet.

11. A gondolatok és vélemények szabad közlése a legértékesebb emberi jogok egyike. Minden polgár szabadon beszélhet, írhat és nyomtathat, feltéve, hogy a törvény által meghatározott esetekben felel a szabadsággal való visszaélésért.

12. Az emberi és polgári jogok biztosítása szükségessé teszi a közerőt. Ez az erő mindenkinek javára létesült, nem pedig azoknak magánhasznára, akikre bízva van.

13. A közerő fenntartása, az igazgatás költségei elengedhetetlenné teszik a közadót. Ezt egyenlően kell szétosztani, lehetőségük arányában az összes polgárok között.

14. Minden polgárnak megvan az a joga, hogy önmaga vagy képviselői útján megállapítsa a közadó szükségességét, abba szabadon beleegyezzen, felhasználását ellenőrizze, és meghatározza a mennyiséget, a kivetést, a behajtást és a tartamot.

15. A társadalomnak megvan az a joga, hogy az összes közalkalmazottakat felelősségre vonja a közigazgatásért.

16. Az olyan társadalomban, melyben hiányzik a jogok garanciája, s nincs meghatározva a hatalmak elkülönítése, nincs alkotmány.

17. A tulajdon szent és sérthetetlen jog lévén, attól senki meg nem fosztható, kivéve, ha azt a törvény által megállapított közszükség követeli, de akkor is igazságos és előzetes kártalanítás útján.

A jogok deklarációjának készítői Jean-Jacques Rousseau evangéliumából merítettek ihletet és fő forrásuk volt a társadalmi szerződés, mely hasonló tartalmú aforizmával kezdődik: „Az ember szabadnak született, mégis rab.” A természetjogi iskolának Rousseau dialektikáján átszűrt tételei foglalkoztatják az első nemzetgyűlést s ezért azzal az elhatározással kezdték meg világmegváltó művüket, hogy azt az ezernyi köteléket, melyeket a rendi társadalom, a királyság, az emberi ostobaság és gszásg századokon át az állítólag szabadnak született emberre

rárakott, most mind egyszerre letépjük; és az individuum elvont fogalmából kiindulva új társadalmat készítsenek a szerződélmélet szerint. Az a tétel, hogy az ember szabadnak született, egészen üres elmélet. A legmeggyőződésebb individualisták sem mernék ma már állítani, legfeljebb talán azok, kik az anarchizmus vagy nihilizmus szélsőségeibe tévedtek. Azzal a megmászhatatlan ténnyel, hogy egy bizonyos környezetbe beleszülettünk, és ez ránk kényszeríti a saját nyelvét, szokásait és moralitását, rabjaivá lettünk a társadalomnak. Az ember tehát *a priori* nem szabad.

A francia nemzetgyűlés azért szedte elő a szabad ember elvont fogalmát a természetjogi iskola fegyvertárából, hogy eljusson az állampolgári jogok fogalmáig, amelynek azelőtt hírmondója sem volt Franciaországban. Erre hivatkozik az 1793.-i alkotmány bevezetése, mely azt mondja:

A francia nép abban a meggyőződésben, hogy csupán az ember természetes jogainak feledésbe merülése és megvetése okozta a világ bajait, elhatározta, hogy egy ünnepélyes nyilatkozatban kinyilvánítja ezeket a szent és elidegeníthetetlen jogokat avégből, hogy a polgárok összességét, miután módjában van állandóan összehasonlítani a kormány tetteit az összes társadalmi intézmények céljával, a zsarnokság soha el ne nyomhassa és meg ne alázhassa; hogy a nép szabadságának és boldogságának alapjait, az alkalmazottak kötelességeiknek zsinórmértékét, a törvényhozók pedig feladataiknak tárgyát világosan láthassák.

A forradalom logikája szerint 1789 július 14.-én, amikor a Bastille erődöt, a zsarnokságnak e szimbólumát földig rombolták, és az *Assemblée nationale* megkezdte tanácskozásait, a francia társadalom összes egyedei visszanyerték természetes szabadságukat és most szerződés útján új viszonylatba lépnek egymással. Az új szerződésben a franciák *in theoria* az egyéni szabadság legvégső határáig elmentek, melyet ezzel az aforizmával fejeztek ki: „Mindent szabad tenni, ami másnak nem árt”. Józan ésszel ennél nagyobb mértékű szabadság nem képzelhető el a társaságban élő ember számára. De ez is csak pusztá elgondolás, kívánság, ábránd, mint a jogok deklarációjának még néhány tétele, de a valóságban ilyen fokú szabadság még csak meg sem közelíthető. Émile Durkheim mutatott rá arra, hogy a társadalomnak vannak nem írott törvényei, és ezek épp olyan kényszerítő erejűek, mint az államhatalom által szankcionált büntetőtörvények.

A személyes szabadsággal szükségképpen együtt jár a személyi biztonság és az otthon hathatós védelme. Az 1793.-i deklaráció 8. pontja szerint:

A biztonság abban a védelemben áll, melyet a társadalom nyújt minden egyes tagjának olyképpen, hogy megoltalmazza személyét, jogait és tulajdonait.

Az 1793.-i alkotmány kimondja, hogy meg kell büntetni azokat, akik bármiféle önkényes cselekményt végrehajtanak vagy végrehajtanak, az 1795.-i alkotmány pedig az otthon sértetlen menedékhelynek nyilvánítja.

Az egyenlőség dogmája, melyet a deklaráció és mind a három alkotmány hangsúlyoz, természetes velejárója az egyéni szabadságnak. Minden ember a természettől fogva és a törvény előtt egyenlő – mondja az 1793.-i alkotmány – a törvény a közakaratnak szabad és ünnepélyes kifejezése; mindenkire nézve ugyanaz, akár védelmez, akár büntet. Az egyéni szabadság illuzórikussá válik akkor, ha a törvények az egyik embernek több jogot biztosítanak, mint a másiknak. Amikor a forradalom kimondotta a jog és a törvény előtti egyenlőséget, s száműzte a régi kiváltságokat, a társadalom minden tagját az emberi méltóságra emelte. Az egyenlőség elvéből következik az alkotmánynak az a rendelkezése, hogy minden közaktus csak az összességnek beleegyezésével végezhető, hogy ily módon a felelősségben mindenki egyformán osztozzék.

A forradalom törvényhozása a jogegyenlőség kérdésében nem ismert kivételt és nem tett a polgárok között különbségeket. A 93.-i alkotmány szerint minden francia polgárnak egyaránt joga van közreműködni a törvények hozatalánál, a képviselők és hivatalnokok megválasztásánál. Az alkotmánykészítők arról sem feledkeztek meg, hogy a jogegyenlőség elve szerint megszervezett társadalom nem ismer kiváltságos vagy állandó jellegű hivatalnoki kasztot. A bürokrácia, a bármely pillanatban el nem mozdítható és a polgároknak felelősséggel nem tartozó közalkalmazott-testület antiliberális intézmény. Ezért a forradalmi alkotmány kimondotta, hogy a közhivatalnokok ideiglenesek, és viselőik ne jutalomnak, ne kitüntetésnek és ne saját tulajdonuknak, hanem kötelességnek tekintsék a rájuk ruházott hivatalt.

A forradalom törvénykészítői úgy tekintették a magántulajdont, mint szent és elidegeníthetetlen egyéni jogot, mely mindenkit egyformán megillet. A szabad és önálló ember magáénak nevezhet mindent, amit két keze munkájával vagy vállalkozó szellemével megszerzett; tulajdona az ő szűkebb körű világához tartozik és erre a társadalom vagy állam semmiféle igényt nem tarthat. A kisajátítás lehetőségét azonban a forradalom sem tagadta, feltéve, hogy az kisajátítás útján, törvényes formák között, megfelelő kártalanítással megy végbe. Mint látjuk, a magántulajdont szentnek deklaráló, valóban liberális forradalmi törvényalkotás is elismerte a birtokkisajátítás jogát. Az 1791.-i és 93.-i alkotmány biztosítja a polgárság számára azt a jogot, hogy javait, jövedelmeit, munkájának, szorgalmának gyümölcsét mindenki élvezhesse és saját tetszése szerint rendelkezhessek felette. Csak két kivételt ismer az alkotmány: a közcélra való kisajátítást és a tulajdon bizonyos részének lefoglalását a társadalmi rend, a béke és az ország védelmének fenntartása céljából. Minthogy a tulajdon szent, a forradalom felfogása szerint a munka joga is korlátlan és a munkának semmiféle faja, sem a földművelés, sem az ipar, sem a kereskedelem, senki számára meg nem tiltható. A 95.-i alkotmány elsöpörte a monopóliumokat, a céhrendszerbeli összes kiváltságokat, a régi királyság egyéb hagyatékával együtt. Ugyanakkor, hogy a tulajdont minden polgár számára elérhetővé tegye, a munkához való jogot is törvénybe iktatta. Erre a rendelkezésre azért volt szükség, mert a feudális időszakban a munka is a kiváltságok közé tartozott. De ezen a ponton a forradalmi törvényalkotás letévedt a liberalizmus útjáról.

A munkához mindenkinek joga van – mondották az alkotmány készítői –, de mi történik akkor, ha a munkás nem kap munkát, ha a polgár nem jut keresethez, szóval nincs módjában érvényesíteni a munkához való jogait? Ebben az esetben a munkanélküliekről a társadalomnak kell gondoskodnia, mondották – mert a közérdek és az emberiség követeli, hogy nyomorban ne tengődjenek azok, kik a maguk hibája nélkül tisztességes keresethez nem jutnak. De ha a társadalom ad munkát, a közhatóságok belenyúlnak a polgárok pozitív jólétébe, ami a liberális felfogás szerint nem lehet társadalmi vagy állami feladat. A szabadság elismerése éppen azt a célt szolgálja, hogy az emberek az egyéni szabadságot felhasználva szabadon társuljanak, segítsenek önmagukon, ahogy tudnak, és ne kolduljanak segítséget az államtól, vagy a társadalomtól. A konvent különben a munka jogát a következőképpen formulázta:

Az alkotmány a munka jogát és a vállalkozás szabadságát biztosítja a polgárság számára. A társadalom a munka fejlődését elősegíti és gyámolítja az ingyenes elemi oktatással, a hivatásra való neveléssel, a munkaadó és a munkások közötti viszony egyenlőségével, hitelintézetek felállításával, a földművelést szolgáló berendezésekkel, s oly módon, hogy az állam, a departement-ok, a községek megnyitják a közmunkákat, hogy a munkátlan kezeket foglalkoztassák. A társadalom biztosítja végül a segítséget az elhagyott gyermekek, a gyengék, a támasz nélküli aggok, és azok számára, akik családjaikat eltartani nem tudják.

Az egyénnek azt a két jogát, melyeket csak az esetben gyakorolhat, ha az őt környező társadalommal kontaktusba lép, a

forradalmi alkotmányok szintén körülbástyázták; ezek a sajtó és a gyülekezési szabadság.

Senki sem akadályozható meg abban, hogy gondolatait ki-
mondja, megírja és nyilvánosságra hozza. ... A franciáknak
joguk van nyilvánosságra hozni és kinyomtatni véleményü-
ket.

Az 1795.-i alkotmány megtiltotta a cenzúrát; a gyülekezési szabadságot a 93.-i alkotmány ismerte el először.

A forradalom, amint azt e rövid vázlatból láthattuk az egyes izolált egyénből indult ki, aki bizonyos, úgynevezett természeti jogokkal született a világra. A három alkotmány, melyeknek mindegyikét úgy kell tekinteni, mint a Rousseau értelmezése szerint való társadalmi szerződést, ezeket az izolált egyéneket társadalommá olvasztotta össze. Államot, a társadalmat beburkoló vagy annak vázul szolgáló külső hatalmat, a francia forradalom törvényhozása nem ismert. A szerződések az egyéneket egyetlen közületté tömörítették, s minden úgynevezett közhatalom belőlük származik és az ő akaratukkal azonos. Az állam ilyenformán benne van a társadalomban. Nincs állandó, a népnek nem felelős hivatalnoki testület, sem pedig bíróság. „A főhatalom a népen nyugszik, és ez egyetlen oszthatatlan, elvülhetetlen és megmásíthatatlan” – mondja az 1793.-i alkotmány.

A francia forradalom végeredményében nem sikerült. A mozgalom gondolatait és terveit őrző dokumentumokból azt hihetnénk, hogy Franciaország nyolcesztendőös vonaglása volt az emberiség legdicsebb megváltó korszaka. Valóban el is törlték a nemesi kiváltságokat, s behozták elvben a teljes polgári

egyenlőséget, elválasztották az egyházat az államtól, de a szabadságból és az egyenlőségből a forradalom alatt még sem lett eleven valóság. Nem hozta meg azt az eszményi boldogságot, sem a jóemberek, sem az erények uralmát a földön, amiről Robespierre és társai lázálmaikban álmodtak, miközben guillotinnal gyógyították hazájukat a feudalizmus betegségéből. A forradalmárok érezték, hogy a népuralom semmit sem ér helyi autonómia nélkül. Az 1791.-i és a 95.-i alkotmány rendezte a közigazgatást és széleskörű helyi autonómiát kaptak a községek és a departement-ok. Kimondja az alkotmány egyik pontja, hogy a helyi adminisztrációban minden huszonöt éves francia polgár részt vehet, de ugyanakkor a direktóriumot felruházták azzal a joggal, hogy a közigazgatást ellenőrizhesse, a választott hivatalnokokat elmozdíthassa s így a valóságban a központosítás élt tovább és Párizs igazgatta Franciaországot. A girondisták a szabadság útján akartak eljutni a szabadsághoz, és elutasították a régi Franciaország örökségét; a jakobinusok azonban átvették a régi zsarnokságot és központosítást a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavaival.

Azt mondhatjuk, hogy az óriási nemzeti energia az első köztársaság véres zivatarjaiban nagyrészt elpocsékolódott, ha összehasonlítjuk az eredményeket azokkal az ígéretekkel, melyeket az említett dokumentumok kilátásba helyeztek. A francia nemzet fellázadása, hatását és egyetemes jelentőségét tekintve, mégis nagyobb esemény az angol forradalomnál; hiszen a két angol forradalmat az európai kontinensen meg sem érezték. A francia szellem expanzív ereje és az agitátorok agresszivitása azonban szétszórtá egész Európában a forradalmi jelszavakat.

A jakobinusok frázisai Párizsból eljutottak keleten Brassóig, északon Königsbergig, délen Caclixig, szóval az egész Európát szédületes gyorsasággal bejárták. Maguk a forradalmárok egy nagy, világra szóló misszió apostolainak tartották magukat. Olvasunk olyan kijelentést egyik proklamációjukban, hogy a francia nemzet testvérének tekint minden népet, ha meg akar szabadulni zsarnokaitól. Titkos társaságok, jakobinus klubok alakultak Európa-szerte mindenfelé, még nálunk Magyarországon is nagy számmal. A forradalomnak az a világra szóló eredménye, hogy a rendiség posványában fetrengő Európába új életet öntött, és előkészítette a XIX. századot.

Az első köztársaság bukásától a 48.-i forradalomig

A szabadelvűség legtovább európai tűzhelyén, Franciaországban vívódott, melynek története a nagy forradalomtól kezdve a III. köztársaság megszilárdulásáig a nemzeti katasztrófáknak hosszú sora. A francia társadalom ezen a nyolc évtizeden keresztül a legcsodálatosabb színjátékot mutatja és zuhan egyik végletből a másikba. Sokkal erősebbnek bizonyult a múlt, mint azt a szabadelvűek sejtették. A halálraítélt két nagy ellenséget, az egyházat és az arisztokráciát, nem tudták gyökereitől úgy kiirtani, hogy azok újból fel ne emeljék fejüket.

Napoleon a Brumaire 18.-i (1799 dec. 14.) puccsal elsüllyesztette a fejetlen és lecsillapodni nem tudó köztársaságot. Vív-mányaiból egy részt meghagyott, legnagyobb részüket azonban törölte. A deklarációkban kimondott alapelvekből, például a

népszuverenitásról, a közalkalmazottak felelősségéről és választásáról többé szó sem volt. A kormányra szállt a törvénykezdeményezés joga, a legfőbb törvényhozó hatalom pedig Napóleon alatt a szenátus, ez az arisztokratikus testület, mely az alkotmány értelmében úgy egészítette ki önmagát. Az első konzul azonban a rendcsinálás munkájával megnyerte a polgárság tetszését és bizalmát, mert biztonságba helyezte a tulajdont. 1802-ben a szenátus megkapta azt a jogot, hogy tetszése szerint módosíthassa az alkotmányt, ugyanakkor megnyírbálták a közigazgatási autonómiát is. Az úgynevezett törvényhozó testület, melynek tagjait megyék szerint választották, nem sok zivert zavart a konzulátus, és a császárság alatt,

Napóleon mint császár hozzálátott a központosítás kiépítéséhez, és hatalmas, csak a császár akaratától függő bürokráciát teremtett, mairekkel, prefektusokkal, alprefektusokkal, kik mind kölcsönös alárendeltségi viszonyban állottak egymással. A királygyilkos Fouché megszervezte a csendőrséget és az egész világnak mintául szolgáló francia rendőrséget, a sajtó és gyülekezési szabadságot pedig elsikkasztották.

A Bourbon-restauráció (1814) átvette Napóleontól az egész központosított adminisztrációt, Fouché rendőri szervezetével együtt, de érvényben hagyta azokat a forradalmi vívmányokat, melyeknek megtagadása rögtöni kirobbanás kockázatával járt volna. Ennek a megalkuvásnak eredménye Charte Constitutionelle, Franciaország új alkotmánya, melyet XVIII. Lajos kormánya 1814 június 4-ikén publikált.

A Charte oktrojált alkotmány; a király, ki a régi isteni joggon ült vissza Franciaország trónjára, kegyes volt teljesíteni

alattvalóinak bizonyos kívánságait. A szabadelvűség történetében mégis igen nagy jelentőségű, mert több újkori alkotmányhoz ez szolgáltatta a mintát, ezt vették irányadóul azok az uralkodók, kiket jobb belátásuk arra indított, hogy jogaikat megosszák alattvalóikkal. A Charte egyik legfontosabb intézkedése, hogy a régi nemesi címek fenntartása mellett kimondja a törvény előtti teljes egyenlőséget és eltörli a nemesi kiváltságokat, Hivatalt mindenki viselhet Franciaországban, származására való tekintet nélkül.

Minden vallás az állam védelme alá kerül, úgy azonban, hogy a katolikus vallást államvallásnak tekintik. Igen fontos és forradalmi vívmány annak az elvnek kimondása, hogy a király által kinevezett bírák elmozdíthatatlanok. A sajtó és a véleménynyilvánítás szabad a törvény határai között. A Charte elismeri ezenkívül a törvényhozói és a végrehajtó hatalom megoszlásáról szóló Montesquieu-féle tant: a parlament a párek és a képviselők kamarájára oszlik. A cenzust igen magasra emelték, de ez a meggazdagodott nyárspolgárság helyeslésével találkozott mert biztosította az újjgazdagok uralmát, A miniszterek felelősek és a Charte értelmében vád alá helyezheti őket a két kamara többsége. A kezdeményezés a törvényhozásban a királyé maradt, a parlament viszont jogot kapott arra, hogy bármely neki nem tetsző törvényjavaslatot visszautasítson, s az ilyen javaslat nem kerülhetett tárgyalásra ugyanazon az ülészen keresztül. Van az alkotmánylevélnek egy veszedelmes paragrafusa (14. paragrafus), amely az egész engedélyezett al-

kormányt illuzórikussá tette. Ez kimondja, hogy a király a törvények végrehajtása céljából bizonyos esetekben saját elhatározásából is bocsáthat ki rendeleteket.

Az alkotmánylevél kielégítette a királypártiakat és a meggazdagodott polgári osztályt is, mely igen mérsékelten lelkesedett a forradalom radikalizmusáért és nem akarta a jogokat a félelmetes tömegekre is kiterjeszteni. A Bourbonok reakciója azonban tovább haladt az ő következetes útján. Először üldözőbe vették azokat, kik részt vettek a nagy forradalomban, azután kezdték megrendszabályozni lapelkobzásokkal a sajtót. De ez sem volt elég; a Viliéle-kabinet, keveselve az 1814.-i választói cenzust, törvényt hozott, amelyben a választóknál a huszonöt éves korhatárt harmincra, a cenzust ötvenről háromszáz frankra emelte, a választhatóságra nézve pedig kimondotta az ezer frank évi adót és a negyven éves korhatárt, A reakció a fiataloktól félt, és nem is helytelenül, aképpen okoskodott, hogyha a passzív választójogot negyvenéves életkorhoz kötik, a közéletből kipusztítják a fiatalságot és a forradalmi hajlamot. A liberalizmusnak ebben az időben több iránya és válfaja van Franciaországban. A gazdag polgárság nézeteit az úgynevezett doktrinerek társasága képviselte, kiknek feje Royer Collard, az egyetem nagymestere, a legnagyobb és legmakacsabb képviselője pedig Guizot, a nagy történetíró, később Lajos Fülöp kormányelnöke. Ebbe a társaságba tartozott még Camille Jordan és Charles de Remusat, a kiváló filozófus is, kik részben az angol alkotmány történetéből, részben pedig Montesquieu tanításaiból merítették nézeteiket.

A Bourbon-királyság az önmaga által engedélyezett alkotmányt is lábbal taposta, s ezzel előkészítette az 1830.-i júliusi forradalomban a saját csúfos bukását.

Az elkergetett X. Károly trónjára a királygyilkos Orleansi Fülöp fiát, Lajos Fülöpöt ültették. A republikánus mozgalom igen erős a júliusi forradalomban is, de a zűrzavarból a jobb-módu polgárság került ki győztesen, melynek nézeteit a doktriner liberálisok képviselték és amely félve a bekövetkező zavaroktól, gyűlölte a respublikát. Guizot könyvet írt arról, hogy Franciaországnak minden baja, és a sok csapás és szenvedés, mely az országra nehezedett 89 óta, mind a demokrácia imádásából származik.

Az alkotmányt a doktrinerek szája íze szerint módosították, és részben visszatértek a nagy forradalom hagyományaihoz, részben pedig megváltoztatták az 1814.-i alkotmánylevelet. A választói cenzust háromszáz frankról kétszázra, a választhatóság cenzusát pedig ezer frankról ötszázra szállították alá. A júliusi monarchia a Bourbon-királysághoz képest tehát némileg haladás. A pairek kamarája továbbra is fennmaradt a nemesi címekkel együtt. Az 1834.-i választásokon a mérsékeltek kaptak többséget, élükön Guizot-val, s jelszavuk volt: „A forradalom bevégeződött!” Egész kormányzati politikájuk odairányult, hogy a hatalom a jobbmodú polgárság kezében maradjon. A balközép vezére Thiers, a forradalom történetírója: ő az angol whigekkel pendült egy húron, követelvén a tiszta parlamentarizmust, Benjamin Constant-nak, a nagyhatású és igen olvasott liberális írónak következő formulája szerint: „Le roi régne et ne gouverne pas” – a király uralkodik, de nem kormányoz.

A mérsékelt liberálisoknak jelentékeny ellenzékük volt a parlamenten belül, de még nagyobb a parlament falain kívül. A legitimisták, kiket X. Károly neve után carlistáknak neveztek, megvetették és bitorlónak kiáltották ki a polgárkirályt és az elűzött Bourbonokat kívánták vissza. A júliusi monarchia terméke a francia szocialista szervezkedés is. Kezdetben Saint Simon tanítványai izgattak a társadalmi egyenlőtlenségek és a helytelen vagyonmegosztás ellen, 1840-től kezdve pedig megindult a kommunista agitáció. A társadalmi forradalmat a nagyszámú titkos társaság és a sajtó élesztették. A *l'Homme Libre* című újság 1839-ben kommunista programmal indult meg, s nemsokára fellépett Louis Blanc a *Le Bons Sens* című szintén kommunista lapjával, melyben azt indítványozta, hogy a munkanélküli munkásság foglalkoztatására nemzeti műhelyeket kell felállítani.

1840-ben a cenzusos választójog segítségével a jobboldali liberálisok bevitték a parlamentbe a maguk többségét, és a király Guizot-ot nevezte ki kormányelnökké. Minthogy megvolt a biztos parlamenti többség, melyet Guizot erőszakoskodásokkal és vesztegetésekkel toborzott össze, az új képviselőház félve került minden politikai reformot, a miniszterelnök pedig kereste a kapcsolatokat a többi monarchiával és igyekezett kedvben járni Metternichnek és az európai reakciónak.

A választási pénzen és kormányerőszakkal összeterezt, nagyrészt közalkalmazottakból álló többség, állandóan provokálta az ellenzék legélesebb támadásait. Az agitáció 48 február-

jaig valóban alá is ásta a júliusi monarchiát, mely a barikádokon született, és a barikádokon múlt ki épp olyan dicstelenül, mint a Bourbon-királyság.

A februári kis megrázkódtatás különösebb ellenállás nélkül összeroppantotta a Lajos Fülöp és a doktriner liberálisok cenzusos monarchiáját, és most kormányra kerültek a nagy forradalom óta először az igazi liberálisok. Ledru-Rollin belügyminiszter és társai visszatértek az eredeti forráshoz és a jogok deklarációja értelmében a jogegyenlőséget kiterjesztették az összes franciára. A liberális polgárság és az intelligencia két ellentétes érzelmek között hanykódott. Köztársasági meggyőződésű volt, jogokat szeretett volna juttatni a tömegnek, de egyben rettegett a republikától az elégedetlen és lázongó munkásság előretörése miatt. Az új nemzetgyűlés tagjai között ők voltak nagy többségben és engedményeket is tettek a Louis Blanc-tól hipnotizált munkások javára, felállították a nemzeti műhelyeket, hogy teljesítsék a blancisták régi követelését. A szocializmusnak ezt az első kísérletét azonban a szocialisták szerint a polgárság rosszakarata, a valóságban pedig a lelkiismeretlen és szakértelem nélküli vezetés miatt siralmas csőd sújtotta.

Az átmeneti kormány március 5.-én kiadott dekrétumában publikálta az általános választójogot, s ugyanakkor a közszabadságok védelmére nemzeti gárdát szervezett, melynek a munkások közül is voltak tagjai. A rövid életű alkotmány, melyet a kilencszáz tagot számláló új alkotmányozó gyűlés kidolgozott, nagyjából a nagy forradalom tanításait foglalja magában, de készítői az Egyesült Államok alkotmányát is figyelemre méltatták. A második köztársaság azonban halálra volt ítélve.

A munkások elégedetlensége és forrongása annyira eltaszította jobb felé a 49 májusában egybegyűlt törvényhozó testületet, hogy a hétszázötven tagból álló törvényhozó gyűlésnek ötszáz monarchista és reakciós érzelmű tagja volt. Ez a monarchista és reakciós többség választotta meg elnökke Bonaparte Lajost, a nagy Napóleon egyik obskúrus unokaöccsét, aki a szolgálalkú szenátussal először örökös köztársasági elnöknek, majd 1852 december 10.-én császárnak kiáltotta ki magát.

A 89 óta tartó francia forradalom 1848-ban oda tért vissza, ahonnet kiindult: a demokratikus köztársasághoz. E rövid fél-század alatt levizsgázott politikából minden irány, minden csoport, minden párt, és a társadalom végigjátszotta az ellentétek és ellenhatások összes skáláit. Most, amikor az események logikája a demokratikus köztársaságot igazolta, a különben demokratikus érzelmű polgárság a szociális mozgalom fenyegető réme elől a tekintély oltalma alá menekült.

A pragmatikus történészek többnyire a szereplő személyek hibájából magyarázták Franciaország katasztrófáját. A Bourbonok túl reakciósok voltak és gyűlöltté tették magukat; Lajos Fülöp kormánya a választójog kiszélesítésével elkerülhette volna a februári mozgalmat; a második köztársaság erőtlennek mutatkozott a társadalmi forrongással szemben, vezetői pedig ugyanolyan ábrándozó doktrinerek voltak, mint Guizot és társai – így magyarázzák egyes történetírók a forrongó eseményeket. A valóság az, hogy Franciaország bajai olyan súlyos szervei bajok voltak, amelyeket egyes emberek nem tudtak leküzdeni, még olyan politikai bölcsességgel és energiával sem, és ezért hanykódott az ország egyik végletből a másikba.

Franciaország XIX. századbeli történelme a legkézzelfoghatóbban bizonyítja, hogy mennyivel más az elmélet, mint a gyakorlat. A polgári szabadságok, a vallásos türelem, és az individualizmus eszméit a legkitűnőbb elmék s a francia nemzet legnagyobb politikai írói próbálták beleoltani az elmékbe, és az ország mégsem tudott liberális lenni a harmadik köztársaság alatt sem. A franciák eljutottak bizonyos belső megnyugváshoz, és konszolidációhoz 1871 után, el tudták érni a politikai demokráciát, de folyvást küszködnek a központosítással és az etatizmussal, a régi abszolutizmusnak ezzel a két transzformálódott örökségével.

III. FEJEZET

A GAZDASÁGI LIBERALIZMUS

Az individualizmus, amikor az államhatalmat a szabadon társult emberek együttes akaratmegnyilvánulásának deklarálta, levonta a legszélsőbb konzekvenciákat, és az egyén feltétlen autonómiáját követelte az élet minden viszonylatában. És ez érthető; a politikai demokrácia még önmagában távolról sem meríti ki a szabadság fogalmát. A szabadságjogok teljességének másik fele az egyénnek az állami és társadalmi befolyástól mentes érvényesülése a gazdasági élet egész területén. Ezt a mozgalmat, mely az angol forradalomtól kezdve a politikai liberalizmussal párhuzamosan halad, a múlt századból való terminológia szerint *gazdasági szabadelvűségnek* nevezzük.

A gazdasági liberalizmus dogmatikusai abból az alapfelfogásból indultak ki, hogy az emberek az anyagi termelő munkában is csak úgy fejthetik ki képességeiket, ha az állami beavatkozás addig a legkisebb mértékig terjed, ameddig közérdekből múlhatatlanul szükséges. Úgy gondolták, hogy csak így módon biztosítható az alkalmasok egészséges kiválasztódása, és csak az egyéni felelősséggel képzelhető el a gazdagság gyarapodása, a jólét és a haladás.

A szabadjára eresztett érvényesülés szükségképpen új termelési rend kiképződésére és társadalmi átcsoportosulásra vezetett, mert az erősebbek, az ügyesebbek és az alkalmazkodni

tudók falhoz szorították a gyengéket; a dolgozó polgári réteg pedig felülkerekedett a régi nemesi osztály fölé. Az újonnan fölfedezett földrészek a XVI. század elejétől fogva a gazdasági tevékenységnek roppant lehetőségeket nyújtottak, a technikai találmányok kihasználása pedig megvetette a tervszerűen vezetett nagy ipari üzemeknek, vagyis a modern kapitalizmusnak alapját. A gazdasági liberalizmust egyesek (pl. MacDonald), úgy magyarázzák, hogy ez természetszerű reakciója volt annak az általános elnyomásnak, mely a középkor századaiban az emberiségre ránehezedett. Miután megszűnt a nyomás és eltűntek a társadalmi, gazdasági és egyéb megkötöttségek, a fölszabadult emberiség a szabadságban nem ismert többé mértéket. Az individualizmus azonban az emberlétnek sokkal nagyobb ténye és sokkal bonyolultabb tünete, semhogy azt ilyen múltó ellenhatásnak tekinthetnénk és ilyen vékony elmélettel elfogadható magyarázatát adhatnánk.

A politikai szabadelvűség kezdeteinél azt látjuk, hogy azok az angol gondolkodók, írók és publicisták, kik a polgári szabadságjogokat védelmezték, elavultnak és károsnak bélyegezték az ebben a korban divatos merkantilizmust. William Petty, Cromwell titkára például elítélőleg nyilatkozik arról az általánosan elterjedt felfogásról, hogy a gazdagság egyetlen forrása és mértéke a pénz, és az első, aki hangoztatja a munka jelentőségét, Locke, mint láttuk, összekapcsolta a munkát és tulajdont. Sir D. North közgazdász az első Angliában, aki követelte a védővámmentes szabad kereskedelmet (1691).

Azt látjuk, hogy a gazdasági szabadság kezdete egy időre esik a politikai szabadságjogok kivívásával és éppen úgy, mint

a politikai liberalizmusnak, ennek is az angolszász individualizmus a talaja.

A protestantizmus, a germán népek kereszténysége, mint közreműködő faktor, szintén igen jelentős szerepet játszott. Az új hitnek a gazdasági életre való hatását legelőször Laveleye, a nagy francia közgazdász vette szemügyre.¹ Történelmi tapasztalat alapján nem volt nehéz kimutatnia, hogy a reformáció kora óta a protestáns országok a katolikusokat vagyonban, anyagi gazdagságban messzire túlszárnyalták. A protestáns Anglia, Hollandia, az Egyesült Államok a leggazdagabb országokká fejlődtek, Spanyolország tönkrement, Olaszország lehangyolott, és még Franciaországban is süllyedés következett be a hugenották kiűzetése után. Svájcban például a franciáknál, tehát ugyanahhoz a fajhoz tartozó népnél, a protestánsok jóval vagyonosabbak, mint a katolikusok.²

A protestáns etikának és a meggazdagodásnak erre a nyilvánvaló kapcsolataira Max Weber német tudós mutatott rá, és az angol puritanizmus elemzésével lélektanilag világította meg

---

¹ Laveleye, *Le protestantisme et le catholicisme dans leur rapport avec la liberté et la prospérité des peuples*. Brüsszel, 1875.

² Ugyanezt a jelenséget nálunk Magyarországon is megfigyelhetjük. A katolikus vagyon aránytalanul nagyobb ugyan, mint a protestáns, de az hitbizomány vagy papi birtok, melyet a törvény oltalmaz a gazdasági szabad verseny ellen. A kálvinista parasztságnak azonban sokkal nagyobb birtokterület van a kezén, mint a katolikusnak. Ez azt bizonyítja, hogy a kálvinista magyar nép erősebb individuum és jobban megállja a helyét a gazdasági szabad versenyben.

Laveleye észrevételét. A német statisztikusok pontosan kimutatták, hogy a vegyes felekezetű Németországban a nagyipari üzemeknél és vállalatoknál alkalmazott személyzet nagy részben protestáns felekezetű. A katolikusok feltűnő módon kerülnek a mozgó tőkét és a nagyobb kockázattal járó gazdasági tevékenységet, inkább a földnél maradnak, mely kevesebb hasznot hajt ugyan, de nem jár annyi megerőltető munkával, izgalommal és felelősséggel. Weber a különböző protestáns szekták hittételeinek vizsgálata után megállapítja, hogy a puritánok a barátságkézist össze tudták egyeztetni a földi javakért való munkálkodással és náluk a keresztény aszkézis

kilépett az élet piacára és arra vállalkozott, hogy a mindennapi világot átítatja módszerével és azt ebben a világban s mégis nem ebből a világból, s nem ennek a világnak számára való racionális életté formálja.³

A rosszakarat erre azt felelhetné, Laveleye, illetve Max Weber elmélete nem egyéb, mint felekezetieskedés és csak arra való, hogy szerzői a protestantizmusnak hízelegjenek. Az elmélet valóban érvényét veszti akkor, ha a kapitalizmus alatt általában a gazdasági életnek minden módszerét és megnyilvánulási formáját értjük. Csakhogy a kapitalizmus különböző módszerei között igen nagy és lényegbe vágó különbségeket tehetünk, ha tekintetbe vesszük a vagyonosodásnak etikai rugóit.

---

³ Lásd Weber, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest, 1923. 101. o.

Az igazi teremtő kapitalizmust, amely egyetlen céljának az alkotó, kézzel fogható javakat termő munkát tekinti, élesen el kell különíteni, a lelkiismeretlen spekulációs vállalkozástól, amely örökölte a középkori rablólovagok erkölcsi motívumait. Ha minden profitszerzés, és vagyonosodásra való törekvés általában kapitalista tulajdonság, akkor kapitalisták az uzsorások, a zugbankárok, és kapitalista minden tőzsdés és minden sikkasztó. Az amerikai puritán telepesek, akik a világ leggazdagabb országává változtatták az amerikai ősvadont, a munkát szent hivatásnak tekintették és meg voltak győződve arról, hogy vállalatok szervezésével és a vagyongyűjtéssel Istennek tetsző hivatást teljesítenek. És ezek az erények, ha szórványosan is, de megtalálhatók mindmáig utódaikban. Az elmélet egyébként igen vigasztaló a protestantizmusra nézve, mert azal a szolgálattal, amit a demokrácia érdekében és a modern gazdasági kultúra elősegítésével tett az emberiségnek, bő kárpótlást nyújtott azért a kárért, amelyet a művészetek halálra ítélésével okozott.

Quesnay és Adam Smith

A gazdasági szabadságot angolok pendítették meg, de ezt is francia gondolkodó fektette szélesebb elméleti bázisra, ugyanúgy, mint Montesquieu az alkotmányos királyságot és a politikai liberalizmust, Francois Quesnay (1694-1774) doktort, a *laissez faire* dogmájának szerzőjét, a szertelenségig vitt központosítás és a Colbert-féle, etatizmus indították arra, hogy szabadságot követeljen a gúzsba kötött gazdasági erők számára. Mint

XV. Lajos király és Poumpadour házi orvosa, közvetlen közelről szemlélte a közjavak felelőtlen pocsékolását, és az elavult kiváltságoknak minden egészséges életmegnyilvánulást elfojtó rendszerét. Colbert államszocializmusa, amely alátámasztója volt XIV. Lajos királyságának, hozott fényes eredményeket, de csak azért, mert a nagy miniszter személyében hatalmas szervezőértelem irányította Franciaország iparát és kereskedelmét. De az ő rendszere ebben az időben már elavult. Colbert felfogására jellemző a gépek iránti gyűlölete. Azt mondta egy alkalommal, hogy aki gépet alkalmaz az iparban, ellensége a munkának. A merkantilizmus tehát a haladó idők követelményeinek többé nem felelt meg, annál kevésbé, mert a pénz babonáját csúffá tette a Law-féle kaland, amely bankjegyáradatba fullasztotta, majd szegénységbe döntötte Franciaországot. Az egykor virágzó háziipar ekkor már züllésnek indult, a földművelés tönkrement, az alsóbb néposztályok pedig iszonyú nyomorban sínylődtek. Ezek a viszonyok indították Quesnay doktort arra, hogy a gazdasági élet kérdéseit beható vizsgálat tárgyává tegye.

Quesnay a Grotiussal kezdődő természetjogi iskola tanítáisaiból indult ki és Rousseau optimizmusával tanítja a „természetes rendet” és a világban mindenütt uralkodó „természetes egyensúlyt”. Mint a genfi próféta, ő is mély meggyőződéssel hisz a természetes jóságban. Csak fel kell szabadítanunk az embert bilincseitől, nem él vissza szabadságával! Ez a természetes rend – mint Quesnay mondja – a külső természetben és az ember belső lelkivilágában uralkodó törvényeknek az összege.

Hogy az ember felismerhesse az egyetemes természetet, tekintsen be a saját lelkébe, vizsgálja meg önmagát, saját vágyait és kívánságait, s akkor majd megtudja, mi a hasznos és mi az ártalmas. Quesnay az optimisták naiv hitével hirdeti, hogy ebben a világban egyetemes harmónia és meghamisíthatatlan jószág uralkodnak, csak az emberek nem követték azokat a törvényeket, melyeket a természet parancsol nekik. Ez röviden összefoglalva Quesnay életfilozófiája; csak abban különbözik Rousseau evangéliumától, hogy talán több benne a rabuliztika, előadásmódja nem olyan elegáns és közvetlen és nincs benne annyi líra és regényes elem.

A természeti jog divatos hipotézisét Quesnay a gazdasági életnek minden mozzanatára alkalmazza, de legelső sorban a földművelésre. Abból indul ki, hogy az összes gazdasági ágak közül csak a földművelésnek van tiszta hozadéka (produit net), mert az ipar fáradtságos munkával és költséggel változtatja át a nyersanyagokat terménnyé. Ő az első, aki Adam Smith előtt felismerte a földművelés jelentőségét, és ezt vitatni merte a megrögzött merkantilista nézetekkel szemben. Ma már primitív megállapítások az ilyenek: a föld minden produktumnak, az iparnak, a kereskedelemnek egyetlen forrása, ez a törzs; a mesterségek, a kereskedés, és minden más gazdasági ág csak ennek a hajtása. De ebben a korban, amikor az emberek a pénz varázslatos hatalmától várták Franciaország felvirágzását, újak, meglepőek, sőt mondhatnánk, forradalmiak voltak.

A földművelés, a nemzeti vagyonosodásnak ez a talpköve, csak úgy lendülhet magasba, ha felszabadul azok alól a gátló

akadályok és ezernyi rendszabály alól, melyekkel a merkantilisták a parasztságot lenyűgözve tartották.

Elmondja Quesnay, hogy a parasztságot a nyomor hajtja a nagyvárosokba, Nyomorognak, mert nem tudják értékesíteni terményeiket, mert Colbert és a merkantilisták tudatosan lenyomták a gabonaárakat, tönkretették a földművelést az agyondédelgetett kézműipar javára. Franciaország földművelését csak a szabadság ragadhatja ki a lezüllottség állapotából. A további tespedés elhárításának egyetlen módja tehát az, ha a földműves szabadon művelheti földjét, és tetszése szerint rendelkezhetik annak összes terményeivel.

A termelés és az értékesítés szabadságából következik, hogy a föld nemcsak a nemességnek, hanem a jobbágnak és a zselérnek is tulajdona, ki azt műveli. Elsőnek kárhóztatja Quesnay a behozatalt és a kivitt ellenőrző védővámokat, mert a gabona szabad behozatala és kivitele az árki alakulásra csak jótékony hatással lehet, mert ha egyik ország szabadon vásárolhat a másiktól, a felesleg automatikusan odaterelődnek, ahol valamely terményben hiány van, és ez a kölcsönös árukicserélődés az áraknak bizonyos stabilizálását vonja magával. Minden bajnak és minden visszaélésnek egyetlen orvosszere tehát a teljes szabadság. Adjatok szabadságot az embereknek, hogy kifejthessék erőiket, ösztönösen fogják tudni, mi a köz érdekében az üdvös és a jó: s akkor magától helyreáll a dolgok természetes rendje és harmóniája!

És ugyanez az ipar fejlődésének is a törvénye.

Az ipar annál jobban megközelíti a tiszta hozadék elvét, annál olcsóbban termel, minél szabadabb folyást engedünk a

konkurencia számára. Quesnaynek ez a kívánsága még a földművelés szabadabbá tételénél is sokkal nagyobb megütközést keltett a kortársak között. Az egyoldalú iparvédelem ugyanis, mikor a földművelést stagnálásra kényszerítette, lendületet adott a kézműiparnak, s növelte a polgári osztály tekintélyét és jólétét. De Quesnay másodrangú termelési ágga degradálta az ipart. A kézműves nem termel újat – mondja – csak bizonyos módszerekkel és munkabefektetéssel átalakítja a nyersanyagot. Ezért az iparcikkek eladási ára két részből: a nyersanyag árából, és a befektetett munka értékéből tevődik össze. Hogy pedig az iparosok ne szabhassák meg önkényesen az árakat, el kell pusztítani az összes kiváltságokat és monopóliumokat és majd akkor, a szabad versenyben, a fokozott kínálat folytán a nyersanyag és a munkamennyiség együttes értékéig leszállnak az iparcikkek árai.

Quesnay a kereskedelmet nem termelő, hanem sterilis foglalkozásnak deklarálja, amit a merkantilisták annak idején sértőnek találtak magukra nézve. De ezzel nem akarja azt mondani, hogy a kereskedelem fölösleges, vagy pláne káros hatással van a dolgoknak természetes rendjére. Éppen ellenkezőleg: csak a felszabadított kereskedelem segítheti elő a fokozott termelést oly módon, hogy az egyik ország feleslegét eljuttatja a másiknak. A behozatali és a kiviteli tilalmak szükségképpen drágasággal és ínséggel sújtják a lakosságot, míg a határok megnyitása kialakítja az egységet és a máról-holnapra nem változó világkereskedelmi árakat. Rámutat arra, hogy a vámvédelem és a kedvezmények csak az országban levő pénzmennyiséget fokozzák, ámde ebből a termésnek vagy a köznek semmi haszna

sincs. Quesnaynek igen nagy érdeme, hogy kíméletlenül le-
rontotta a pénzbálványt, amelyet a mai valutabálványra emlé-
keztetően az akkori merkantilisták a vagyonság létalapjának
tekintettek és kimondja azt az igazságot, hogy a pénz csak cse-
reeszköz, önmagában semmi, mert egy ország vagyonságát
nem a pénzmennyiség, hanem *a termelt javak összessége* szabja
meg. A sok pénz nem használ, hanem árt – mert csak növeli a
drágaságot – olyan igazság ez is, amit újból megerősítettek a
közelmúlt tapasztalatai. Quesnay és a fiziokrata iskola tanításai
csak történelmi értékűek, de jelentőségük mindamelllett kor-
szakalkotó, mert ők állították fel először azokat a követelése-
ket, melyek később a gazdasági liberalizmusnak kiindulópon-
tul szolgáltak. Ezek pedig: 1.) a magántulajdon szentsége, 2.) a
gazdasági erők szabad érvényesülése, 3.) az a tétel, hogy min-
den vagyonsodásnak az egyes ember munkája, vállalkozó-
készsége és találékonysága a kizárólagos forrása. A gazdaság-
történelem Adam Smith-et tekinti a gazdasági szabadelvűség
első nagy rendszerezőjének, de a prioritás dicsősége nem az
övé, hanem a francia fiziokratáké, kik közül a legeredetibb
elme kétségtelenül Quesnay volt. Mindannak, ami a smithia-
nizmusból maradandó, értékelt és nagy gondolat, tiszta és vilá-
gos formát adtak már a francia, fiziokraták.

Quesnay mellett a gazdasági szabadságnak Robert Jacques
Turgot (1727-1781), XVI. Lajos pénzügyminisztere, a legna-
gyobb úttörője, aki rövid életű minisztersége alatt a fiziokratiz-
mus elvei szerint próbálta megmenteni az államot a pénzügyi
elmerüléstől. Működését azzal kezdte, hogy eltörölte a belső
vámokat, s az első rést ütötte a céhek ócska privilégiumain. Az

udvar és az arisztokrácia konzervativizmusa és az újításoktól való iszonya miatt reformterveinek legnagyobb részét nem tudta végrehajtani és három esztendei sikertelen próbálkozás után 1776-ban elhagyta állását. A fiziokrata iskolának Quesnay-n és Turgot-n kívül egész sereg elméleti írója volt a forradalmat közvetlenül megelőzőleg és a nagy forradalom alatt. Említést érdemelnek Mercier de la Rivière, akitől a *laissez faire* jelszó származik⁴; Lavoisier, a híres kémikus, Condorcet, a nagy gondolkodó és a francia akadémia akkori titkára.

Adam Smith (1723-1797) mint gondolkodó és etikai író bekapcsolódik az angol szabadgondolkodó iskolába, amely John Locke-al kezdődik. Az angol szabadgondolkodó filozófiai iránynak az a legszembeűnőbb jellemvonása, hogy a tapasztalatot tekinti ugyan a megismerés egyedüli forrásának, de az empirizmusban nem jutott el a minden lelkiiséget tagadó anyagelvűségig, mint Franciaországban a Diderot-D’Alambert-féle társaság. Adam Smith a leghatározottabban vallásérkölsős gondolkodó, s az isteni törvényt össze tudja egyeztetni a világban való szabad munkálkodással és az így elérhető anyagi javakkal. Azt mondja, hogy az ember Istentől beléje oltott ösztönöknek engedelmességgel dolgozik és szerez vagyont a maga javára, de ugyanakkor egyéni munkájával a közt is hathatósan szolgálja. Nem állítja azt, hogy ezeknek az ösztönök-

---

⁴ A jelszó szó szerint így hangzik: *Laissez faire et laissez assere, le monde va de lui même*. [Engedd és engedd át, a világ magától megy tovább.]

nek feltétlenül engedelmeskedjék – mint ezt a modern epiku-reizmus cselekszi – mert a gondviselés beleplántálta az ember lelkébe az igazság és a méltányosság érzetét és ez bizonyos kor-látok közé szorítja akaratelhatározásait. Az egyének tehát, kik önmaguknak dolgoznak, nem kerülhetnek összeütközésbe egymással, ha az isteni törvények útjait követik, más szóval egymást tisztelik, megbecsülik és azonos jogaik élvezetében egymást nem háborgatják. Adam Smith gazdasági tanításaiból bennünket itt csak azok a nézetei érdekelnek, melyeket úgy te-kintünk, mint historikumot.

Gazdasági rendszere részleteiben ma már túlhaladott, de mint történelmi forrásmű, a kor gondolatvilágának megérté-sére nézve, legelsőrangú jelentőségű. Fő munkáját, a *Wealth of Nations*-t (1776) kritikusan különbözőképen értékelték asze-rint, hogy milyen közgazdasági irányzathoz tartoztak. A sza-badkereskedelem és a szabadverseny hívei az emberi értelem legnagyobb alkotásának tekintik, a védővámrendszer szószólói viszont mérsékelten vannak tőle elragadtatva, sőt egyesek (fő-leg a németek) minden eredetiséget megtagadtak tőle.

Eredetiségét kétségbe lehet vonni. Etikája továbbfejítése az angol szabadgondolkodó iskola erkölcsstanának, gazdasági rendszeréből pedig ami alapvető gondolat: a munka fontos-sága, a földművelés jelentősége, a forgalom szabadsága, a fran-cia fiziokratáknál már előzőleg megtalálható. De ő volt az első, akinek figyelme a gazdasági élet egész komplexumára kiter-jedt, behatolt minden részletbe és évtizedes munkával és gon-dolkodással egységes rendszerré formálta mindazt, amit részint ő maga megfigyelt, részint mások gondoltak.

Fontosabb gondolatait a következőkben foglalhatjuk össze:

A vagyonosság forrása az egyes egyénnek a maga hasznára, a saját érdekében végzett munkája. A felhalmozott javak nagysága és mértéke pedig tisztán attól függ, hogy valamely országban mennyi a gazdaságilag termelő egyének száma a nemtermelőkhöz való viszonylatukban. Még nagyobb igazság a híres első aforizma, melyet sokan hamisnak és tarthatatlannak bélyegeztek azóta; ez ekképp szól:

Minden egyes nemzetnek az évi munkája az az alap, mely őt ellátja azokkal a szükségletekkel és kényelmi eszközökkel, melyeket évenként elfogyaszt, és ez mindenkor vagy a saját közvetlen munkájának terményeiből áll, vagy pedig azokból, melyeket más nemzetektől cserébe kapott helyettük.

A gazdasági termelés fokozását és tökéletesedését a társadalmi munka megosztása mozdítja elő, ami a mezőgazdasági munkában lassú, az ipari munkában gyorsabb menetű. Smith mutat rá először arra a nagy igazságra, hogy a társadalmi munka megosztása gyorsítja magát a termelést, tökéletesíti a termelt javakat és szükségképp magával hozza az ipari technikai és találmányok fejlődését.

Ő is minél nagyobb szabadságot követel a termelés számára, ugyanúgy, mint Quesnay és a fiziokraták. Helyre kell állítani – mondja – a minden egyént megillető természetes szabadságot, mert a normális árak kialakulásának, következésképp a haladásnak és a gazdagodásnak is ez az egyetlen módja. Smith-

nél a természetes szabadság nem azonos a szabadossággal, s korántsem jelenti azt, hogy mindenki teheti azt, amit saját érdekében jónak lát. A pénzről szóló fejtegetésében (II. könyv, 2. fejezet) kimondja, hogy az egyének természetes szabadságának olyan felhasználását, amely zavarja a társadalom biztonságát, törvényekkel kell korlátozni minden államban, akár szabad-
elvű, akár pedig despotikus annak kormányformája. Az a kényszerkötelesség, amikor védőfalakat vonunk a tűz terjedésének megakadályozására, egészen olyanszerű beavatkozás a természetes szabadságba, mint amikor megrendszabályozzák a bankokat.

Adam Smith Quesnay-vel és a fiziokratákkal egy nézetet vall abban is, hogy minden gazdasági termelés a földből, ebből az ősforrásból táplálkozik, mert a kézmű és a gyáripár bármilyen virágzó is, bizonytalan vagy, a föld azonban szilárd és állandó. Ő fordítja rá először a figyelmet a földjáradéknak ma is nyitott problémájára és konkrét példák egész seregével mutatja ki, hogy a földjáradék monopóliumszerű jövedelem. A földtulajdonos jövedelme, aki egyszerűen csak behajtja a pénzt bérlőin, olyan biztos pénz, mely nem jár sem munkával, sem kockázattal. Ebből az következik, hogy a földtulajdonos a legbiztosabb és a legmegfoghatóbb adóalany, tehát a közszolgáltatásoknak is csak a föld lehet elsősorban tekintetbe vehető alapja.

A vámok és a monopóliumok kérdésében Smith csak elméletben hirdeti a szabadságot, de megalkuszik az étellel. A távoli földrészek gazdasági kihasználásánál helyesli a monopóliumok

adományozását, és megengedhetőnek tartja még a gabonavámokat is bizonyos észszerű határok között. Nem elfogult, mint a gazdasági liberálisok általában, a kereskedők és a gyárosok javára. Figyelmeztet arra, hogy az állami törvényhozás ne juttasson a kereskedőknek és a vállalkozóknak olyan kiváltságokat, melyek az összesség érdekeit sérthetnék.

A gazdasági értékekről szóló fejtegetései máig vitatott közgazdasági szakkérdések és tárgyuknál fogva nem érdekelnek bennünket. A társadalmat Smith nagy kereskedelmi társaságnak képzelte, ami máig jellemző az angol gondolkodásra. Mi az államot tekintjük gazdának, s nemcsak azt követeljük tőle, hogy védelmezzon meg bennünket munkánkban és jogos tulajdonunkban, hanem azt is, hogy adminisztráljon bennünket, támogasson szükségleteink előteremtésében. Az angolszász felfogás szerint mindenki bizonyos mértékben kereskedő, úgy mint Smith tanította, maga az összesség pedig nagy kereskedelmi társaság, mely maga látja legjobban szükségleteit és maga választja ki az eszközöket és módokat, hogy ezeket a szükségleteket előteremtse.

Adam Smith a béke, boldogság és egyetemes harmónia uralmát várta a gazdasági szabadságtól. Iskolája, amely később a klasszikus gazdasági iskola nevet kapta, az életbe átültetve kitűnően bevált Angolországban, a saját talaján, mert hiszen nem állottak a valósággal olyan kiáltó ellentétben, mint Franciaországban Quesnay fellépésekor. A Cromwell-féle Navigation Act óta (1651) Anglia tengeri kereskedelme óriási lendületet vett, és Smith korában az angol kereskedelem már legyűrte Hollandiát, Franciaországot, Spanyolországot, szóval összes

régi vetélytársait. VIII. Henrik idejében a szigetországba is átjutott a merkantilizmus, de az ország iparának megteremtésében nem működött közre annyira az állam gondviselő irányítása, mint a kontinensen, ahol maguk a fejedelmek vagy pártfogoltjaik voltak az első nagyvállalkozók. 1694-ben megalakult az Angol Bank, a világ első jegybankja, mely rendkívüli hatást gyakorolt a gazdasági élet fejlődésére.

Közgazdasági rendszerét David Ricardo fejlesztette tovább.

Ricardo, Cobden és a manchesteri iskola

A modern közgazdaságtan, ez a teljesen újkori tudomány, a gazdasági liberalizmus teremtménye és érdeme. Az új tudományág természetesen gyakorlati célokat szolgált, bármennyire igyekeztek is teoretikusai azt a látszatot kelteni, hogy őket kutatásaikban tisztán csak az igazságnak önzetlen felderítése vezette. A liberális közgazdaságtan a tényeket, az egész közgazdasági valóságot úgy szorította bele különböző sémákba, szabályokba, úgy rendszerezett és osztályozott, hogy az uralkodó eszmével az individualizmussal és a gazdasági szabadsággal ne kerülhessen ellentmondásba. A közgazdaságtan tudománya tehát az új életszemlélethez idomult.

A liberális közgazdaságtannak kétségtelen érdeme, hogy neki köszönhetjük a közgazdaságtan mai fogalmait, és hogy az összes problémákat felvetette: mi a munka szerepe a termelésben, mi a tőke, mi a járadék, szabad vagy korlátozott legyen-e a kereskedelem, milyen legyen az igazságos adózás, és a többi. A gazdasági élet egész komplexumát úgy bontotta szét részekre, a

fogalmakat úgy definiálta, s a részletjelenségeket úgy értékelte, hogy a gazdasági szabadságról szóló alapfelfogáshoz következetes maradjon. Az egyoldalú közgazdászok azt mondják, hogy a közgazdaságtan tudomány; ha azonban felvetjük vele szemben azt a kérdést, hogy tudomány-e olyan értelemben, mint a fizika, vagy a matematika, vitatni lehetne, hogy megérdemli-e ezt a díszes elnevezést.

Nem kellene túlságos messzi mennünk a bizonyítékokért, hogy kimutassuk, hogy ez a szertesztét ágazó, bonyolult és materiális életünk egész komplexumát magába foglaló tudományág milyen kevés kézzelfogható eredményt tudott felmutatni. Ha módszereivel olyan bizonyossággal dolgozhatnánk, mint azt a közgazdászok állítják, akkor ma, a világszerte uralkodó gazdasági anarchia közepette nem állnánk tanácstalanul. Már pedig a legjobb akarat sem tagadhatja, hogy a közgazdasági tudományokhoz hiába fordulunk tanácsért. Nehézségei abban rejlenek, hogy a gazdasági élet magának az embernek a műve, tehát a közgazdaságtan tudományának olyan valóság szolgál tárggyul, mely emberi konvenciók eredménye, nem állandó adottság s nem nyújtja ugyanazt az embertől elkülöníthető tárgyiasságot, mint a külső természet dolgai.

A liberális közgazdászok elkövették azt a nagy hibát, hogy a termelő erőknek csak egyik oldalát szemlélték; megfeledeztek a munkásokról és a munkáskérdésről, s amikor a tőkének, a vállalkozó munkának túlságos jelentőséget tulajdonítottak, egészen hitvány alárendelt gazdasági fogalommá kicsinyítették a munkást. A munkás náluk jóformán semmit nem számító tényező, munkája kínálat és kereslet tárgya, éppen úgy, mint

minden más áru, és ha számuk túlságosan elszaporodik, nem baj; a bölcs természetre bízunk a dolgot, az ragályos nyavalyákat bocsát rájuk, és számuk majd lepad. (Malthus.) Ezzel a nemtörődömséggel alkalmat adtak a szocialistáknak arra, hogy ők tisztán a bérmunkás szempontjából tekintsék majd a termelés kérdéseit, és gyártsanak egy olyan gazdasági szisztémát, amely viszont csak az ő osztályérdekeiknek kedvez.

Adam Smith nagy művét Ricardo, a meggazdagodott angol spekuláns, 1817-ben megjelent, művében⁵ részben továbbfejlesztette, részben gyarapította néhány fogalomnak, így az áruértéknek és a földjáraadéknak kifejtésével. Történelmi szempontból itt csak az érdekel bennünket, hogy hogyan áll Ricardonál a gazdasági szabadság kérdése.

Szerinte a munkamegosztásnak a belföldi termelésben az a haszna, hogy olcsóbban tud nagyobb árumennyiséget termelni. Ha tehát ugyanezt a munkamegosztást egyetemessé tesszük, más szóval bekapcsolódunk a külföldi relációkba, jótékony hatása csak fokozódhat[jk]. Ezért csak áldásosak lehetnek a teljesen szabad külföldi kereskedelem eredményei. Ahogy Ricardo mondja:

A tökéletes szabadkereskedelem rendszere mellett az egyes országok tőkésüket és munkájukat olyan termelési ágakra fordítják, melyek a lehető leghasznosabbak mindannyiunkra nézve. Amikor tehát az egyéni hasznot keresik, azt csodálatos módon együvé kapcsolják az egésznek egyetemes

---

⁵ *The Principles of Political Economy and Taxation*

javával. Az iparnak buzdítása, a találékonyáságnak megjutalmazása révén és azáltal, hogy a leghathatósabban kihasználjuk a természet nyújtotta külön erőket, a munka is a leghasznoshatjóbban és a leggazdaságosabban oszlik meg. Ilyenformán a javak tömegének megsokszorozása, gyarapítván az egyetemes jólétet, az érdekeknek és a forgalomnak közös kötelékével egyetemes közösséggé tömöríti a civilizált világon belül levő összes népeket.⁶

Ő előtte is, mint Cobden előtt, óriási horizont: a civilizált népek termelő közössége lebegett. A portugál bor kivitelén és Anglia textilexportján számadatokkal illusztrálja, hogy a javak mi módon cserélhetők ki úgy, hogy mindkét fél árura váltsa át a saját munkamennyiségét. Számot vetve a pénzfelhalmozódás ártalmaival, abban az esetben, amikor nem kész árukat cserélnek ki, hanem egyik fél a másik áruját készpénzzel fizeti, Ricardo arra a következtetésre jut, hogy a fizetési mérleg felborulásától nem kell tartani, mert ha a kereskedelem teljesen szabad, a javak automatikusan oda jutnak, ahol kereslet kínálkozik utánuk, s így semmi sem veszélyezteti a harmóniát az egymással üzleteket kötő nemzetek között.

Ricardo határozott, s nyílt ellensége volt a gabonavámoknak, amelyek a 20-as és a 30-as esztendőkből elviselhetetlen nyomorral sújtották Angolország alsóbb néprétegeit. Mint a parlament tagja, az alsóház 1819 december 16.-i ülésén Anglia gazdasági pusztulásáról szóló beszédében többek között ezeket mondta:

---

⁶ *Principles*, ch. VII.

Egy második baj azokból a bilincsekből származott, melyeket a kereskedelemre ráraktak, idegen áruk behozatalának megnehezítésével, ha azok valóban jobbak és olcsóbbak, mint a mieink... Én azt állítom, hogy bármilyen irányt legyen más népek politikája, a mi népünk érdeke egészen más. Nekünk oda kell mennünk, ahol a tárgyak, melyekre szükségünk van, a legolcsóbban megkaphatók, és ott, ahol a legolcsóbbak, ott az ipar is a legfejlettebb, a befektetett tőke pedig a legnagyobb.⁷

Beszédét azzal fejezte be, hogy Angliának nem szabad tördnie azzal, hogy mit csinálnak más népek, mutasson maga jó példát és szüntesse meg minél előbb az ostoba és ártalmas védővámrendszert. Szélső szabadkereskedelmi álláspontjából a fennálló viszonyok javára csak annyiban tett engedményt, hogy nem akarta máról-holnapra szabaddá tenni a gabonabehozatalt, hanem az átmeneti időre új vámeljárást ajánlott.

Ricardo az individuum érdekeinek szem előtt tartásával szedte szét a gazdasági élet összes szálait. Az adó szerinte, olyan összeg, amelyet le kell adnunk az államnak, hogy az improduktív célokra fordítsa, más szóval, kiadtunk egy összeget a saját zsebünkéből és nem költhetjük a magunk gyümölcsöző használatára. Két fő adónemet, a tőke és a jövedelmi adót különbözteti meg a kisebb jelentőségű közszolgáltatások mellett, de hangsúlyozza, hogy a tőkeadó felettébb káros. Mert abban az arányban – mondja –, amint valamely országban csökken a

---

⁷ K. Diehl, *Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung*, Leipzig, 1905, II. 310.

tőke, alább fog szállani annak termelése is, és ha a kormánynak és a népnek ezt az improduktív megterhelését tovább folytatják, állandóan kisebbedni fog az évi termelés, míg végre a nép forrásai és maga az állam is, növekvő gyorsasággal hanyatlásnak indulnak, amit azután pusztulás és romhalmaz követ.

Ricardo haláláig elmélet maradt a szabadkereskedelem. Ezt a nagy kérdést egy hatalmas erejű agitátor, Richard Cobden dobta bele a napi politika hullámaiba, s az ő nevéhez kapcsolódik az úgynevezett *manchesteri gazdasági iskola*, amelynek néhány évtizeden keresztül meghatározó szerepe volt Anglia közgazdasági politikájában.

A manchesterizmust kritikusai aszerint tüntetik fel rokonszenvesnek vagy ellenszenvesnek, hogy ők maguk milyen gazdasági iskolához tartoznak. A szocialisták, nemkülönben az állami beavatkozás rajongói embertelen kizsákmányoló rendszert láttak benne, amely prédául dobja a gyengéket, az ügyefogyottakat a gazdagoknak és az erősebbeknek. Az antiliberalisok rengeteg sok rosszat beleerőszakoltak Cobden tanításába. Ráfogták, hogy visszataszítóan rideg, korlátolt materializmus, tagadása minden humanizmusnak és erkölcsnek, mert ezzel a jelszóval küldi híveit az élet harcába: taposd el a gyengét.

Könnyen kimutatható, hogy a manchesterizmusban ezekből a jellemvonásokból semmi sincs. Cobdenben sok van Adam Smith és Bentham iskolájából, de mindkettőnél idealisább. Meggyőződéses és elszánt békeapostol és pacifista és humanitárius okokból híve a szabadversenynek. Felfogása szerint a népek közötti szabadverseny kölcsönös kiegyenlítődést hoz, amit ő maga így fejezett ki:

A szabadkereskedelem, tökéletesítve az összeköttetéseket és biztosítva minden nemzet számára a függetlenséget, elkerülhetetlenül megfosztja a kormányokat attól a hatalmuktól, hogy háborúba rántsák népeiket.

1850-ben mint parlamenti tag, a legélesebben tiltakozott az ellen, hogy Anglia kölcsönt adjon Ausztriának, mert az katonai célokra fordítja. A nemzetek szerinte individuumok és szabadon rendelkeznek önmagukkal. A magyar nemzetnek figyelemmel kísérte az osztrák ház elleni szabadságharcát, és saját eszméinek képviselőjét látta Kossuth Lajosban, akit megtisztelt rokonszenvével és barátságával. Egyik kezdeményezője a békekonferenciának, s ő vitte az angol békedelegátusokat arra az értekezletre, amelyen Victor Hugo elnökölt.⁸ E néhány jellemző adat megvilágítja a Cobden-féle mozgalom jellemét, s megállapíthatjuk, hogy a manchesteri iskola nem az a vérszegény gazdasági és etikai materializmus, amivé lekicsinyítették egyes ellenfelei.

A manchesterizmus tisztán angol jelenség; az európai kontinensen voltak ugyan hívei, de a gazdasági életben konkrét eredményeket nem tudtak elérni. A Locke-al kezdődő gazdasági és politikai liberalizmus legtisztább formáját láthatjuk benne, amennyiben leszűrve tartalmazza mindazokat az elméleteket, amelyeket a természetjogi elvből kiinduló filozófusok elgondoltak Cobden fellépéséig. A XIX. század elején az el-

---

⁸ Bardoux, *Essai d'Une Psychologie de l'Angleterre Contemporaine*, I. 135. o.

múlt feudális és merkantilis időszaknak még sok visszaélése virágzott. A nagybirtok kiváltságokat élvezett, s közben a XVIII. század közepétől kezdve rohamos fejlődésnek indult gyáripar. Az angol parasztság és az egykori kisiparosok a városokba özönlöttek, ahol a legsiralmasabb sors várt rájuk. A liberalizmus első időszaka, amely még telítve volt a részben a múlt még el nem évült kiváltságaival, részben újabb kinövésekkel, szörnyű társadalmi összhangtalanságot vetett felszínre. Az emberbarátok (Shaftesbury lord), kik keresztény érzületükkel nem tartották összeegyeztethetőnek a munkásság kizsákmányolását, hathatós társadalmi és állami védelmet sürgettek. A tömegek nyomora azonban nőttön-nőtt, s közben feltámadt az angol munkásság forradalmi jellegű mozgalma (chartista mozgalom). Ezek Cobden fellépésének előzményei.

Richard Cobden szerény vagyonú földművescsaládba született (1804), Midhurst-ben, a Sussex grófság egy kis községében. Gyermekkorában apja juhait őrizte és már egész fiatalon maga kereste kenyerét, mint egyik londoni kereskedőház segédje. Később visszatért Manchesterbe, Angliának ekkor már legnagyobb ipari központjába, ahol testvéreivel együtt posztóüzletet nyitott. 1834-től kezdve nagyobb utazásokat tett. Bejárta Egyiptomot, Görögországot, és Törökországot; a következő évben áthajózott Észak-Amerikába, majd ismét európai utat tett. Ebből az időből valók a különböző országokról szóló politikai tanulmányai.⁹ Csakhamar tekintélyes emberré lett és

---

⁹ Richard Cobden, England, Ireland, and America by a Manchester Manufacturer, 1835; Russia, 1836.

mint a manchesteri kereskedelmi kamara tagja, megkezdte agitációs munkáját.

1838-tól kezdve négy esztendőn keresztül súlyos válság nehezedett Anglia gazdasági életére. A kenyérrákok folyvást emelkedtek, a munkások munkabére állandóan csökkent, az ipar és kereskedelem fennakadt. Az 1843-ik esztendőt mint a legszörnyűbb nyomor esztendejét emlegetik. A nyomor velejárói, a rablás, gyújtogatás, útonállás, a járványos betegségek napirenden voltak egész Angolországban.¹⁰ A manchesteri ipari és kereskedelmi körökben az a vélemény alakult ki, hogy a bajok legfőbb, sőt egyetlen forrása az 1815.-i prohibíciós törvény, amely túlzottan védte a nagybirtokos arisztokrácia érdekeit. Meg kell tehát szüntetni a gabonavámokat. Az első tiltakozó szó 1838 augusztus 4-én, a Birney doktor által összehívott gyűlésen hangzott el a gabonavámok ellen, s ezzel megkezdődött a nagy liberális forradalom, amely 1846-ban fejeződött be. Manchesterből átjutott a mozgalom Birminghambe, Leicesterbe, Derbybe. 1843 december 13.-án a manchesteri kereskedelmi kamara Cobden indítványára elfogadta a következő deklarációt:

A gabonavámok rögtöni eltörlése nélkül a gyáripar összeomlása elkerülhetetlen, és a kereskedelmi szabadság elvének legnagyobb mértékű alkalmazása biztosíthatja egyedül az ipar kedvezőbb helyzetét és az ország nyugalalmát.

---

¹⁰ Lásd Bastiat, *Cobden et la Ligue*, 419. o.

Cobden indítványára megalakult a gabonavámellenes liga (Anti-Corn Law League), amely gyűlésein, előadásain a gabona vámoknak, a köznyomor legfőbb okozójának rögtöni megszüntetését követelte. De a liga még tovább ment. Az arisztokrácia kiváltságainak eltörlése után programjába vette mindazoknak a kereskedelmi, ipari, gyarmati kiváltságoknak és monopóliumoknak megszüntetését, amelyek még mindezidáig érvényben voltak. A szabadkereskedelem lelkes apostolai ezután lapot alapítottak (Manchester Times), megalakították a Free Trade Hall-t (1843), röpirataikkal elárasztották az országot, és így lassanként megtörték az angol közvélemény kezdetben tanúsított rideg közönyét¹¹. Cobden és elvbarátai a liga programját bevitték a parlament termébe. A konzervatívok ellenállását aránylag rövid idő alatt leküzdötték egy minden részletében felemelő, tisztán elvi összeütközésekből álló parlamenti kampányban, amelyhez hasonlókat csak az angol parlamentarizmus története mutathat fel. Az 1845.-i sanyarú esztendő meghozta a győzelmet a liga számára. 1846 május 26-án az alsóház megszavazta a konzervatív Peel-kormány javaslatát, s ezzel Anglia megvalósította azt, amiről Quesnay és Smith álmodtak: a vám- és monopóliummentes szabadkereskedelmet.

A manchesterizmus dogmáit kiolvashatjuk Cobden tanulmányaiból és hátrahagyott beszédeiből. A nagy jelentőségű gazdasági iskola megalapítója nem gyártott ködös elméleteket. Egyszerű kereskedő, *self-made man* volt, aki az ideális lelkese-

---

¹¹ Bastiat, *Cobden et la Ligue*, 428-430. o.

dést és a gyakorlati értelmet egyesítette magában. Nála az individuum szabad érvényesülésének követelése távoli nagy célt szolgál: az örök békét, a föld népeinek, az egész dolgozó emberiségnek nagy és szent egységét. Úgy gondolta, hogy ha a gazdasági országhatárokat eltöröljük, megszűnik a népek féltékenysége és kialakulnak a természetes termő területek. Cobdenben sok hit, sok remény volt. Csak hinni lehetett azt, hogy a népek békéjéhez elegendő egymagában a gazdasági szabadság. A nagy háborúkat egyéb okok is szülték, nem csupán a gazdasági elzárkózás, féltékenység, a vámok, monopóliumok által eltorzított egészségtelen verseny. Kiinduló gondolata az volt, hogy a népek köztársasága, valami nagy, békés országokból álló világállamféle képződik ki, ha a kereskedelem gátló akadályai ledőlnek. Ehhez az elgondoláshoz valóban nagy optimizmus kellett. Kiirtani ilyenmódon a másik rovására való nagyranövés vágyát, pláne olyan nemzetekből, amelyek akkor állottak fejlődésük legkezdetén, mint pl. az akkori Németország, azt csak Cobden hihette, akiben sok volt a hívő puritánból, és barátja Bright, aki rajongó kvéker volt. Első nagy beszédében, melyet az 1842 októberében tartott ülésen mondott, reformátori vállalkozásnak nevezi a liga programját:

Nem a legkisebb dicsősége lesz Angliának – úgymond – amely a szabad intézményeket: a sajtót, az esküdtszéket, a képviseleti kormányformát adta a világnak, ha első lesz abban, hogy példát ad a kereskedelmi szabadságra. A kereskedelmi szabadság összes következményei között az erkölcsi következmények tűntek fel nekem mindig legnagyobbaknak, legimpozánsabbaknak, olyanoknak, melyek méltók

arra, hogy becsvágyunkat és buzgalmunkat felkeltsék. Megalapítani a kereskedelmi szabadságot, ez azt jelenti, hogy ugyanakkor megalapítjuk az egyetemes békét, mert összekapcsoljuk a kölcsönös csere kötelekeivel a föld összes népeit. Más szóval: lehetetlenné tesszük a háborút két nép között, ugyanúgy, amint az lehetetlen ma Nagy-Britannia két grófsága között.

Csaknem minden beszédének a népek békéje az állandó mottója. Cobden gyakorlati ember, kereskedő volt. Beszédeiben, előadásában rengeteg számadattal mutatja ki, hogyan fizetett rá Anglia a védvamos és egyben háborús politikára, hogyan halmozódott fel a rengeteg államadósság.¹² Az Egyesült Államok és Angolország akkoriban már igen barátságos viszonyára hivatkozva állítja:

Mennél nagyobb mértékben folytat kereskedelmet valamely nép szabad, becsületes elvek szerint, annál kevésbé fenyegeti háború.

Cobden úgy fogta fel a társadalmat, mint szerves egészet, mely spontán módon gondoskodik a maga szükségleteiről, és ha a forgalom és a termelés elé nem emelünk mesterséges gátakat, az emberiség ki fogja fejteni a materiális termelő munkában legnemesebb erőit. Nem volt filozófus, és a legjobb akaratlan sem nevezhetnénk őt mélyen gondolkodó elmének, de az életből merített következtetései, az emberek jóakarátába vetett hite arra ösztönözték, hogy a legszabadabb mozgást követelje a

---

¹² Anglia államadóssága Cobden felléptekor 800 millióra rúgott.

munkálkodni és alkotni akaró képességek számára. A XIX. század liberalizmusának kétségkívül ő volt legnagyobb apostola, a rendszeralkotás dicsősége azonban egy nagy összefoglaló elmének, John Stuart Mill-nek, az induktív logika megteremtőjének nevéhez fűződik.

A liberális gazdasági iskola az európai kontinensre, Franciaországba és Németországba is gyorsan átcsapott. A francia forradalom alkotmányai a gazdasági individualizmusnak kedveztek, amikor ismételve hangsúlyozták az egyéni munka és a magántulajdon szentségét. A franciáknál a gazdasági liberalizmus legnagyobb elméleti írója *Jean Baptiste Say* volt (1776-1832), akit Európában évtizedeken át olvastak és tanultak s a liberális közgazdászok reá hivatkoztak, mint egyetlen forrásra.

Jean Baptiste Say Napóleon alatt tagja volt a tribunátusnak, de Napóleon kilökte őt pénzügyi nézetei miatt. 1803-ban jelent meg nagy tanulmánya, ezen a címen: *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses*. A szabad forgalom és a kereskedelmi szabadság előnyeit fejtegeti benne, egészen Adam Smith szellemében, rengeteg számú gyakorlati példával. A tribunátusból való eltávolítása után szövőfonó gyárat alapított, és mint gyáros, még több gazdasági tapasztalatot szerzett és még meggyőződésebb híve lett a szabadkereskedelemnek. A kontinentális zárlat megszűnte után Franciaországban az egész gazdasági élet fenekestül felfordult. Say a drágaságot, az ipar hanyatlását annak tulajdonította, hogy a kormányok a kereskedelemre és a forgalomra újabb bilincseket róttak, és vámokkal igyekeztek védekezni az idegen áruk behozatala ellen. A *Cours*

complet d'économie politique pratique című, 1837-ben megjelent összefoglaló nagy művében, mely egyetemi előadásait tartalmazza, szélesebb alapokra fektette a gazdasági szabadság dogmáját. Újat keveset mondott, de Adam Smith-tel és Ricardoval szemben megvolt az az előnye, hogy világos modorával, kiűnő és találó példáival életet öntött ebbe a száraz stúdiumba.

Azok a népek, amelyek az újabb korban bizonyos gazdasági sikereket értek el, jólétüket kizárólag a gazdasági szabadságnak köszönhették – mondja Say. A szabadság ellenségei Franciaországban jól hangzó érveket szoktak felhozni a régi bilincsek fenntartása mellett. Ilyenek például, hogy amióta a kereskedelemben szabadság uralkodik, egyik csőd és bukás a másikat éri, felburjánzott a csalás és a zugkereskedelem, általában süllyedtek az erkölcsök. De ezek szemenszedett álokoskodások. Bemutatja Angolország példáját, hogy a szabadság mennyi jót és áldást hozhat egy nemzetre. Minden áru olcsóbbodott, és a népesség a kikötővárosokban és kereskedelmi központokban azóta megháromszorozódott. Franciaország töméntelen kárt szenvedett a kiváltságok és monopóliumok miatt. Üldözték a feltalálókat, úgyhogy azok külföldre voltak kénytelenek menekülni, hogy ott értékesítsék találmányaikat. Mindez azért történt, mert a francia kormány közbelépett, és rendeleteivel megsabta, hogy milyen termelő eszközöket lehet használni.

Az a bizonyos fegyelem és ellenőrzés, amit az állami beavatkozás hívei követelnek, a hadseregbe valók, nem pedig a gazdasági életbe. Adam Smith-tel együtt azt vallja, hogy a magánember sikere egyben közsiker, s az egyes egyének vagyonosodása a köz vagyonosodásával egyenlő. Az állam csak akkor

avatkozzék be a magángazdaságba, ha meg kell torolni a visszaéléseket, és ha egyik ember sérti a másik jogait. A behozatali és a kiviteli vámok az iparra és a kereskedelemre nézve egyaránt kárhozatosak. Ha a nyersanyag megdrágul a behozatali vámok folytán, az ipari termékek drágábban jutnak a fogyasztóhoz, ami csökkenti a forgalmat, és a piac felvevőképességét. Ami a fogyasztóra nézve ártalmas, az természetszerűleg ártalmas az iparra és a kereskedelemre nézve is. Minden tilalom veszedelmes, mert drágít, elzárja a kedvező piacot, ugyanakkor drágítja a belső termelést. Egy sereg példával igazolja, hogy a fogyasztók mennyire ráfizetnek az agrár vámokra.

Ha az összes nemzetek egyszerre megszüntetnék a vámokat, melyeknek segítségével iparukat jobb híján istápolják, az áldozatok, melyeknek így kitesszük magunkat, egyenértéket nyernek abban a haszonban, melyet szomszédaink nekünk juttatnak.

A vámokról szóló fejtegetései ezzel a következtetéssel végződnek:

Amikor valamely idegen nemzet akadályokat állít, hogy a mi iparunk termékei hozzá be ne jussanak, ostoba dolgot művel: mert a következménye az lesz, hogy mi viszont akadályokat gördítünk az ő termékeinek hozzánk való szállítása elé.

A gazdasági liberalizmusnak kiváló képviselői még Franciaországban *Frédéric Bastiat* (1801-1850), aki Cobdennek volt odaadó híve és barátja, és a gabonavámok eltörlésének történetét

is megírta. Szellemesen és gunyorosan támadta a franciaországi államosítási mániát, az etatizmust, s a gazdasági harmónia megvalósulását várta a szabadkereskedelemtől. Említést érdemel még *Jean Charles Leonard Sismondi* (1773-1842), Smith tanítványa ugyan, de mérsékelt liberális, aki szükségesnek tartja, hogy az állami beavatkozás lehetőleg enyhítse a gazdasági életben a létért való korlátlan harcot.

Friedrich List és a védővámrendszer

A szabadkereskedelem említett apostolai, kik szinte misztikus erőt tulajdonítottak a vámhatárok eltörlésének, nagy, általános emberi érdekeket tartottak szem előtt, és képzeletükben a békésen termelő és dolgozó világ széles horizontja lebegett. Úgy gondolták, hogy a népek, egyenlők lévén az érvényesülés lehetőségei a gazdasági élet egész területén, azt termelik, amire talajviszonyaik, képességeik, jártasságuk rendelték őket. Bizonyos értelemben tehát kozmopoliták. A manchesteri iskola hívei nem törődtek azzal, hogy a gabonavámok eltörlésével Anglia gabonatermelése tönkremegy, mert nem tud versenyezni azokkal az országokkal, amelyek kedvezőbb talaj- és éghajlati viszonyaik folytán többet és olcsóbban termelnek, ha viszont bőséges kárpótlást nyer akképpen, hogy óriási arányokban felendítheti akkor verseny nélkül álló vas és szövőfonó iparát. Mint már említettük, Anglia a manchesteriekre hallgatott és egy időre megszüntette a védővámokat. Ha a liberalizmus megmaradt volna tisztán nemzetközinek és nem ébresztette volna

fel ugyanakkor a tudattalanból a nemzeti öntudatot, az egész földkerekség nagy békés termelő közösséggé változott volna.

A nemzeti öntudat felébredése után össze kellett valahogyan egyeztetni a tisztán nacionalista szempontokat és célokat a gazdasági liberalizmus termelési rendjével. Ez a nagy mű egy német tudósnak s agitátornak, a modern Németország egyik megteremtőjének, Friedrich Listnek nevéhez fűződik.

Friedrich List 1789-ben született Reutlingenben, svábok földjén, jómódú polgári családból. Tanulmányainak elvégzése után Württemberg állam szolgálatába lépett, és ifjú lelkesedéssel csatlakozott a francia forradalom reformeszméihez, amelyekkel Németország intelligens társadalma már telítve volt ebben az időben. A liberális Wangenheim-kormány alatt katedrát is kapott Tübingenben az egyetemen, de ezt kénytelen volt elhagyni a szabadelvű kormány bukása után. Németország ebben az időben súlyos gazdasági krízisben sýnylódott. A kontinentális zárlat megszűnte után Anglia egyszerre elárasztotta egész Európát olcsó ipari termékeivel. Ez ébresztette fel Listben, ámbár elméletileg a gazdasági szabadság legodaadóbb híve volt, a védelem gondolatát, mert úgy látta, hogy Anglia fejlett ipari kultúrája folytán egymagában kielégíti egész Európa ipari szükségleteit. A német kereskedelmi egyesületnél állást vállalva a birodalom politikai és gazdasági felszabadítása mellett agitált. De nem hagytak békét az ellenségei; először fogságba vetették, majd pedig száműzték Németországból. Franciaországon keresztül Amerikába utazott, ahol a gazdasági és politikai viszonyokat tanulmányozta. 1832-ben visszatérve a hazájába, tovább folytatta agitációs tevékenységét a

német Zollverein mielőbbi megteremtéséért, s közben megírta korszakalkotó művét: a közgazdasági tudományok „nemzeti rendszerét”.¹³

List a nemzetek vagyonosodásának okait kutatva abból a tényből indul ki, hogy Angolország fejlett iparával, a tengeri kereskedelem monopóliumával olyan gazdasági fölényre tett szert a nemzetek között, hogy védekezni kell ellene. Ezért Európa öntudatos népeinek, ha nem akarnak nemzeti jövőjükről lemondani és egy túlfejlett gazdasági hatalmasság alárendelt rabszolgái maradni, le kell mondaniuk a más nemzetekkel való korlátlan forgalom elvéről. Szerinte a Quesnay-Smith-féle szabadkereskedelmi tan és a régi merkantilizmus egyformán tévesek. A szabadkereskedelmi doktrínának az a legnagyobb vétke, hogy egy tisztára kozmopolita eszmét akar általánossá tenni, és a jelen szükségleteit, a nemzetiség természetét félreismerve, nem veszi tudomásul a nemzetnek létét, és ezzel együtt a nemzetek önállóságra való nevelésének princípiumát. Az a bizonyos egyetemes unió, melyet Quesnay és Adam Smith felvetettek, azzal járna, hogy a nemzeti individuumok eggyé olvadnának benne és eltörlődnének a nemzeti sajátságok. Megismétlődne ilyenformán a római történet, mert az összes gyenge népek egy erősebbnek alárendeltjévé süllyednének. És ez az állapot szükségképpen bekövetkezik akkor, ha az európai államok megmaradnak a primitív agrárország állapotában, iparuk fejlesztésében pedig nem jutnak tovább a kezdetleges kézmű-

---

¹³ Fr. List, *Gesammelte Schriften*, III. Stuttgart, 1856.

iparnál. „A védővámrendszer – mondja List – amelyről azt állították, hogy spekulatív fejek találmánya, természetes következménye a nemzetek ama törekvésének, hogy biztosítékot nyerjenek fennmaradásuk, boldogulásuk, vagy hatalmi fölényük számára.”

A Klasszikus gazdasági iskola el akarta hitetni az emberekkel, hogy boldogulásukhoz nem szükséges más, mint a szorgalom, a takarékoság, valamint az egyének intelligenciája. Ezzel szemben az az igazság, hogy a vagyonosodás nem kevésbé függ a polgári intézményektől, a törvényektől; a fennmaradásnak és az önállóságnak, a nemzeti hatalomnak pedig feltétlenül a törvényhozás a garanciája. Mi most tehát a teendő, hogy Németország és Európa többi országai is fel tudják venni a gazdasági versenyt a prepotens Angolországgal?

Az első teendő, hogy a nemzeti individuumok egyesüljenek egymás között nemzeti társadalommá, egységes egésszé. Világveszedelem az, hogy minden ipar, kereskedelem, tengerhajózás egyetlen nemzet kezében összpontosuljon. A külkereskedelem korlátozásának List elgondolásában nemzetnevelő céljai vannak. Az elmaradt népeket rá kell nevelni előbb a termelő munkára s addig, amíg a világversenyre meg nem edződtek, szükség van állami kontrollra, szükség van intézményes, támogatásra.

List nem túlzó, nem szélsőséges protekcionista. Azt mondja, hogy a túl magas védővámok, ha azok minden idegen árut egyszer és mindenkorra kizárnak, hanyagságra és tunyaságra szoktatják a nemzetet. A védővámok legyenek észszerűek, se túl magasak, se túl alacsonyak; védjük meg egy időre a

belföldi gyártmányokat, de később, amikor a belföldi iparágak olcsón és kielégítő mennyiségben termelnek, mérsékelhetjük a vámokat. A különböző európai országok gazdaságtörténelme, még Anglia történelme is arra tanít bennünket, hogy a polgárság intelligenciáján és szorgalmán kívül az intézmények és a törvények nagymértékben hozzájárultak a vagyonosodáshoz. Minden nép intézményeiből merítette erejét, még Angolország is, ahol a tengeri kereskedelem és a hajózás föllendülése a Cromwell-féle Navigation Act-tal kezdődik. List nem ellessége az egyéni szabadságnak. Éppen ellenkezőleg: szabadság nélkül nincs sem termelő munka, sem kereskedelem, de a belső, legteljesebb egyéni szabadság mellett a nemzet úgy lépjen fel mindig, mint egység, és a népek versenyében ne dobja oda magát martalékkul a korlátlan szabadkereskedelem hamis elvének. Az ő védővámrendszere korántsem jelent légmentes elzárkózást a más nemzetek elől, mint amilyenek napjainkban tanúi vagyunk. A merkantilisták túlzott iparvédelmét, amely eleinte használt a kézműiparnak, de tovább is erőltették, amikor már nem volt rá szükség, teljes egészében elveti. Nála a vámvédelem átmeneti eszköz, amely racionálisan alkalmazva, kitűnő nevelési eljárás és versenyképessé teheti a népeket akkor, ha iparuk még csak a kezdeti stádiumban van.

A nemzeti egység az országok jólétének és egészséges továbbfejlődésének elengedhetetlen feltétele. Bármennyire tisztetreméltóak is az individuális jogok, az egyes embert mindig alá kell rendelni a közösség nagy céljainak és érdekeinek. Adam Smithnak az a tétele, hogy amikor az egyes ember saját érdekeit követi, ezzel szükségképpen előmozdítja a társadalom

érdekeit is, bebizonyíthatatlan és hamis. Éppen ilyen indokolatlan a klasszikus iskolának az a másik igen elterjedt tanítása is, hogy a nemzeti gazdaság csak a magángazdaságok összessége és hogy az egyes ember magánérdeke a termeléshez és a vagyon felgyülemeléséhez sokkal jobban hozzájárul akkor, ha zavartalanul élhet az ő üzleteinek. Mert minél fejlettebb valamely ország gazdasági élete – mondja List – annál nagyobb szükség van arra, hogy az állam és a törvényhozás beavatkozzék a magánvállalkozásba a nagyközösség érdekében, és az állami beavatkozás helyénvaló mindenkor, amikor az egyes magántevékenységek összeütközésbe kerülnek a közcélokkal.

List közgazdasági rendszere az első számottevő nagy támadás Adam Smith ellen, aki közel fél századon keresztül szinte megdönthetetlen bálvány volt. List nem csak az alapfelfogását, a feltétlen egyéni szabadságot, a szabad kereskedelem doktrínáját vonja kétségbe, hanem rendszerének egyéb fontos tételeit is, így például az egész értéktant. Smithnek az az állítása, hogy jóformán a földművelés az egyetlen forrása minden vagyonosodásnak, és hogy a talajműveléshez több intelligencia szükséges, mint az iparhoz, egyszerűen dőreség. Az ipar magasabb rendű már csak azért is, mert szolgálatában áll a művészet és a tudomány, de azonkívül több találékonyság, több intelligencia, munkakedv és kitartás szükséges hozzá. Az olyan társadalom pedig, melyben a lakosság többsége ipart űz, feltétlenül magasabb rendű. Az ipar gyarapodása szaporítja valamely ország népességét azáltal, hogy jóval több munkáskezet foglalkoztathat, mint a földművelés. A túlzott agrárvédelem minden

országra veszedelmes. Anglia példája mutatja, hogy a nagybirtokosok dédelgetése rettentő gazdasági krízist és nyomort idézhet elő.

List agitatori és írói működésének jelentősége abban áll, hogy a közgazdaságot a nemzeti és hatalmi politika szolgálatába állította. Kitűnő meglátású és meglepően előrelátó fő volt. Láta, hogy a német birodalom hatalmas gazdasági erőforrásokkal rendelkezik; van roppant mennyiségű vasa és szene, de nem tud versenyezni Angliával, mert a szigetország egy századdal előbb jár. Rájött arra is, hogy a német nemzet vagyonosodása a legszorosabban egybefügg a politikai egységgel, és ipara, kereskedelme stagnálásra van kárhóztatva mindaddig, míg az egyes német államok között fennállanak a vámsorompók és a birodalom az akkori szétdaraboltság állapotában marad. Angliát kétségtelenül gyűlölte. Olyan abnormális hatalmat látott benne, amelyet csak az összes európai országok tudnak ellen-súlyozni, ha egymással szövetkeznek ellene. Elgondolása közel jár a mai Páneurópa-koncepcióhoz. Európa népeinek harcolni kell Anglia despotizmusa ellen, latba kell vetni vele szemben az összes európai népek szövetkezett erejét.

List a 40-es években Magyarországon is megfordult, hogy szemügyre vegye itt a gazdasági viszonyokat. Az ő elméjében már megfogant a nagy német birodalom gondolata, melynek hegemoniája a Balti-tengertől Ausztria s Magyarország hátán keresztül a Földközi-tengerig leér. Magyarországról szóló észrevételeit érdemes megemlíteni.¹⁴ Elképedve látta, hogy itt

---

¹⁴ *Über die nationalökonomische Reform des Königreichs Ungarn* (1845.) G. S. II.

mennyi kihasználatlan erőforrás hever parlagon, ítélete a magyar nemességről azonban nem nagyon hízelgő. Lovagiaskodó, büszke s pazarló népségnek látja az akkori magyar politikai nemzetet, és azt tanácsolja, hogy ha fenn akar maradni az ország, teremtsen erős polgári osztályt az alkotmány sáncain kívül álló néprétegekből. Helyesli a Széchenyi és Kossuth-féle reformterveket. Út-, vasútépítés, a folyók szabályozása a legelső teendők, és az országnak el kell magát látnia külföldi hitellel. Kidolgozott Magyarország számára egy nagy tervezetet (Ungarische Compagnie), ebben benne van a hitel, a közlekedés szabályozása, a folyók gátakkal való ellátása, szóval mindaz, amit ebben az időben gróf Széchenyi István sürgetett.

Ebből a rövid vázlatból megállapíthatunk annyit, hogy List nemzeti szisztémája a liberális közgazdaságtan revíziója; az individualizmus kibékítése az állami beavatkozással, ami azoknak a viszonyoknak szemüvegén nézve érthető és helyeselhető. Akkoriban verseny nélkül állott Anglia a világpiacon, és tegyük fel, hogy a németek a klasszikus gazdasági iskolát vakon követik, Németország, de vele együtt egész Európa is Anglia kizsákmányolt gyarmatává vált volna. Olyan viszony keletkezett volna Anglia és Európa között, mint ma az Egyesült Államok és Mexikó viszonya. Az Unió szörnyű erejű trösztjei az agrár Mexikó egész gazdasági életére rátenyereltek és minden zsírját kiszívják.

A mostani elfajult és esztelenségig csigázott protekcionizmus azonban, amely a háború után mániává lett egész Európában, nem hivatkozhatik Friedrich Listre, mint atyjára. Ő a mér-

sékelt, meggondolt, és racionális elzárkózást nevelési eszköznek szánta, melyet csak addig kell fenntartani, amíg a hazai iparágak el nem bírják a külföldi versenyt. A mai védővámrendszer azonban az elvakult nemzeti imperializmus eszköze. A legklasszikusabb példa rá az 1926 nyarán hozott csehországi vámtörvény.

Most már az a kérdés, hogy kinek van igaza: a manchesterieknek vagy a védvámosoknak, végtelenségig vitatható probléma, és egyenlő számú komoly érvet hozhatunk fel mindkettő mellett. Az olyan népek között, melyek a civilizációnak anynyira-amennyire hasonló fokán állnak, szóval gazdaságilag egyenlő erejűek, s ilyenformán egyik nem zsákmányolhatja ki a másikat – a szabadkereskedelem egészen észszerű és csak áldásos lehet. Mert ha mindegyik azt az árut viszi piacra, melynek készítésében a legjáratosabb, s amelyet természeti viszonyainak köszönhet, bekövetkezhet a kölcsönös kiegyenlítődé és a gazdasági élet harmóniája, úgy mint Ricardo gondolta. De ehhez feltétlen szükség van békés szellemre, a nemzetek bizonyos mértékű szolidaritására, a háborús lelki okok kiküszöbölésére, ez tehát egyelőre utópia és az eljövendő időknek igen szép álma. Könnyen elképzelhetünk ilyen gazdasági egységet Európa népei között – nem számítva ide Oroszországot – mert ezek a népek képzettségüket, ipari és technikai civilizációjukat tekintve nagyjából egyenlők. Egy ilyen európai vámközösség a legnagyobb valószínűség szerint elsöpörné a mesterségesen fenntartott magyar gyáripart, de kárpótlásul kifejlesztené a nyersterményeket feldolgozó iparágakat, melyeknek itt van a nyersanyaguk, és megvan Európában a biztos felvevőpiacuk.

List gondolatait továbbfejlesztették és közben meghamisították Németországban is és mindenütt. Epigonjai a nemzeti imperializmus szolgálatába állítottak az egész ipart és kereskedelmet, és a kisgazdaság a Hohenzollern-féle hatalmi politikának lett gyűlöletes eszköze. A védővamos professzorok ennek csináltak propagandát (Schmoller) nehézkes, doktriner elméleteikkel, s közülük Adolf Wagner egészen az államszocializmusig elsiklott.

A védővámoknak és az egyéb állami támogatásoknak hátrányát sehol nem szemlélhetjük úgy, mint nálunk Magyarországon. List a korlátozások rendszerét csak nagy nemzeti érdekből látta nélkülözhetetlennek, nálunk azonban ez a támogatás nem annyira nemzeti, mint inkább kasztérdek. Ezeket a hátrányokat nem részletezhetjük, nem hallgathatunk el viszont néhány olyan visszaélést, melyek mindenkinek feltűnnek. A nagyipar, ha biztos a felől, hogy nem veszíti el a felülről jövő támogatást, nem tökéletesíti termelőeszközeit és nem igyekszik olyan árukat termelni, amelyek kiállják a külfölddel a versenyt. Másodsor: biztos rizikó nélküli jövedelmet nyújt bizonyos ipari és pénzcsoportoknak, és ezek monopolizálják a belföldi piacot, és hitvány áruikat drágán rákényszerítik a belföldi biztos vevőkre. Ahhoz, hogy az intézményesen dédelgett ipar vissza ne éljen előnyös helyzetével, bizonyos moralitás és nagy céltudatosság szükséges. Példa rá Németország, ahol a vállalkozók nem éltek vele vissza, a védővámokat arra használták, hogy közben tökéletesítsék áruikat, így lettek fél évszázad leforgása alatt Angolország félelmetes és verhetetlen versenytársai.

Smith, Ricardo, Jean Baptiste Say álmokat kergettek, ez igaz. De az élet, a mai gazdasági zűrzavaraival reánk nehezedő élet, mindinkább őket igazolja. A világháború hagyatéka, az Európa-szerte uralkodó gazdasági és valutakrízis mindinkább arra a belátásra vezeti a közgazdasági élet hangadóit, hogy menjünk vissza a klasszikus gazdasági iskola tradícióihoz. Bejutott már a köztudatba, hogy a vámhatárok, az elzárkózás politikája drágítják, sőt megölik a termelést. Európa helyzete ebben az időpontban Amerikával szemben ugyanaz, mint Angliával szemben volt, a kontinentális zár megszűnésekor.

A klasszikus iskolának két legsarkalatosabb tétele: a teljes gazdasági szabadság és a legkorlátlanabb konkurencia, ami természetesen csak a tisztességes versenyt jelenti, a gyakorlati élet tűzpróbáját ki sem állották. Mert a gazdasági szabadságot a nemzetközi viszonylatokban megmászította a protekcionizmus, a belső forgalomban megbénította az etatizmus (pl. nálunk és Franciaországban); ott pedig, ahol a belső forgalomban legteljesebb a szabadság, mint Amerikában, a kapitalizmus önmaga fékezte a konkurenciát oly módon, hogy trösztökbe és konsernekbe tömörült. A gazdasági liberalizmus eredményeit, jövőjét és jelentőségét még egy alábbi fejezetben tárgyaljuk.

IV. FEJEZET

A XIX. SZÁZAD FORRADALMAI ÉS A LIBERÁLIS PÁRTOK KELETKEZÉSE

Azonos-e a liberalizmus a forradalommal és helytálló-e az a vád, hogy a XIX. század első évtizedeiben a romboló tömegindulatok felkavarásában egyedül a szabadelvűség a bűnös? Ennek a kérdésnek felvetését nem kerülhetjük el, mert ma is akadnak olyanok, kik szidják a francia forradalmat megelőző felvilágosodás korát, mely szerintük megfertőzte Európa békés és nyugodt társadalmát a forradalom mérgével. A máig élő reakció vádaskodásainak igazat ad a látszat. Spanyolországban, Portugáliában, mindenütt véres emberáldozatokkal ünnepele-ték a szent szabadság kikiáltását. És ott, hol a haladás ellenségei túlerőben voltak s makacsul védték a régi korhadt intézménye-ket, a liberalizmus valóban rombolt és pusztított. Milyen vi-szonyban van tehát a szabadelvűség a forradalommal?

A reakció sok felületes vádját, amely azonosítja a kettőt, megcáfolja az a tény, hogy a világ két legkevésbé forradalmi társadalmát az angol és az amerikai. A szabadelvűség nagy apos-tolainak műveiből lehetetlenség kimutatni azt az állítást, hogy szükséges a forradalom az emberiség jobbsorsa és boldogulása végett. Cromwell puritánjai nem gondoltak forradalomra vagy felkelésre mindaddig, míg meg nem győződtek arról, hogy a ki-rálynál süket fülekre találhatnak. És az evolúció magában még

nem jelent revolúciót. A liberalizmus nagy írói és gondolkodói, kiknek műveire az előzményekben, mint forrásokra hivatkoztunk, kivétel nélkül evolucionisták. Ezt a szükségszerű evolúciót csak azok alacsonyítják le forradalomná, akik elfogadják azt az ultrakonzervatív álláspontot, hogy egyedül a stagnálás az üdvözítő állapot az emberiségre nézve, s akik azt hiszik, hogy az élet minden új formája baj, és a megnyugvás egy bizonyos meglévőben és kialakultságban a boldogságnak egyetlen biztosítója.

Európa népeinek, melyek az egyház fegyelme alatt érték el nagykorúságukat, van egy sajátos lelki adománya; ez pedig a perfektibilitás, a tökéletességre való törekvés; és ebben különböznek az ázsiai fajoktól. A reformációtól kezdve, amiről az ultramontán reakció ma is azt tanítja, hogy az egyetemes lázadás kezdete, és a politikai, valamint a gazdasági reformok alakjában jelentkező összes csapások fő okozója, egyetlen korszellem egészen máig; ez pedig az *individualizmus*. Az összes korszerű átalakulásoknak azóta ez nyújtott sajátos szint és karaktert.

Hogyan ment most már végbe Európában ez a bizonyos korszerű átalakulás? Ennek lefolyása attól függött, hogy milyen erőt képviselt a múlt és hogy mennyire voltak előkészítve az elmék az új tanok befogadására. Spanyolországban és Olaszországban például, ahol a liberalizmusnak a múltban nem volt nyoma, a tömegeknél hiányzott a politikai iskolázottság, egyik véres fölkelés a másikat követte. Mikor a szabadságot kikiáltották, az emberek elvesztették fejüket, s nem tudtak élni a kivívott jogokkal. Hegel a spanyol és olasz forradalmak csődjére a következő elfogadható magyarázatot adja:

Hamis elv az, hogy a jognak és a szabadságnak bilincsei le-
rázhatók a lelkiismeret felszabadulása nélkül és hogy a revo-
lúció lehetséges reformáció nélkül.

A revolúciók a katolikus országokban vagy fejtelenségbe,
vagy pedig a diktatúrába fulladtak és a megnyugvás nem állt
helyre több mint egy évszázad óta. Azóta, hogy a felszabadulási
folyamat megkezdődött, telítve vannak még ma is revolúcióval
és állandóan forradalmi atmoszférában vergődnek. Egészen
más képet nyújtanak az északi protestáns országok. A francia
forradalom hulláma Németországban nem sodorta válságba a
nemzeti életet, az átalakulás végbement katasztrófák és felfor-
dulások nélkül. Az az állandó forrongás és kialakulatlanság,
amelyet a déli latin országokban még ma is tapasztalhatunk,
részben bizonyos társadalmi szerkezettel, részben pedig a nem-
zeti lelkiülettel van összefüggésben. Rendkívül fontos és nagy-
jelentőségű elméleti igazságokat lehetne megállapítani, ha ki-
merítő analízis alá vennénk Európának azt a négy országát,
amelyeket a háború után elöntött a bolsevizmus fertője. Ez a
négy ország: Oroszország, Magyarország, Olaszország és Spa-
nyolország; ha itt a múltat, a mai társadalmi szerkezetet szét-
boncolnánk, a politikai, gazdasági és lélektani okok mélyén ta-
lálnánk valami azonos okot, amely megmagyarázná az azonos
jelenséget. A német birodalom is átesett az oroszországihoz ha-
sonló krízisen. Itt azonban megmentette a polgári demokráciát
a polgári öntudat, még pedig azért, mert a Hegel által említett
előzetes reformáció (t. i. a politikai reformáció) még a múlt szá-
zad folyamán lezajlott. A tapasztalatok alapján azt mondhat-

nánk, hogy minél hierarchizáltabb egy társadalom, minél jobban meg van terhelve ósdi elemekkel, és minél gyengébb a társadalmat alkotó egyedek szolidaritása és lelki fegyelme, annál könnyebben sodródhat bele forradalmi zűrzavarokba. A revolúciót ezek szerint úgy is meghatározhatnánk, hogy az nem más, mint a természetes folyásában megakasztott és más úton realizálódni nem tudó evolúció.

A szabadságesszme azért korbácsolta fel az individualizmus korában a tömegindulatokat, mert el voltak torlaszolja az evolúció útjai, mert a múlt történelmi betegségei ellenszegültek a korszerű újításoknak. Azoknak a népeknek sorsa most már, melyeknél hiányzott a demokráciához szükséges belső lelki fegyelem, bukducslás lett és zuhanás egyik végletből a másikba, mint például Franciaországé is egészen a III. köztársaságig. Lassalle mondja, hogy a forradalom kárhozatos és reakciós cselekmény, ha nem kellő helyen tör ki a kellő időben. Latinfajú népek lázadásai mind ilyen elvetélt mozgalmak voltak, és a reakció malmára hajtották a vizet, amely visszaült helyére, meghatványozott erővel. Ezt látjuk ma az említett három latin fajú országban: Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában; abszolutisztikus mind a három kormányformája, és abszolutisztikus azért, mert nemzeti életükben ugyanolyan szerepe van a diktatúrának, mint a szervezetben az örökölt vérbajnak. Csak évszázados hosszú kúra nyújthatna ellene gyógyulást.

Az angol jogtörvényben és a francia deklarációban kifejezett közszabadságok gyönyörű, értelmes lényhez, az Isten képe és hasonlatosságára teremtett emberhez méltó elvek.

Csakhogynem alkalmazhatók minden társadalomban és a liberálisizmus, valamint a demokrácia, nem valók minden népnek műveltségi fokára és politikai érettségére való tekintet nélkül. Demokráciát követelni anélkül, hogy tekintetbe vennénk annak elengedhetetlen feltételeit, doktrinárség, ami a politikában egészen a veszedelmességig ártalmas.

A közszabadságokhoz legelsősorban az szükséges, hogy azokat mindenki egyformán tisztelje. Erre nézve, mint legkitűnőbb példát, Angliát idézhetjük. A kormányok nem tartották szükségesnek egészen mostanáig, hogy kivételes intézkedéseket léptessenek életbe a bolsevista agitáció ellen. De 1926-ban a nagy sztrájk alkalmával, amikor az agitáció kezdett veszedelmes méreteket öltetni, a kormány ugyanúgy félretette a Habeas Corpus aktát, mint Pitt a napóleoni háborúk idején. Ha tegyük fel a forradalmi jellegű sztrájkmozgalom sokáig tart, Anglia annak rendje és módja szerint, bármennyire is tiszteli a nemzet többsége a közszabadságokat, átváltozott volna centralista és rendőrállammá. Ott, ahol kis Mussolinik izgága és hatalmi tébolyban szenvedő csoportjai megháborítanak a közrendet, csinján kell bánni az ideális szabadságjogokkal, ha nem akarunk diktatúrát ültetni nyakunkra.

A nemzeti szabadság követelése logikusan összefügg a szabadelvű politikai és társadalmi koncepcióval. Madame de Staël a kettő viszonyát így fejezte ki: „A lélek szabadsága meghozta az államok szabadságjogát is”. Szabadság az individuum és szabadság a nemzeti individuumok számára – így formulázható az a jelszó, mely egyidőben jelentkezik minden nyugat-

európai forradalmi mozgalomban s egymás után megrázkód-
tatta Spanyolországot, Olaszországot, Portugáliát, Belgiumot,
Németországot és Magyarországot. Az elmondottak illusztrá-
lására röviden vázoljuk a XIX. század liberális forradalmait és
a szabadelvű pártok keletkezését.

A liberalizmus Németországban

Németországban a nemzet lelki alkatának megfelelően mó-
dosultak a francia forradalom tanai. Rousseau és a felvilágoso-
dási kor eszméi a gondolkodók filozófiai rostáján átszűrődve
elvesztették a romantikus színüket és szertelenségüket. Kant és
a népszerű filozófusok a szabadság, egyenlőség és testvériség
formuláit józan, hideg racionalizmussá egyszerűsítették. Kant
egész etikájának legfőbb lényege ugyanaz az individualizmus,
melyet az angol gondolkodóknál már ismerünk, és csúcspontja
a kategorikus imperatívuszban kifejeződő erkölcsi önállóság,
amely szerint az ember lelkében élő szigorú és kegyelmet nem
ismerő erkölcsi törvény irányítja minden tettünket. Jogfilozó-
fiája és állambölcselete pedig nem egyéb, mint a francia forra-
dalom és a felvilágosodás elmélete; ez a magyarázata annak,
hogy az újkor legnagyobb gondolkodóját ma is üldözi a reakció
változatlan gyűlöletével és ellenszenvével. A francia felvilágo-
sodási iskola individualizmusát Kant egy rendkívül mély meg-
határozásba foglalta össze, amely felülmúlhatatlan és egyetlen
a maga nemében. A definíció a következőképp szól:

A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. *Sapere aude!* Merj a magad értelmére támaszkodni! - ez tehát a felvilágosodás jelmondata.

A Hobbes ellen írt kis értekezésében¹ Kant a gyakorlati életre alkalmazza az erkölcsi elméletét. A polgári állapotban az emberek nem mondtak le a természetes jogaikról és szabadságaikról – mint Hobbes állítja – hanem éppen ellenkezőleg: a szabadság apriorikus feltétele az egész polgári alkotmánynak. A polgári állapot tisztán mint jogi állapot a következő apriorikus elveken nyugszik: A társaság minden tagjának, mint embernek szabadságán; ugyanannak a másik taggal való egyenlőségén, ha azt mint alattvalót vesszük; a közös lét minden tagjának önállóságán, akit úgy tekintünk, mint polgárt,

A polgári szabadságnak az az értelme, hogy senki engem nem kényszeríthet arra, hogy az ő módja és felfogásai szerint legyek boldog, hanem ki-ki az ő boldogságát azon az úton-módon keresse, melyet a maga számára a saját felfogása szerint jónak vél. Az a kívánság, hogy az alattvalók boldogságáról való gondoskodás az államfő feladata, az elképzelhető legnagyobb despotizmus. Az egyenlőség azt jelenti, hogy ezen az apriorikus

---

¹ *Vom Verhältnis der Theorie zur Praxis im Staatsrecht – Kleinere Schriften*. Leipzig, 1913.

szabadsággal felépült társadalomnak minden egyes tagja elérheti azt a bizonyos társadalmi fokot, amelyre tehetsége, szorgalma és szerencséje révén szert tehet. Az önállóság pedig annyit jelent, hogy a társadalmi közösség minden egyes tagja a saját maga ura, szabadon rendelkezik önmagával és tulajdonával.

A polgári társadalom jogai az összerződésből erednek Kant szerint is, ám bár ez a szerződés nem igazolható, mint történelmi valóság. Semmi nem egyéb ez, mint tiszta észfogalom, s ha nincs is, mint történelmi valóságnak tapasztalati léte, minden jognak és szabadságnak elengedhetetlen bázisa. Kant Nagy-Britannia alkotmányára hivatkozva bizonyítja, hogy a nép sohasem követhet el jogtalanságot a közhatalom megszemélyesítője ellen, következésképpen nem lehet lázadó. A népszuverenitás ebben a mondatban fejeződik ki: „Amit egy nép önmagáról nem határozhat, azt a törvényhozó sem határozhatja a népről”. Az organizált állam eszerint nem egyéb, mint egy sereg embernek jogtörvények alatti egyesülése, és az ily módon értelmezett közületnek minden egyes tagja nem csupán eszköz, hanem ugyanakkor cél, s miközben a tagok az egésznek lehetőségéért közreműködnek, az ő szerepük és funkciójuk határozza meg az egésznek eszméjét. Ebből az is következik, hogy a kormány törvényhozó nem lehet, mert minden törvényhozó hatalom csak a népnek egyesített akaratából származhat.

A különböző pozitív egyházakat Kant hatalmi közületeknek bélyegezte, amelyeknek semmi közük sincs a valódi, Krisztusnak az emberek lelkében felépített egyházához. A vallás ilyenformán magánügy, az egyén legbensőbb magánügye, és a tanító egyházat el kell különítenünk a hatalmi egyháztól,

amivé a papok az idők folyamán lealacsonyították Krisztus igaz egyházát.

Forradalmár volt Kant? Nem volt forradalmár olyan értelemben, mint a forradalmak demagógjai: munkáiban sehol sem találunk egy lázító szót sem, sehol sem mondja, hogy töröljük el a fennálló rendet (ezt veszedelmes is lett volna megkockáztatni), de magánbeszélgetéseiben, bizalmas baráti körökben nem rejtegette a francia forradalommal való rokonszenvét, és helyeselte az ír lázadást is. Tanításainak mégis felbecsülhetetlen jelentőségük van a liberalizmus történetében. Mert filozófiai rendszerre ő mélyítette el a felvilágosodási iskola kissé zavaros, szertelen, sokszor ellentmondó eszmetömekegét, azzal pedig, hogy a szabadságjogokat úgy magyarázta, mint apriorikus észkövetelményt, szilárd elméleti bázisra helyezte a francia forradalmat. Ez a tétel nem volt egészen új, hiszen ezt már Grotius és Locke is tanították, Kantot jóval megelőzőleg. Ennél sokkal nagyobb, s amellett eredeti gondolat az individualizmus moráljának tőle származó elméleti alapvetése: a kategorikus imperatívusz és a politikai jogoknak elválaszthatatlan és szerves kapcsolata a kötelesség etikájával.

Kant politikai nézeteinek a német közgondolkodásra való befolyását nem méltatták eléggé. Közvetlenül nem hatott, mert Kant nem a tömegek számára írta műveit, de nézeteit a népszerűsítő filozófusok, tanárok és a politikusok bevitték a köztudatba. Az ő tanítványa Stein, Poroszország újjáteremtője, Arndt, Hardenberg, Wilhelm von Humboldt s idetartozik az az egész nemzedék, amely a XIX. század első évtizedeiben megteremtette a modern Németországot.

Poroszország és vele együtt az egész német birodalom nagy politikai reformációja Karl Stein báró (1757-1831) porosz politikus nevéhez fűződik.² Stein francia nevelést kapott és fiatal korában mint a vesztfáliai bányák és kincstári javak felügyelője, nyíltan rokonszenvezett a francia forradalommal. Nem esett túlzásba; rokonszenvét csak azok a mérsékelték (Mirabeau, Bailly) nyerték meg, akik megindították a lavinát Franciaországban. 1796-tól 1802-ig mint kamarai főelnök több új és fontos gazdasági reformot pendített meg, és tőle telhetőleg igyekezett könnyíteni a parasztság terhein. Már ekkor sürgette a súlyos vámok eltörlését, melyek megfojtják a gazdasági életet és fennakasztják a kézműipar és földművelés fellendülését.

A hosszú esztendőkön át tartó francia háború a porosz államot szörnyű belső krízisbe, magát a lakosságot pedig végső ínségbe juttatta. Maga a király, II. Frigyes Vilmos, és miniszterei fáztak minden gyökeresebb reformtól, de viszont nem lehetett kitérni bizonyos újítások elől azért sem, mert a nemzet töménelen vért ontott az országért és a dinasztiaért a napóleoni háborúk alatt. A jobbérzésűek belátták, hogy a reformok elől nem lehet kitérni, mert ez az egyetlen út és mód arra, hogy Poroszország kiláboljon a vereségek csapásaiból. Stein, aki 1804-től kezdve a porosz állami direktórium tagja és miniszteri hatáskörrel az ipari, kereskedelmi és földművelési ügyeket ve-

---

² Stein életére és működésére nézve a legkimerítőbb tanulmány: M. Lehmann, *Freiherr von Stein*, Leipzig, 1921.

zette, elérkezettnek látta az időt arra, hogy nagy reformterveivel fellépjen. Bámulatosan józan és praktikus újíto. Rokonszenvezett a francia forradalomnak úgyszólván minden gondolatával, de számot vetett Poroszország belső viszonyaival is, tudván, hogy a gyors és átmenet nélküli reformok könnyen parasztlázadást vagy legalább is belső fejtelenséget zúdíthatnak az országra. Történelmi okmányszámba megy 1806 április 27.-én kelt emlékirata; feltárta azokat az elhalaszthatatlanul sürgős újításokat, amelyeket véghez kell vinni a porosz királyság belső életében, ha nem akar összeroppanni. Az emlékiratban benne van a mérsékelt alkotmány, a kormányhatalom megosztása az uralkodó és a nemzet képviselői között, s rámutat benne a felelősségtelen rendi bürokrácia korhadtságára. Az arisztokrácia és a nemesség felzúdult amikor az emlékirat a nyilvánosságra került, s addig intrikáltak Stein ellen, hogy a király 1806-ban elbocsátotta.

1807-ben a tilsiti béke és az ezt követő összeomlás után Frigyes Vilmos porosz király ismét tárgyalásokba bocsátkozott Steinnel, akit neki előzőleg Napóleon is ajánlott. Mint a porosz kormány első minisztere, az összes gazdasági reszortok megtartásával vette át a kormányt és megkezdte korszakos alkotásait. Stein idealista volt, rokonszellem a nagy Fichtével, a filozófussal, aki az ő második minisztersége alatt intézte örök szépségű gyűjtő beszédeit a német nemzethez. Ő maga arisztokrata származása ellenére át volt hatva azzal a mélységes emberszeretettel, s az individualizmusnak ugyanazzal a tiszteletével, mint Fichte és Kant többi tanítványai. Bármennyire tiltakozott az

arisztokrácia az agrárreform ellen, Stein megkezdte a végrehajtást, mert az általános emberi szempontokon kívül még arról volt szó, hogy a sokat szenvedett és teljes belső züllésnek indult Poroszországot megmentésük. Az agrárkérdést az 1807 október 9.-én kiadott ediktum szabályozza. Ez az ország belső életében korszakot jelentő rendelet megszünteti az örökös jobbágyságot, s ugyanakkor gondoskodik arról is, hogy a megváltozott birtokviszonyok és a nemesség történelmi jogainak csorbítása fel ne fordítsa a belső békét és a termelési rendet. Stein hatalmas, minden részletében átgondolt tervet dolgozott ki, amely mindjárt kezdetben lehetővé tette, hogy körülbelül 195 négyszögmérföldnyi termőterület a jobbágyság kezére jusson, mint öröktulajdon, s azonkívül 47 ezer családdal szaporodjék Poroszországban a földtulajdonosok száma. Ugyanakkor eltörölték az összes középkori származású jobbági kötelmeket s ezzel az aktussal a jobbágyság intézménye megszűnt Poroszországban.

A földreform után következett az igazságügyek hasonló mélyreható reformja. Stein véget vetett a régi, rendi és patriomonialis bíráskodásnak, megalkotta Poroszországban az első független és kormányzati szerveknek alá nem vetett bírói intézményt, s ezzel együtt száműzte a nemesi kiváltságokat. A városok reformjával egy időben feloszlatta a céheket, azonban nem szakított végleg az arisztokratikus princípiummal; a nemesség középkori kiváltságait elvetette ugyan, de viszont szükségesnek tartotta fenntartani az angol példa szerint a nemesi címeket. Hogy a vagyonos nemesség politikailag érvényesülhessen, a felsőházat hozta javaslatba, s úgy gondolta, hogy a

szegényebb sorsú nemesség minél előbb olvadjon bele a polgári osztályba.

Stein Kant tanítványa és a königsbergi bölcs tanítása szerint a vallásban az erkölcsi realitást látta, s elsősorban az ember lelkében élő belső egyházat tartotta fontosnak, nem a külsőt, mely nem egyéb, mint puszta intézmény. Ő maga buzgó protestáns volt ugyan, de nem tett különbséget a protestánsok és a katolikusok között. Az egyházak és a vallások jelentőségét többször hangsúlyozza az emlékirataiban, az volt az egyik terve, hogy eltörli a szerzetesrendeket, majd szekularizálja az egyházi vagyont, hogy azt a világi papság anyagi helyzetének javítására fordítsák. A sajtó jelentőségét Stein ismertette fel először Németországban, bizonyos mértékű, enyhe cenzúrát azonban elengedhetetlennek tartott „a romlott közvélemény féken tartása” végett.

1808 november 24.-én a porosz király elbocsátotta állásából a nagy minisztert a nemesség heves követelésére. Utóda Hardenberg lett, ki szintén lelkesedett az újításokért, csak az árnyalatokban tért el tőle. Stein ettől fogva szemlélője volt a Poroszországban egyre torlódó nagy eseményeknek, de támogatta a hatalmon levőket abban, hogy előkészítsék az országot a Franciaországgal való leszámolásra. Napóleon haragja elől, aki különben vele rokonszenvezett, kénytelen volt elmenekülni hazájából 1813-ban. Bécsbe került és feljegyzéseiben igen súlyos kritikát találunk az akkori Habsburg-birodalomról, lenézéssel, szinte megvetéssel nyilatkozik a magyar rendi alkotmányról, amely szerinte minden haladásnak kerékkötője.

A napóleoni háborúk után a nemzeti öncélúság akarata egész Németországban feltámadt, és a felszabadulási törekvés kettős irányú: nemzeti és szabadelvű. Stein és munkatársai azt hitték, hogy Napóleon bukása után bátran és teljes joggal követelhetik az alkotmányt és népképviselést azoknak az óriási áldozatoknak fejében, melyeket a német nemzet szabadságának kivívásáért hozott. Arndt, Stein híve és barátja, 1815-ben a bécsi kongresszus alatt ezt írja:

A történelem nem fordíthatja többé vissza útját, és az ember nem lesz az, ami volt; azok az államok, melyek még nem demokratikusok, évszázadról évszázadra mindinkább azokká lesznek.

1815 július 8-án, akkor, amikor Bécsben a kongresszuson az uralkodók összeültek és politikusaik, kik helyettük gondolkodtak, azon törek a fejüket, hogy hogyan lehetne örökké tartó bilincseket verni a népekre, létrejött a német szabadelvűség első aktája, a „Bundes Akte”. A szövetségi akta megrémítette Bécsben Metternichet és az uralkodókat. Az akta 13. paragrafusa kimondja, hogy minden német szövetséges államban helyi alkotmány lesz és benne foglaltatnak a francia forradalom összes szabadságjogi elvei, még a zsidók polgárjogainak elismerése is. A frankfurti nemzetgyűlés (1815 szeptember 1.), ahová Németország legkiválóbbjait küldte, egész végig a szabadelvűség jegyében folyt le. A sajtószabadság volt az egyik legfontosabb tárgya a gyűlésnek, de követelték még a korszerű

alkotmányt, a nép szuverenitását minden szövetséges államban, azonkívül a német nemzet szövetségét a régi, történelmi államegységek teljes egyenlősége alapján.

A birodalom 1815-től kezdve tehát nagy alkotmányos küzdelmek színhelye. A kisebb-nagyobb zsarnokokat, kik a Szent Szövetség szellemében akarnak kormányozni, sarokba szorítják népeik, és kicsikarják tőlük az alkotmányt. Württembergben éles harc zajlik le Frigyes király és népe között, amely azzal végződött, hogy az uralkodó 1815 június 11-én oktrojált alkotmányt ad az országnak. Utóda, I. Vilmos vissza szeretne volna szívni az engedményeket, de a rendek győztek és az alkotmányosság átment az életbe.

Bajorország 1818 május 25-én kapott alkotmányt. Három éves kamarát állítottak fel, melyben részt vettek a szabad parasztok, a birtokos nemesség képviselői, a felekezetek megbízottjai és a városok. 1818 augusztus 22-én kapott alkotmányt a Badeni nagyhercegség, ahol eddig erőszakos rendi bürokrácia kormányzott. Hessen-Darmstadtban 1818 márciusában hívják össze a tartománygyűlést.

A reformmozgalmat nem részletezhetjük tovább államok szerint. A liberálisok küzdelmei Németországban az olaszoknak ebben az időben lezajlott szabadságharcára emlékeztetnek. Itt is a kis zsarnokok állottak a felszabadulás útjába és Németország életébe is beleszólt, ugyanolyan végzetesen, mint az olasz nemzetébe, Ausztria, a reakció dicstelen mentsvára. Még a küzdelem harci eszközei is azonosak. 1815 után a titkos társaságok ugyanúgy elszaporodtak itt is, mint Olaszországban, és a

birodalomban Württemberg meg néhány szabadelvű délnémet állam körülbelül ugyanazt a szerepet töltik be, mint Piémont Olaszországban. Az 1830.-i forradalom újból megindította a lavinát. Értelmi vezetői a szabadelvű érzületű német professzorok közül, de főleg a diákságból kerültek ki. Követelték a francia intézmények rögtöni életbeléptetését, alkotmányt az összes német állam számára, és még egy közös intézményt, parlamentet vagy nemzetgyűlést, amely az egész birodalmat magában foglalja. A 30.-i forradalom ezenkívül erősen köztársasági jellegű és vezérei nem titkolták, hogy a francia forradalommal rokonszenveznek. A forradalmi kor gazdag irodalmából a Rotteck és Welcher professzorok szerkesztésében megjelent 12 kötetes Staatslexikont kell megemlítenünk. Ez a mű nálunk Magyarországon is el volt terjedve, s a reformkor szónoikai és publicistái igen buzgón forgatták.

A Hambachban tartott nagy népünnepélyen, ahol az egybegyűltek a köztársaságot éltették, kimondották többek között, hogy az összes fejedelmeket detronizálják, mert az egységes német birodalom az uralkodó családok segítségével elérhetetlen álom. A határozatok rémületbe ejtették a bécsi és a porosz udvart, és a reakció nem is késett a nemzeti mozgalom elnyomásával. Az üldözések esztendőkön keresztül tartottak, cenzúrával agyonrendszabályozták a sajtót, elbocsátották állásaikból az egyetemek liberális érzelmű tanárait, Németország világhírű egyetemlein Heidelbergben, Göttingában és Lipszében csak a reakciósook és a porosz junkerek szekértolói kaptak tanszéket. 1848-ig ismét sötétség nehezedik egész Németországra.

A német liberálisok első nagy csoportosulása az 1848 május 18-ikán kezdődő frankfurti parlament. Az egész német nemzet képviselőiben 511 megbízott gyűlt össze a nemzeti szabadság és öncélúság jegyében, hogy intézményesen egy nemzetté forrasszák a darabokra szabdalt Németországot, A gyülekezetnek Németország legkiválóbb férfiai voltak tagjai és az egész gyűlést a francia forradalom levegője hatotta át. A parlament azzal az elhatározással kezdte meg tanácskozásait, hogy megszabadítja a nemzetet évezredes elnyomóitól. A többség szabadelvű és csak árnyalatokban van különbség az egyes frakciók között. A középpártot a német tudósok legkiválóbbjai alkották: Dahlman, Duncker, Droysen, Welcher, Grimm, stb.; a jelszó volt: alkotmányt és szabad intézményeket adni az elnyomott Németországnak! Igen erős, mintegy kétszázötven tagból állott a baloldali centrum, szintén írók, tudósok, és filozófusok gyülekezete. A baloldal határozottan republikánus színezetű és követelte a tanácskozás folyamán a német egységen kívül a teljes szabadságot, a népszuverenitást, a humanitás elveihez való alkalmazkodást a büntetőjogban. A jobboldal is a népszuverenitást fogadta el, mint első és legfontosabb princípiumot, de mérsékelt s nem republikánus irányú. A demokraták a francia forradalom jelszavait: szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavát vitték be a frankfurti parlament termébe.

A doktriner színezetű frankfurti nemzetgyűlésnek egyetlen alkotása volt az új német demokratikus alkotmány, amely elvben elfogadta az alkotmányos monarchiát a francia forradalom modern intézményeivel együtt. Az alkotmány kérdésében a

parlament tehát dűlőre jutott, de minden felborult azon a sokkal nehezebb kérdésen, hogy milyen legyen az új egységes német birodalom a politikai szervezetét tekintve. A gyűlés kidolgozott új birodalmi alkotmányt, amely szerint a birodalom legfőbb feje a császár, a nemzeti szuverenitást pedig biztosítják részben a népképviselőkől alakult parlament, részint pedig az államok képviselői. Az értekezletet azonban, miután így elméletben megcsinálta az új Németországot, csődbe juttatta az osztrák és porosz versengés: a gyűlés eredménytelenül feloszlott, a reakció pedig újból nekirugaszkodott, hogy a liberalizmus térhódításai elől megmentsse még, ami menthető. Egyes országok, mint Poroszország is, kaptak olyan látszat alkotmányt, hogy lecsillapuljanak a lázongó tömegek, de az abszolutizmus a valóságban tovább tartott, egészen az egységes birodalom megalakulásáig.

Németország évtizedes vergődése annál sajátságosabb, mert egyetlen európai országban sem volt oly nagyfokú a lelki felkészültség a szabadelvűség befogadására, mint itt, ahol már az ötvenes években kiterjedt volt az írni-olvasni tudás, s a nagyszámú intellektueken kívül pedig egyre erősödött és vagyonosodott a szabadelvű érzelmű polgárság. Hogy a szabadelvűséget még az 1848.-i nagy forrongás után is gúzsba kötötték, annak az a magyarázata, hogy a történelmi terhek roppant súllyal neheztedek Németországra. Meg volt verve egy sereg apró-cseprő dinasztiaival, egy makacs, ultrakonzervatív történelmi nemességgel, amely halálosan gyűlölt minden újítást. Poroszországban a 48.-i forradalom annyit ki tudott kényszeri-

teni IV. Frigyes Vilmos királytól, hogy összehívja az alkotmányozó nemzetgyűlést még ennek az esztendőnek őszén. A nemzetgyűlésen a középpártok domináltak és nagy ügyel-bajjal, a reakciósok folytonos acsarkodásai közepette, elkészíteték az új alkotmányt, amely nagyjából az akkor már jól bevált belga alkotmányt vette alapul. A király, aki ragaszkodott a Hohenzollernek „Istentől származó” jogaihoz, látva, hogy a nemzetgyűlés a francia forradalom szellemében a nemzet jogait akarja körül bástyázni, feloszlatta a gyülekezetet és maga oktrojálta rá népére a saját szájíze szerint való alkotmányt. Ezt az oktrojált alkotmányt az 1850.-i porosz országgyűlés revízió alá vette ugyan, de egészében továbbra is reakciós maradt.

A liberálisok Poroszországban első igazi nagy győzelmüket csak 1858-ban aratták a reakciós választójog mellett, s győzelmük következménye, hogy Poroszországban a nagyszabású gazdasági szervezkedés és a korszerű reformok életbeléptetése lassacskán megindult. 1859-ben megalakult a liberális szellemű nemzeti egyesület, (Nationalverein), amely a szabadelvű partokkal szövetkezve készítette elő a német egység részletes programját. 1861-ben a baloldali liberálisok haladó párttá tömörültek (Fortschrittspartei), és programpontjaik nagyjából az angol liberális kívánságokkal egyeztek; fontosabbak a következők: alkotmányos monarchia, s ennek keretében a jogállam fokozatos kiépítése; a hivatalnokok felelősségre vonása; a teljes sajtó-

szabadság, az igazságszolgáltatás reformja, az esküdtszékek bevonásával; az összes vallásfelekezetek teljes egyenlősége, az egyház és állam szétválasztása.³

A haladó pártiak 1866-ban két frakcióra szakadtak, s kiváltak belőlük a nemzeti liberálisok, akik a progresszívektől abban különböztek, hogy legfőbb célul a német nemzeti egység kivívását vallották. „Az egész Németország egyesülése egy és ugyanazon alkotmány alatt a jelennek legfőbb feladata” – hangsúlyozták kiáltványaikban. Különben ők is követelték már akkor az általános egyenlő, közvetlen és titkos választójogot, a parlament költségvetési jogát, s a miniszteri felelősséget. Egyébként hozzásimultak a körülményekhez és minden erejükkel latba vetették Bismarck mellett, aki a szabadelvű és demokratikus törekvéseknek nem volt barátja.

A német szabadelvű mozgalomnak egy igen fontos elágazása még a „német néppárt”, amely Johann Jacobi vezetése alatt 1868-ban alakult. Programjuk azért nevezetes, mert náluk a szabadelvűség már bizonyos szociális elemekkel bővült, a kapitalizmus bizonyos visszaéléseinek hatása alatt. Követelik többek között a feltétlen önkormányzatot, az anyagi javaknak arányos szétosztását a dolgozók között és olyan szociális és gazdasági reformokat, amelyek megakadályozzák a plutokrácia túltengését. Az 1867-től 1877-ig terjedő évtizeden keresztül a szabadelvűek túlsúlyban vannak az egész német birodalom területén és Németország belpolitikáját teljesen ők irányították. Oroszlán-

---

³ O. Stillich, *Die politischen Parteien in Deutschland*, II. 262. i. Klein-Hattingen, *Geschichte des deutschen Liberalismus*, I.-II. 1911.

részük volt a kultúrharcban, s annak a törvénynek megszavazásában, amely a jezsuitákat Németország elhagyására kényszerítette. A katolikus centrum megalakulása után a párt egy kissé ellanyhult. Káros befolyást gyakorolt a német szabadelvűsége az ő ortodox és militarista konzervativizmusával elsősorban maga Bismarck kancellár. A katolikus centrumnak és a szocialista pártszervezkedésnek szintén nagy részük volt abban, hogy a német szabadelvűség fejlődése megakadt egyenesvonala útjában. A különböző liberális frakciók és csoportok közül említést érdemel még a demokrata-egyesülés, (1908), amelynek programja már bizonyos tekintetben a régi szabadelvűség revíziója. Az 1910.-i Kölnben hozott pártprogramjuk többek között a következőket tartalmazza: Az általános, egyenlő, titkos és közvetlen választójogot minden nagykorú német alattvaló számára. A föltétlen és teljes gyülekezeti és egyesületi szabadságot, a jogegyenlőséget és a jog szocializálását. Szükségesnek tartja ezenkívül a szabadkereskedelmet az alsóbb néprétegek megélhetésének olcsóbbá tételé végett, Programjukban van még a szövetkezetek kiépítése, a földreform, a hadsereg átalakítása néphadsereggé, az egyház és az állam elválasztása, a progresszív adózás, a tőke és a munka viszonyának szabályozása oly módon, hogy ki lehessen küszöbölni a munkások és munkaadók közötti ellentéteket, végül erőteljes népjóléti politika.

A német birodalomnak ma nincs kimondottan liberális pártja. A két nagy történelmi szabadelvű alakulat: a haladók és a nemzetiek, a háborút megelőző évtizedben szétfolytak és beolvadtak a különböző polgári csoportokba, mint a nemzeti

párt, a néppárt, a lassanként mérsékelt liberálissá vált centrum, és a német demokrata párt. Konok ellenfeleik, a konzervatívok, egészen az összeomlásig felszínen maradtak, és ma mint Rassensckütlerek egy kis handabandázó jelentéktelen frakciót alkotnak Ludendorff tábornok vezetésével.

A német nemzetet az emberiség legnagyobb tanítómesterei tanították a szabadelvűségre, és a birodalom mégsem volt a háború előtt sem liberális, sem pedig demokratikus. A pragmatikus történetírás ennek a különös jelenségnek a viszonyokban találja meg a magyarázatát. Hogyan van az, hogy az ország 1871-től kezdve furcsa és groteszk képet mutat? Egyfelől amerikai arányú nagyipari fellendülés a legáltalánosabb népműveltséggel, a hatalom polcán pedig ott ül a junkerkaszt és kormányozza a birodalmat az ő középkori ízű megcsontosodott tradíciói szerint. A magyarázat az, hogy a német egységet, melyet a nagy idealista gondolkodók oltottak bele a köztudatba, vérrelvassal, a junkerkaszt csinálta meg 1871-ben egy történelmi pillanat felhasználásával. Bismarck, kinek nagyságát a német imperialista történetírók túlértékelték, fél-abszolutisztikus kormányzatot, fél-diktatúrát honosított meg a birodalom kormányzásában. A fél-abszolutisztikus Hohenzollern-császárság a brutális fegyveres erőt, a kíméletlen hatalmi akaratot reprezentálta, s ez tette gyűlöltté a német birodalmat az egész világ szemében. 1871 után a konzervatív politika szövetségre lépett a roppant arányokban fellendült industrializmussal, amely a liberalizmusnak köszönhette létét. Az idealista Németország, Kant, Stein, Friedrich List hazája elveszett a tisztán hatalmi célokat követő materialista Németországban.

Az idealisták szabadelvűségének mégis óriási része volt a modern Németország kialakításában, ha nem is tudta kiirtani a középkori csökevényt. Tisztán az ő művük a német parasztság felszabadítása, ők sürgették a fölreformot, a politikai jogok kiterjesztését, s az ő gondolatuk volt a német nagyipar. A látható anyagi eredményeken kívül mindmáig kiható erkölcsi sikereik is letagadhatatlanok. Ők nevelték nemzetüket a polgári öntudatra, a szabadság tiszteletére, és nekik tulajdonítható végeredményben, hogy az ultrakonzervatív Hohenzollern-monarchia összeomlása után a német nemzeti egység diadalmasan kiállta 1919 után a válságos idők próbáját.

*A liberalizmus Spanyolországban,
Portugáliában és Olaszországban.*

A három déli latin ország XIX. századi történelme minden más európai ország történelménél érdekesebb tudományos objektum. Az angol és francia szabadelvűség a múlt század első évtizedében ellenállhatatlan erővel tört utat mind a három országba, nagy megrázkódtatásokat, ádáz forradalmakat idézett fel, s az eredmény az lett, hogy mind a három visszamenekült az elmúlt esztendőökben az ősi zsarnoki formához, és ma mind a három országban diktatúra kormányoz.

Spanyolországot hajdan az inkvizíció és a korlátlan hatalmú királyság világhatalommá emelték. A reformáció óta azonban állandóan hanyatlott és úgyszólván csak régi dicsősé-

gének emlékéből él a XIX. század mezsgyéjén. Olaszország mellett Spanyolország a világ legkatolikusabb országa, ahol a római egyház és a pápai hatalom a reformáció okozta csapások után új életre született a XVI. században. Ha mindezt tudjuk, felesleges hangsúlyozni, hogy a népben, amely teljesen összenőtt az egyházzal és a papsággal, mennyire hiányoztak az angol vagy a francia szabadelvűség befogadásának lelki feltételei.

A fejedelmi abszolutizmus Spanyolországban ugyanúgy elkorhadt és lezüllött, mint XIV. Lajos után Franciaországban. A nép a francia forradalom kitörésének időpontjában a régi rendi és papi uralomnak minden átkát és gyalázatát érezte. A nemzet megdermedt tagjaiba friss vért öntöttek Napóleon hódításai, erre a nemzeti öntudat ugyanúgy felébredt itt is, mint Németországban, a Németalföldön és Olaszországban. Napóleon grande armée-ja vereségének évében, 1812-ben, a liberálisok francia mintára alkotmányt készítettek országuk számára. Az értelmiség és azok, kiket a közügyek érdekeltek, két pártra szakadtak: liberálisok és szervilisek pártjára; mindkét elnevezés bekerült az európai köztudatba és a politikai szótárba. Az alkotmány igen fontos történeti akta s közelebbről érdekelhet bennünket, mert Európa alkotmányos életére ugyanolyan hatással volt, mint az 1814.-i francia alkotmánylevél.

A spanyol alkotmány szerint a törvényhozói hatalom a király és a cortes kezében összpontosult, de a korona hatalmát annyira megnyirbálták, hogy az uralkodó az országgyűlés engedelmével az országát sem hagyhatta el. Az alkotmány kimondja, hogy a király nem oszthatja fel a cortest, üléseit sem

napolhatja el, a királyi tanács pedig, mely a legfőbb kormányzati teendőket intézi, a népképviselőlet legszigorúbb ellenőrzésének van alárendelve. Kimondotta még az alkotmány a városi önkormányzatot, az általános védkötelezettséget, a nemesség megadóztatását, végül megszüntette a földesurak jogait és kiváltságait. Az inkvizíció eltörlésének terve is felmerült, ámde a hatalmas és a népet kezükben tartó papsággal szemben csak igen csínján mertek bánni a liberálisok.

A papság, a régi camarilla és a nemesség azonban nem maradtak tétlen. A papok feltüzelték és fellázították a népet azok ellen a jóakarátú s a nép javát akaró liberális politikusok ellen, akik az ő jogaikért és jólétéért harcoltak. VII. Ferdinánd király, a mesésen rút külsejű, bigott, terhelt és korlátolt ember, Franciaországból visszatérve a reakciósok karmai közé került, s 1814 májusban feloszlatta a cortest. A tehetetlen és bárgyú király mellett a tényleges hatalom az udvarban lebzselő, előkelőkből álló lakájhad kezébe került, kiket camarillának kereszteltek el a spanyolok – ezzel a nálunk is ismert és gyűlölt fogalommal szintén Spanyolország ajándékozta meg a világot. A liberálisokat úgy üldözték, mint a dúvadakat, úgyhogy azok a titkos társaságokba tömörülve, titokban készítették elő Spanyolország boldogabb jövőjét.

A zavarok és az ország anyagi bajai folyvást nőttek, ezzel együtt nőtt az elégedetlenség. A lázadás zászlaját először Riego ezredes, majd Quiroga ezredes tűzte ki Cadixban, s mindketten proklamálták az 1812.-i alkotmányt. A felkelők Madrid ellen vonultak és a halálra rémült VII. Ferdinánd 1820 márc. 7-én esküt tett az ország 1812.-i alkotmányára. A győztes spanyol

forradalom romantikus részei nem tartoznak tárgyunkhoz, csak mint a spanyol temperamentumra jellemzőt említjük meg, hogy ugyanazt a királyt, akitől mint a reakció megszemélyesítőjétől pár héttel azelőtt még rettegtek, most Nagy Ferdinándnak nevezték és egekig magasztalták alkotmányosságáért. Madrid ujjongott az örömtől, s mint egykori történetírók feljegyezték, Te Deummal, körmenetekkel, felvonulásokkal és napokig tartó ünnepségekkel üdvözölték a szent szabadságot. Az üldözött liberálisok Perez de Castro-val és Argüellessel az élükön kormányt alakítottak, és hozzáláttak az ország berendezéséhez a diadalmas alkotmány alapján. Az ilyen országban azonban, ahol hiányoztak a lelki feltételek a szabadsághoz, a rendcsinálás nem ment egykönnyen. Rögtön kitört a máig is meglevő föderalista mozgalom, minden tartomány, minden város el akart szakadni Madridtól. Az új cortest július 9.-én megnyitották, és a többségben a moderatosnak nevezett mérsékelték voltak, s nagy kisebbségben maradtak az exaltádoknak nevezett szélsőségek, kiknek ideálja a francia jakobinusok rémuralma volt. A moderálok élén Martinez de la Rosa állott, nemzetének ebben az időben széltében dicsői tett költője és szónoka.

A várva várt boldogság azonban egyre késett a szabadság kikiáltása után. Az államadósság tovább halmozódott, s mint-hogy az erőtlen kormány nem tudta végrehajtani a közteherviselésről szóló törvényeket, a király nyíltan a reakció mellé szegődött, s ennek az lett a következménye, hogy az exaltádok ke-rekedtek felül. De erősödtek a szervilisek is, látván, hogy a kor-

mány mennyire tehetetlen, s nem tudja helyreállítani a közrendet. Az 1821 márciusi választásokon a moderálok teljes vereséget szenvedtek, s amikor a cortes újra összeült, a kormány tehetetlenül állott úgy a többségben levő baloldali szélsőséggel, mint a szervilis párt dühével szemben. Közben a camarilla megkísérelte, hogy a korlátlan királyságot államcsínnyel állítsa vissza.

A forradalom diadalának hírére a bécsi udvarban, Párizsban és Szentpétervárott nagy megrökönyödéssel fogadták. A reakció rögtön sejtette, hogy a liberalizmus nem áll meg Spanyolország határainál, a forradalmi infekció eljut Portugáliába, és áthatol a leigázott Olaszországba. Az 1822 őszén tartott veronai kongresszus, ahol a Szent Szövetség tagjai összejártak, elhatározta, hogy a spanyol forradalmat fegyveres erővel leverik, s annak végrehajtásával Franciaországot bízzák meg. A francia minisztertanács 1822 december 25.-én elhatározta, hogy beavatkozik Spanyolország ügyeibe és ebből a célból százezer főnyi hadsereget küld a Pireneusokon túlra. A francia hadsereg Angoulême herceg vezetésével 1823 áprilisában átlépte a Bidasoa folyócskát, egy-kettőre bevette Madridot és még ennek az esztendőnek őszén a forradalmárok utolsó erődje, Cadix is elesett. Utána Spanyolországban tombolt a reakció, a szervilisek, kik most hatalomra jutottak, bosszút álltak a szabadelvűeken, s ugyanaz a csöcselék, amely diadalmármorban üdvözölte két esztendővel ezelőtt az 1812.-i alkotmányt, most a korlátlan királyságnak ujjongott. Spanyolországon azonban mindez nem segített, tovább tartott az anarchia, sőt az anarchia tart egészen

máig. Mert ahol az egyének nem tudják önmagukat kormányozni, ott még kevésbé tudja magát kormányozni a tömeg, ha kezébe ragadja a hatalom gyepelőjét.

A reakció szószólóinak igazuk volt: a spanyol forradalom vihara valóban nem állt meg az ország határainál, hanem átcsapott először Portugáliába, majd Olaszországba. Portugália szintén lecsúszott nagyhatalom, s miután a napóleoni háborúk alatt gazdaságilag tönk szélére jutott, Angolország vette gyámúsága alá. Maga az abszolutizmus összes járulékaival együtt ugyanúgy lezüllött már ebben az időben itt is, mint Franciaországban és Spanyolországban. Itt is ugyanúgy, mint Európa többi országaiban, titkos társaságok preparálták a lelkeket, s ez a titkos forradalmi agitáció, melyet a rettentő köznymor is táplált, annyira előrehaladt, hogy 1820 szeptemberében kitört a forradalom. Összehívták először a régi rendeket, 1821 januárjában pedig összeült az új cortes, amely proklamálta a spanyol mintára megszerkesztett alkotmányt. Az új liberális kormány azonban itt sem tudott megbirkózni sem a szörnyű gazdasági nehézségekkel, sem pedig az ellene föltámadt reakciós erőkkal. A veronai kongresszus a portugál ügyet is tárgyalta, de Anglia tiltakozására elmaradt a Chateaubriand által sürgetett fegyveres beavatkozás. Erre nem is volt szükség, mert az ellenforradalmárok a kormány tehetetlensége miatt megszervezkedtek, amikor pedig meghallották Angoulême herceg győzelmeinek hírért, fegyverhez nyúltak és a liberálisokat minden ellenállás nélkül elsöpörték helyükről.

A francia forradalom, majd Napóleon túrhetetlen zsarnoksága Olaszországban ugyanazt eredményezte, mint a hasonló

módon szétdarabolt Németországban. Az Italia Unita a XIX. század első esztendeiben még csak hazafiak és költők merész elképzelése, de nem lehetett többé kiirtani a lelkekből. Sokféle terv fölmerült az akkori olasz hazafiak között. Voltak, akik olyanszerű államszövetségre gondoltak, mint amilyenre az akkor már megszilárdult északamerikai Unió mutatott példát. Mások egységes olasz köztársaságot akartak, de akadtak olyanok is, kik azt hitték, hogy a pápaság fennhatósága alatt sikerül legkönnyebben megvalósítani az olasz egység eszméjét. Az elnyomás Napóleon leveretése után rettenetes volt minden olasz államban. Piemontban I. Viktor Emanuel király kegyetlenül üldözte a jakobinusokat. Még ennél is tarthatatlanabb volt a zaklatás a pápai államban, amely ebben az időben Európa legbrutálisabb rendőrállama. Minthogy a szabadeszmék híveibe belefojtották a lélegzetet, titkos társaságok keletkeztek már a század elejétől kezdve egész Olaszországban. Ezek közül legnagyobb jelentőségre a carbonarik (szénégetők) szektája tett szert, amely 1820 körül alakult meg Nápolyban. Az olasz államok közül legelőször Szicília kapott alkotmányt 1812-ben, s el is törölték a feudalizmust, de amikor a bécsi kongresszus határozata értelmében az országot (1816) Nápolyval egyesítették, egyszerűen vége szakadt az alkotmányos életnek.

A spanyol alkotmány híre legelőször Nápolyban zaklatta fel a kedélyeket. Az ország megkínzott lakossága itt is új világot várt a szabadságtól. Miután a hadsereg nagyrésze átpártolt a liberálisokhoz, a cserben hagyott király 1820 júliusában kénytelen volt megadni a kívánt alkotmányt. Pepe tábornok, a liberá-

lis vezér és szabadsághős, 1820 június 29.-én bevonult a fővárosba és július 13.-án a király esküvel erősítette meg, hogy tiszteletben tartja országának alkotmányos jogait. A nápolyi parlament 1820 október elsején összeült, a liberális kormány megkezdte működését, de nem tudta helyreállítani sem a belső békét, sem a közrendet.

Az európai reakció a Szent Szövetségből, az uralkodók válaszos színezetű érdekszövetségéből merítette erejét. A szövetségnek mozgó szelleme Metternich osztrák kancellár volt körülbelül négy évtizeden keresztül. Kissé elfogultan és igaztalanul ítélte meg az utókor a korlátlan hatalmú osztrák kancellárt. Az egyoldalúan liberális történetírás úgy tüntette fel Metternichet, mint valami korlátolt, sötét és bigott zsarnokot, aki halálosan gyűlölte az alsóbb néposztályokat. De ez túlzás; a népet nem gyűlölték, sem Metternich, sem pedig munkatársai, ők csak afelől voltak szilárdan meggyőződve, hogy a szabadság ártalmas magának a tömegnek, és a legszélesebb néprétegek javát csak úgy lehet előmozdítani, ha ők maguk választják meg erre az eszközöket és a módokat, magának a tömegnek kizárásával; a népnek ugyanúgy nem való a politika, mint a kés a gyermek kezébe. Metternich nem volt eltelve ördögi gyűlölettel a haladás iránt, mint ezt némelyek állítják. Följegyzéseiből láthatjuk, hogy csak a forradalmiságot gyűlölte, de kedvelte és pártolta a tudományokat, bőkezű támogatója volt az irodalomnak, a művészetnek, s legnagyobb megértéssel viseltetett a gazdasági fejlődés érdekei iránt. Az alkotmányosságot, melyet a liberalizmus idealistái követeltek Ausztriában és a német birodalom-

ban, túl korainak tartotta, attól félve, hogy a szabadság felforgatja majd Európa rendjét és békéjét. Metternich és munkatársainak korlátoltsága abban nyilvánult meg, hogy egy bizonyos mérsékelt szabadságot és alkotmányosságot is sokaltak a népek számára, pedig ezzel megelőzhetnék volna a 48-ban ismét kitörő forradalmakat.

A Szentszövetség őszinte hívei úgy tekintették a spanyol, portugál és az olasz szabadelvű mozgalmat, mint az isteni rend ellen való támadást, elvetemült gonosztettet, amelyet meg kell torolni. A troppai és a laibachi kongresszust, ahol maga Metternich kancellár volt a hangadó, azért hívták össze, hogy fegyverrel leverjék a forradalmi megmozdulásokat. Ausztria a felhatalmazás értelmében hatvanezer emberrel 1821 március 24.-én bevonult Nápolyba, visszaültette trónjára Ferdinánd királyt, a forradalmat pedig vérbefojtotta. Ugyanennek az évnek áprilisában szintén Ausztria fegyverei tiporták el Piemontban a Santa Rosa-féle felkelést.

A darabokra szaggatott Olaszország első forradalmi megmozdulását mindenütt egyforma kegyetlenséggel elnyomták. 1831-ben a júliusi francia forradalom befolyása alatt újból erőre kapott a carbonarok tevékenysége, és Modenában, Pannában, az egyházi államban követelték a sajtószabadságot, az alkotmányt, a nemzeti gárda felállítását. Bolognában 1831 február 25.-én a képviselők gyűlése kihirdette a pápai uralom alól való teljes felszabadulást, és a végleges egyesülést egy állammá, egyetlen kormányzat alatt.⁴ Csak egy középítáliei államban,

---

⁴ Seignobos, *Histoire politique de l'Europe contemporaine*. I. 412. o.

Toscanában, nem lángolt fel a forradalom lángja. Az olasz hazafiak tervei még ebben az időben is nagyon kiforratlanok. Nem volt sem egységes, sem határozott programjuk, ami nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egységes Itália megvalósításához egy lépéssel sem jutottak közelebb. Még mindig voltak sokan, akik azt hitték, hogy a pápai fennhatóságnak egész Itáliára való kiterjesztésével tető alá hozzák az egységes olasz államot. Az 1831.-i forrongások elfojtása után lépett fel egy nagy olasz államférfi és nemzeti apostol, Mazzini személyében, aki végre egységes célt és keretet adott a szétágazó szabadságtörekvéseknek. Mazzini 1808-ban Genovában született, jogot végzett és kora fiatalságában nagy lelkesedéssel csatlakozott a carbonarokhoz, amiért fogságba került, mint gyanús. Kitűnő író, szónok, Kossuth Lajosra emlékeztető egyéniség. Telve volt energiával és tántoríthatatlan meggyőződéssel. 1831-ben megalapította Italia Giovine (a fiatal Olaszország) nevű titkos társaságot, melynek programját később kiszélesítette oly módon, hogy az összes elnyomott nemzetek számára alakított egy szekciót. Mazzini felvilágosodott ember volt, meggyőződéses ellenése az egyház hatalmának, de nem volt Istentagadó. Ezt a jelszót hangoztatta: „Szabadság, egyenlőség, emberiesség, egy Isten, egy uralkodó és az Isten törvénye”. Fellépésével egyidőben egy új mozgalom is kezdődött Risorgimento néven, amelynek írók, tudósok és egyéb értelmiségiek voltak tagjai. Másfél évtizedes előkészület és agitáció után, 1846-ban tört ki az első felkelés Pisában, majd megkezdődött Európa leggyűlöltebb és legutáltabb zsarnoka, Ausztria ellen való küzdelem Lombardi-

ában. Véres harcok játszódtak le a felkelők és a megszálló osztrák katonaság között, különösen Milanóban. Az 1848.-i forradalmi év itt is új lendületet adott a carbonaroknak. A felkelők elérték annyit, hogy a megrémült uralkodóktól, köztük a pápától is kicsikarták az alkotmányt. A temperamentumos olasz szabadelvűek a köztársaságot propagálták mindenütt és Vencében Manin elnöklete alatt meg is alakult a köztársasági direktórium. Közben Ausztria hatalmas zsoldossereget küldött Radetzky vezérlete alatt Lombardiába, amely könnyedén végzett a gyenge, szervezetlen felkelőkből álló, rosszul vezetett olasz hadsereggel.

Ausztria győzelme eldöntötte a reakció fölényes diadalát és 1849-ben osztrák hadsereg vonult be Pármába, Modenába, ugyanakkor Nápolyban a király visszavonta az engedélyezett alkotmányt. A pápát visszavitték menedékhelyéről, Gaetából, s az egyházi államban újból a reakció csatlósai foglalták el helyüket. A négy évtized óta küzdő olasz szabadelvűség Piemontban talált menedéket, amelynek új uralkodója, II. Viktor Emánuel, 1848-ban alkotmányt adott népének.

A 48.-i piemonti alkotmány voltaképpen az 1814.-i francia alkotmánylevélnek és a belga alkotmánynak eléggé sikerült összetétele. Nem túl radikális; a törvényhozó hatalmat a képviselőházra ruházza, melynek tagjait cenzusos választójog alapján választják. Kimondja a miniszteri felelősség elvét, de viszont nem ismer vallásszabadságot, amennyiben a katolikus vallást fenntartja államvallásnak. Piemont lett ezután az összes

carbonarok menedékhelye, ide sereglettek a többi olasz államok politikai földönfutói, hogy előkészítsék Itália egységesítését.

A szabadelvűség győzelméért Olaszország többet áldozott, mint Európának bármely más országa, de állami egységének kivívására egymagában gyöngye volt. Ennek az igazságnak felismerése Olaszország legnagyobb politikusának, Cavournak érdeme, aki belátta, hogy hazája saját erejéből Ausztria miatt soha fel nem szabadul. Cavour főrangú származása dacára azonosította magát a kor demokráciájával. Ő is antiklerikális érzelmű, mint Mazzini, bámulója az angol szabad intézményeknek, híve a gazdasági szabadversenynek. Meg volt áldva azzal a ritka adománnyal, hogy felismerjen kedvező helyzeteket, megragadjon alkalmas pillanatokat a távoli nagy cél elérésére.

Cavour 1847-ben Turinban *Risorgimento* címen liberális napilapot alapított, hogy ébren tartsa a közvéleményben a megvalósítandó nagy cél tudatát, A liberálisok végleges győzelmét 1859-ben meghozta Ausztria leveretése, s 1859-től 1870-ig a szabadelvűek voltak azok, kik – élükön Piemont királyával, Franciaország, majd Németország fegyveres támogatásával – végre egységgé kovácsolták össze Olaszországot.

Az új Olaszország 1871-ben annak a liberális alkotmánynak alapján rendezkedett be, melyet 1848-ban II. Viktor Emánuel király engedélyezett népének. A republikánus, a szabadkőműves, és ultrakonzervatív szélsőségek egy középútban, az alkotmányos monarchiában összegződtek. Ezt az új alkotmányos Olaszországot igen sokan, még Kossuth Lajos is, úgy tekintették, mint a modern demokráciának utánzásra méltó példáját.

Ez azonban tévedés. A látszatra igen demokratikus volt Olaszország kormányszata 1914 előtt. A parlament volt a legfőbb hatalom, de az egész közigazgatási mechanizmus a mindenkori kormányok kezében futott össze. Az egykor részekre darabolt Itáliát erősen centralizálni kellett, mert csak ily módon lehetett leszorítani a még most is többé-kevésbé meglevő lokálpatriotizmust. Az ország már ezért sem lehetett szabadelvű a szónak angol jelentésében. Az egykori despotizmus ujjlenyomata egészen máig él az olasz nemzet lelkében, és politikusai nem felejtették el Machiavelli veszedelmes politikai tanításait. A kormányok itt is, mint Európa többi országában, ahol csak jelszaivaiban élt a liberalizmus, tetszésük szerint irányították a választásokat és vitték be a parlamentbe a kormányzó többséget. Ezek után nem csoda, hogy a republikanizmus, forradalmi szocializmus, anarchizmus, ezek a csúf izmusok beletorkollottak a fasizmusba 1923-ban.

A liberalizmus sorsa Franciaországban

Franciaországban, ahol annyi fényes elme, világgraszoló író tanította a szabadelvűséget, a liberalizmus 1852-ben ismét zátonyra jutott. A munkásmozgólódás visszaterelte a francia polgárságot a reakció forradalom-mentesnek vélt falai közé. A második köztársaság törvényhozó testületének már csak 251 tagja van, a szenátus 150 tagból áll, de mind a kettő előbb az elnök, majd a császár akaratának engedelmes végrehajtója. A császárság 1852-60-ig nyíltan abszolutisztikus. A cenzúra ismét

szájkosarat rakott a sajtóra, üldözőbe vették a februári forradalom liberális vezéreit, és visszaállítják a nagy Napóleon alatti rendőrruralmat. Az 1863.-i választások után a 48.-i szabadelvű többségből csak hírmondó maradt; a kamarának mindössze csak 35 szabadelvű tagja van.

III. Napóleon csak szomorú emlékezetű császárságának végső esztendeiben engedett az abszolutizmus ridegségéből. A liberálisok 1869-ben olyan erőre kaptak, hogy nyíltan felléphetek a bellevillei programmal, és a párt a nagy Gambettával az élén követelte a februári forradalom összes vívmányainak rögtöni életbeléptetését. A belleville-i programban ott szerepel a 48.-i alkotmányban kimondott általános titkos választójog, de a szabadkőművesek belevittek még egy új pontot is: az állam és az egyház elválasztását. A szeptemberben egybegyűlt új törvényhozó testület már angol mintájú parlament úgy, mint azt Gambetta, a szabadelvűek kívánták, a császár pedig 1870 január 2-án parlamentáris kormányt nevezett ki Ollivier elnökletével.

Milyen elemekből forrt ki annyi vajúdas után a III. Francia Köztársaság és hogyan formálódtak ki az új politikai pártok a császárság bukása után? A II. császárság összeomlásáig egyik részen a szabadelvűség, másik részen az ősi tradíciók folytattak élet-halálharcot egymással, és hol az egyik, hol a másik maradt felszínen. A harmincas évektől kezdve ehhez a két elemhez feltolakodott még egy harmadik is: a forradalmi szocializmus. Az 1875.-i alkotmány,⁵ melyet egy harminctagú névtelen társaság

---

⁵ L. G. Hanötaux, *Histoire de la France contemporaine*, III. k. 321-419. o.

dolgozott ki, nagyjából a 89.-i és a 48.-i általános elvek figyelembevételével készült, de úgy, hogy az alkotmánykészítők mintegy összegezték a francia nemzetnek mindazon tapasztalatait, melyeket akarva-akaratlanul meg kellett szereznie a közel 100 évig tartó bizonytalanság után. Ezért az új alkotmány egye-síti magában a liberalizmust és a demokráciát, ezért felismerhe-tők benne a szabadelvű teoretikusok összes elméletei.

A franciák 1875.-i új alkotmánya kimondotta, úgy látszik, Gambetta követelésére, az általános, titkos választójogot, hogy a tömegek elégedetlenségének mindörökre véget vessenek. A köztársasági elnök személyes hatalma igen nagy, amit sokan ki-fogásoltak. Az amerikai minta után kétkamarás törvényhozó testületet kreáltak, melyek közül a képviselők kamarája a való-ban szuverén, és a törvényhozási teendőkben kezdeményező. Minthogy azonban a képviselők kamarája a változékony és mulékony tömeghangulatok kifejezője, szükségesnek látták megszervezni az arisztokratikus és állandó jellegű szenátust. Ennek tagjait kilenc esztendőre választják a departementek, rendszerint az idősebb, gyakorlott, komoly politikusok közül, hogy megfontolás és kritika tárgyává tegyék a képviselői ka-mara sokszor elhamarkodott javaslatait. A szenátus nagyon jól bevált: akik az elmúlt esztendőkben figyelemmel kísérték a francia politika menetét, észrevehették, hogy ez a komoly és felelősséget érző testület milyen nagy gonddal s pedáns buzga-lommal szokta ízekre szedni a kamara különböző törvényter-vezeteit.

Mi lett most már Franciaországban a forradalmi szabadel-vűség sorsa a III. köztársaság megalakulásától máig? Ezt igen

nehéz feladat kiböngészni a francia politikai pártok történetéből, mert Franciaországban nincsenek olyan szilárd, állandó és rögzített pártkeretek, mint például Angliában; a politikai pártok folyton váltakoznak, az egyik felmorzsolódik és beleolvad a másikba. A köztársasági államforma a forradalmi republikánussal átítatott balközép párt (*centre gauche*) műve, melynek megalakításában nagy történelmi nevek fényeskednek, mint Casimir Périer, a köztársaság volt elnöke, Léon Say, a nagy közgazdász és Tocqueville, a nagynevű politikai író. Ez a csoport 1873-ban koalícióra lépett a különböző köztársasági frakciókkal, s megalakították a haladó republikánus pártot (*parti républicain progressiste*), amely bizonyos átcsoportosulások után ma is él, és a mai jobboldali kartel egyik erősebb tagozatát alkotja. A progresszív republikánusok elméleteikben a nagy forradalom történelmi okmányából indultak ki; kiáltványaikban hangsúlyozták az individualizmust, kárhoztatták az etatizmust, és csatlakoztak a gazdasági liberalizmushoz a szónak klasszikus jelentésében.⁶ A párt vezérei legalább elméletben sohasem mondtak le a jogok deklarációinak hagyományairól és még közvetlen a háború előtti választások alatt is a demokratikus haladást követelték a polgárság erkölcsi haladásával kapcsolatban. Csak a közrend és a társadalmi haladás parancsoló szükségességei tehetik indokolttá az egyéni szabadság megszorítását. A haladó republikánusok kiáltványaikban,

---

⁶ Léon Jacques, *Les Partis Politiques sous la IIIe République*, Párizs, 1913. 202 o. L. J. a legkimerítőbben tárgyalja a mai francia politikai pártok keletkezését és alakulásait.

pártgyűléseiken több ízben pontosan körvonalzták azt a hártskört, amelyet szerintük az államnak és attól elkülönítve a társadalomnak kell betöltenie. Az 1906.-i kongresszuson ki-mondott határozatukban az állam és a közgazdasági élet viszo-nyát a következöképpen állapították meg:

Tekintettel arra, hogy az egyéni cselekvés pontosan magá-ban foglalja a felelősséget és kinek-kinek lehetővé teszi ké-pességeinek szabad kifejtését, csak ez tud gondoskodni egy nagy ország földművelésének, iparának és kereskedelmének felvirágoztatásáról és arról, hogy a terményeket igazságosan osszák szét azok között, kik a termelésben közreműködnek.

Az állam ellenben, minthogy cselekedetében felelőtlen s mindig hajlamos arra, hogy azonos szabályt alkalmazzon mindenkire nézve – különben is erejét megbénítják a válaszó-tóknak tett ígéretek – teljesen alkalmatlan arra, hogy szere-pet töltsön be a földművelésben, az ipari és a gazdasági élet-ben.⁷

Ugyanakkor a liberálisok bizonyos engedményeket tettek a divatos szociális eszmék javára, elismerve az állami beavatkozás jogosságát ott, ahol kellő határok közé kell szorítani az igazságtalanságokat és a ferde kinövéseket. A közigazgatást a legszigorúbban elkülönítették a politikától, az ő művük Franciaország nagyszabású közigazgatási reformja.

---

⁷ A républicain progressiste párt 1906.-i kongresszusának határozata; uo., 214-215. o.

Mi lehet a magyarázata, hogy a franciák nem liberálisok, pedig a liberalizmus Franciaországból áradt szét Európába? A kérdést többen felvetették. Yves Guyot, a mai Franciaország; egyik legnagyobb közgazdásza ennek a többek által konstataált jelenségnek azt a magyarázatát adja, hogy a valódi szabadságtól való félelem a franciáknál atavisztikus ösztönökből ered. Az elődök évszázadokon át megszokták, hogy mások cselekedjenek helyettük, hogy parancsnak engedelmeskedjenek, s az utódokban folyton kitört az engedelmesség ösztöne. Franciaország etatista maradt a háború előtti szabadelvű korszakban is, s ma még inkább az, miután a régi nagy szabadelvű párt szétmorzsolódott, A „szociális politika”, ez a közkeletű frázis, melyet mi is hallunk lépten-nyomon, pártgyűléseken, banketteken és mindenütt, Franciaországban is kormány- és pártjelszó. Azt hiszik, hogy ha az állam úgynevezett „szociális politikát folytat”, egyszeriben vége lesz minden bajnak, minden nyomorúságnak, ez előtt a varázsszó előtt leborul mindenki, megszelídít mindent, mint Orpheus lantja a vadállatokat. Az államnak Franciaországban is van szociális politikája, feloszlik ott is különféle ágazatokra: van petróleum-, búza-, alkohol-, rézgalic-, és minden egyéb politika, akár csak nálunk Magyarországon; az eredmény pedig az, hogy a szociális politika folyvást növeli a kormányhatalmat és szaporítja azoknak a hivataloknak számát, amelyek a szociális politika gyakorlati végrehajtásával vannak megbízva.

A mai Franciaország tehát nem szabadelvű, hanem demokratikus; ez az egyetlen konkrét forradalmi eredmény. A nép

akarát és hangulatát a parlament képviseli, amelynek hatalma sokszorta nagyobb, mint a kormányé; mert a kormány Franciaországban valósággal semmi; a III. köztársaság eddig 83 kormányt szagatott el, igaz, néhánynak az élete csak pár napig tartott. De minden változásban, a forradalmak hullámaiban, a nemzet erejét próbára tevő katasztrófákban a francia nemzet sohasem ernyed el. Azt látjuk a XIX. század történelmében, hogy egyik nagy megrázkódtatás a másikat követi, de amilyen óriási volt a nemzet a nagy forradalomban, ugyanolyan nagy volt, vagy még talán nagyobb Napóleon abszolutizmusa alatt és ugyanilyen nagyszabású volt a tizenöt évig tartó szélső reakció idején. Az elernyedés és demoralizáltság a világháború előtti évtizedekben csak kis, számot nem tevő réteget rontott meg, a nemzet többsége Bergson „élan vital”-ját szívta magába s a nemzeti és hazafias entuziazmus legmagasabb fokára felemelkedett.

A liberalizmus eredményei

Hogyan bontotta szét a liberalizmus a régi, megmerevült középkori társadalmi és politikai formákat, hogyan változtatta át a közszellemmel együtt az összes intézményeket, ennek tüzetes kifejtéséhez külön kötetre volna szükségünk. A szabadelvűség általános átalakító hatása társadalmi, politikai, gazdasági és erkölcsi. Az új termelőmódok, melyeknek a gazdasági liberalizmus, az aktivitásnak és a cselekvő életnek ez az új hitvallása adott életet, az új forgalmi eszközök, melyeknek szintén ez adott szárnyat, visszahatottak magára az emberre is, aki bánt

velük. Az új szabadelvű világszemlélet emberségesebb és a szónak evangéliumi értelmében keresztényibb volt a réginél. Ez emelte az állampolgári méltóságra a földhöz kötött, rabszolgasorsban sínylődő paraszttömegeket, ez vitte be a büntetőjogba az emberiség szellemét. Nálunk Magyarországon Deák Ferenc és Kossuth Lajos vetették fel először a büntetőjog reformját. A szabadelvűség dobta ki a büntető eljárásokból Nyugat-Európában a középkorból fennmaradt kínvallatást, ez törölte el a brutális és megszegyenítő büntetéseket, a liberálisok találománya az esküdtszék, amely kivette az igazságszolgáltatást a régi bürokratikus bíróságok kezéből.

A szabadelvűségnek köszönheti feltámadását három új európai nemzeti állam: az új Olaszország, a Német Birodalom és Belgium. A kormányzás és törvényhozás parlamentáris formáját a liberálisok plántálták át Európába az angol klasszikus minta után, kivéve az egyetlen Magyarországot, ahol a parlamentarizmus ősrégi nemzeti intézmény. Előnyeit újabban sokan kétségbe vonták. Tagadhatatlan, hogy az európai kontinensen, ahol nem voltak a messze múltba visszanyúló tradíciói, nem váltotta be azokat a nagy reményeket, amelyeket a liberálisok hozzáfűztek a reformkor kezdetén. De bármilyen rossz és tökéletlenül működik is, van egy igen nagy haszna: az, hogy az elégedetlenségnek, a kritikának, a tömegek elkeseredésének biztosítószerepként szolgál, amire még a mai, nem a legjobban funkcionáló magyar nemzetgyűlés is példa. A kormányok ellenőrzésére is ez mutatkozott eddig az egyedüli alkalmas eszköznek. Angolországot a radikális és a chartista forradalmi mozgalom idején kétségtelenül a parlamentarizmus

mentette meg az általános elégedetlenség vulkanikus kitörésétől. Azt mondják, hogy a parlamentarizmus csődbe jutott s hogy nem tud többé megfelelni feladatának; erre hivatkoznak Olaszországban, Spanyolországban és Lengyelországban a diktatúra szekértolói. A parlament náluk és talán nálunk, Magyarországon is azért nem felel meg a közkívánságnak, mert az emberek túlságosan sokat reméltek tőle. Azt kívánják, hogy ne csak törvényhozó és kormányzó testület legyen, mint az angol parlament vagy az amerikai kongresszus, hanem irányítsa az egész gazdasági életet, gondoskodjék a munkanélküliség megszüntetéséről, adjon ötletet az iparosoknak, a kereskedőknek, a kisgazdáknak, szóval cselekedjen és gondolkozzék mindnyájunk helyett. Ilyen rengeteg számú feladat terhei alatt nem csoda, ha összerogyott a parlament.

A politikai párt szintén szabadelvű találmány. A pártok az azonos nézeteket valló polgárság szabad és önkéntes politikai szervezetei. Az első modern értelemben vehető polgári pártot a whigek alapították Angolországban I. és II. György király korában Walpole vezérlete alatt. Európában a pártok keletkezése egy időre esik a francia forradalommal és a szabadelvűség térhódításával. A régi abszolutizmus idején, amikor az államkormányzásban senki sem hederített az alattvalók véleményére, teljesen ismeretlen a politikai pártélet fogalma. A szabadelvű polgárságnak az elnyomatás alatt még titkos szervezetekben tömörülő kicsiny szerveiből bontakoztak ki lassanként a különböző szabadelvű pártok Európában. A szabadelvű éra kezdetén csak két nagy politikai csoportosulást találunk: a szabadelvű haladókat, akiknek rendesen van egy radikális balszárnyuk, és

ellenfeleiket, a konzervatívokat, akik egyes országokban ultramontán klerikálisok.

A szabadelvű éra óta a polgárságnak ezek az önkéntes társulásai végezték a parlament közvetítésével a törvényhozás munkáját és az államkormányzás irányítását Ott, hol a kormányzat nem támaszkodhatott a fegyveres erőre, és az uralkodók nem ütöttek kardjukra, mint a militaristának megmaradt Habsburg- és Hohenzollern-monarchiákban, igen nagy hatalom volt a pártok kezében.

A civilizált és demokratikus országokban a pártokkal együtt jelent meg a közvélemény, a XIX. századnak ez az új és láthatatlan hatalmassága. Közvélemény alatt értjük valamely országban a lakosság többségének különböző közkérdésekben kifejezett nézetét, amely részben spontán módon, részben pedig különböző külső behatások alatt (sajtó, szónokok) jön létre. Az egyes országok műveltségi fokától és a demokrácia kiterjedtségétől függ, hogy több vagy kevesebb számú ember, szűkebb vagy tágabb körű réteg érdeklődik-e a közkérdések iránt. Angliában több, mint egy század óta a közvélemény az úr; nélküle a kormányok semmit sem kezdeményezhetnek és támogatása nélkül semmiféle kormányzati akciót nem hajthatnak végre.⁸ A közvélemény megnyilvánulásának módjai és a

---

⁸ Az angol parlamenti tudósításokban minden képviselő neve után olvashatjuk zárójelben kerületének nevét. Ez annyit jelent Angolországban, hogy nem X. vagy Y. képviselő egyéni nézeteiről van szó, hanem a kerület véleménye az, amely az alsóház üléstermében elhangzott.

tömegmeggyőződések bizonyos ingadozásai kapcsolatban állnak a népesség többségének judíciumával, műveltségi fokával, neveltetésével, temperamentumával és főképpen a bizonyos gyakorlattal, amellyel saját sorsuk intézésével rendelkeznek. A demagógok könnyűszerrel magukkal ragadják a buta, a közdolgokban járatlan tömegeket. Erre nézve az elmúlt hét esztendő története rendkívül érdekes tanulságokat szolgáltat. Németországban például a művelt és parlamenti gyakorlattal bíró munkástömegek nem hódoltak be a bolsevista agitációnak, mint például nálunk Magyarországon, Olaszországban, vagy Spanyolországban. A közvélemény politikai iskolázottságára rendkívül jellemző még az 1924.-i franciaországi választás. A nemzeti dicsőség mámore nem fosztotta meg a francia választótömegek többségét a közkérdések tárgyilagos megítélésétől és a mérsékelt baloldalt ajándékozta meg bizalmával. A tömegek és a közvélemény túlsúlya a politikában a szabadelvűség egyik legnagyobb vívmánya, és a népszuverenitásnak az a gyakorlati eredménye, amelyre Locke, Milton és Rousseau tanították az emberiséget. A XX. században még diktatúrát sem lehetett csinálni a közvélemény és a tömegek aktív közreműködése nélkül.

A közvéleménnyel egyidőben emelkedett fel a sajtó a XIX. század első felében szintén nagy hatalmassággá. Kezdetben, a romantikus szabadelvűség idején, nagy és ideális célokot szolgáltat, oktató jellegű és tartalmát tekintve tisztán társadalmi és politikai. Valóban impozáns hatalom; forradalmakat szít, elégedetlenségeket, lázongásokat tud lecsillapítani. Később, a

múlt század vége felé, a kapitalizmus elhatalmasodásával elvesztette egykori eszményi jellegét, és lassanként ugyanúgy üzletté vált, mint a színház, ami kezdetben eszményi és művészeti célokat szolgált. Hatalma, melyet egykor a lelkeken gyakorolt, azóta csökkent és ma csak arra szorítkozik, hogy mint minden üzleti vállalat, kielégítse a tömegek szükségleteit.

Végrehajtotta-e a liberalizmus a programját? A felelet: nem; sőt, amit elért, az is sok tekintetben tökéletlen, javításra szoruló és hiányos. A szabadelvűeknek Cromwell puritánjaitól és a Kant-féle államtantól kezdve egyik legfőbb programjuk volt az állam és az egyház szétválasztása. Ezt a régi szabadelvű követelést az európai országok közül csak az egyetlen Franciaországban tudták kivívni a radikálisok hosszú szívós küzdelem után, a munkáspártokkal karöltve. A liberalizmus tehát nem tudott megbirkózni az egyházzal, de ezenkívül egy másik sarkalatos programját sem tudta megvalósítani, a védővámmentes szabad kereskedelmet, amiről részletesen szólottunk a gazdasági liberalizmusról szóló fejezetben.

Hosszadalmas és fáradságos munka volna sorra szedni azokat a hamis és rosszakaratú vádakat, amelyeket a konzervatívok, a klerikálisok és a szocialisták rákentek a liberalizmusra. Konzervatív részről hallottuk többek között azt is, hogy a XIX. század imperializmusában a szabadelvűség a bűnös. Láttuk a dogmatikusok ismertetésénél, hogy a liberalizmus minden klasszikusa meggyőződéses pacifista volt, hogy csak Cobdent, Stuart Millt, Kantot, Wilhelm von Humboldt-ot említsük, de békebarátok voltak a nagy angol liberális gyakorlati politikusok is, mint Gladstone vagy John Morley. Helytálló viszont az

a vád, hogy a szabadelvűség istápolta a kritikának destruktív szellemét, a politikában, a tudományban, de még inkább az egyházi és vallási kérdésekben kikezdte a megszilárdult tekintélyeket. De enélkül, a szabadelvűek felfogása szerint, minden haladás lehetetlenség. A tekintély szüntelen hangoztatása ma is azoknak mentsvára, akik zavartalanul akarják élvezni elavult kiváltságaikat és monopóliumaikat. A mai politikai, erkölcsi és gazdasági anarchiáért a szabadelvűség nem vonható felelőségre, azért sem, mert nem ez volt az egyetlen mozgató erő, mely a XIX. század alakulásaiban közreműködött.

V. FEJEZET

AZ ANGOL LIBERALIZMUS A XIX. SZÁZADBAN

A két forradalom radikalizmusa után Anglia hosszú időre fennakadt a politikai fejlődésben. Cromwell parlamentjében már azt is indítványozták, hogy a választójogot ki kell terjeszteni minden polgárra, aki angolnak született, társadalmi és vagyoni viszonyaira való tekintet nélkül. Az alkotmányos királyság megszilárdulása után az egykori forradalmárok, a whigek követelték a választójogi cenzus szigorú fenntartását, hogy a politikai életből kirekeszthessék az alsóbb néposztályokat. A minden embert megillető egyéni jogokról, ahogy Milton, Cromwell és Locke hangoztatták a forradalmi időkben, többé szó sincs: a nagy tömegek előtt zárva maradtak a Westminster kapui s Anglia sorsát egy kerek évszázadon keresztül a régi nagyurak intézték, akik csak valamelyes részt engedtek a politikai életben a megvagyonosodott polgári osztálynak. A forradalom utáni korszaknak egyetlen nagy eredménye van, hogy kifejlesztették magát a parlamentarizmust.

I. György király trónra lépésekor a király még kormányoz, a minisztériumot saját végrehajtó szervének tekinti. A harminc esztendeig tartó whig kormányzásnak az érdeme, hogy teljesen kiküszöbölték a király közvetlen beavatkozását az adminisztrációba. A Hannoveri-házból származó gyenge uralkodók nem értették a nemzet nyelvét és nem ismerték az ősi szokásokat. Robert Walpole, a nagy whig miniszter arra használta

fel a királyok gyengeségét, hogy kiszélesítse a parlament jogkörét és teljesen eliminálja az ország kormányzásából a király személyét.

A külsőleg tökéletesnek látszó és jól működő parlamenti szisztéma azonban nem volt a nemzet igazi képviselője, aminek önmagát tartotta. Az 1689.-i forradalom után a XV. századból való régi választói törvény továbbra is érvényben maradt, bonyolult intézkedései rengeteg visszásságra és visszaélésre adtak alkalmat. A szabad birtokos földműves lakosságot a grófságokban markukban tartották a nagybirtokosok, ugyanakkor a városokban a pénzhatalmasságok domináltak. A nehézkes és elavult választói eljárás miatt a hatalmas, virágzó Manchester és Glasgow városoknak mindössze harminchárom választójuk volt. Demokratikus parlamentről tehát a XVIII. században valóban nem lehet komolyan beszélni. Az 1832.-i nagy reform előtt az egész Angliában körülbelül huszonnégymillió lakos mellett mindössze 247 ezerre rúgott a grófságok szavazóinak száma, és a városoké a 200 ezret sem érte el.

Az angol írók maguk is elismerik, hogy a parlament minden elképzelhető korrupció melegágya volt. A meggazdagodott kalandorok, az úgynevezett pénzbarók egyszerűen megvették a városok szavazatait, a Landlordok pedig a vidéki szavazókat terrorizálták. 1739-ben az alsóház 357 tagját 145 földesúr választotta meg, akik közül 40-en voltak a felsőház tagjai. A király és a kormánypárt tehát olyan alsóházi többséget toborozhattak össze, amilyen a felsőház kívánságainak éppen megfelelt. A közhatalmak ama bizonyos megosztásának, amelyet Locke kívánatosnak tartott és később Montesquieu követelt, nyoma

sincsen Angolországban, mert az alsóház nem parlament, hanem tisztán a felsőház akaratának egyszerű végrehajtója. Így nem csoda, hogy a francia forradalom korában, amikor a felvilágosodási iskola hívei az angol parlamentarizmusra hivatkoztak, a reakciók joggal elmondhatták, hogy az angol demokrácia pusztán komédia, mert ott a választókat egytől-egyig készpénzért megveszik. 1701-ben például a keletindiai társaság, hogy monopóliumos helyzetét továbbra is megtarthassa, egyszerűen megvesztegette az alsóház tagjait. A városok a királyi börszen éppen úgy alkuk tárgyai, mint az értékpapírok.¹

A XVIII. század folyamán a sajtószabadság és szabad véleménynyilvánítás ugyanolyan gyenge lábon álltak, mint a demokrácia. Ez a forradalmi gondolat az alkotmányos királyság megszilárdulása után egyszerűen elaludt. Milton egyik legszebb politikai művében, az *Areopagitica*-ban lendületes szavakban dicsőíti a véleményszabadságot, s lefelől mutat rá arra, hogy a népuralom sajtószabadság nélkül voltaképp semmis. A régi cenzúra a csillagkamara eltörlése után (1640) névleg meg is szűnt, de ettől fogva a könyvek ellenőrzését a bíróságok gyakorolták, s a cenzúrának ez a módja fennmaradt mind a két forradalomban és egészen a XVIII. század végéig.

Ez alatt az időszak alatt kristályosodott ki Angliában a ketős pártrendszer, de a forradalmak whigjei nagyon megszelídültek. Mindkét párt politikai érdekszövetséggé változott,

---

¹ J. Hatschek, *Englische Verfassungsgeschichte, München und Berlin*, 1913. 621. o.; Erskine May, *The Constitutional History of England*, I. 220. o.

programjuk és céljaik között pedig alig van lényeges különbség. Az idősebb Pitt például, aki a toryk közé tartozott, sokkal haladóbb szellemű, mint ebben az időben akármelyik whigpárti.

A politikai élet stagnálása mellett közben rohamosan fejlődött, alakult belső összetételében és tagozódásában maga az angol társadalom. II. György korától kezdve lassanként összetöredeznek a régi társadalmi keretek. A pénzarisztokrácia házasodás révén egybekapcsolódik a régi történelmi nagybirtokos famíliákkal; a kisbirtokos nemesség elszegényedik és vagyonát már Pitt korában felfalta a nagybirtok. A XIX. század elején óriási, közel kétfélmilliót kitevő vagyontalan és elégedetlen munkástömege van Angolországban, melyet kényük-kedvük szerint dirigálnak a gazdagok; a lecsúszott kisbirtokosok, a régi szabad parasztság ivadécai pedig az északon és nyugaton fekvő nagyipari centrumokba húzódnak. A függetlenebb elmék érezték, hogy bizonyos mértékű reformok most már elodázhatatlannak. Az idősebb Pitt 1766-ban szót emelt a parlamentarizmus időszerű reformja mellett. Maga, a jobbérzésű toryk, a kiváltságok harcosai és a tradíciók őrzői is tarthatatlannak látták az akkori helyzetet. A konzervatív Edmund Burke, ez a csillogó fényű szellem, akit nem ok nélkül tartanak minden idők legnagyobb publicistájának, elismeri a reformok szükségességét és Adam Smithtől egészen függetlenül a gazdasági szabadság mellé áll.

A whig-politikának Walpole óta Charles Fox, Edmund Burke egyik barátja és Shelburne lord a két legnagyobb egyénisége. Fox nem titkolta rokonszenvét Franciaországgal és ha

neki akkor megfelelő parlamenti pártja van, Angolország valószínűleg nem vett volna, részt a forradalmi Franciaország elleni hadjáratokban, mint az európai reakció csatlósa. Shelburne lord ismerte a francia felvilágosodási irodalmat s az akkor ébredező gazdasági szabadság mellett vallott szint.

Anglia tehát mint arisztokratikus ország lépte át a XIX. századot, de forradalmi lázzal s elégedetlenséggel telítve. A francia forradalom két ellentétes táborra különítette el a történelmi pártokat. Az ultrakonzervatív toryk és maga a király is hátborgongva szemlélték a franciaországi eseményeket. A whigek közül a radikálisok nyíltan szimpatizáltak az eseményekkel, s maga Fox megjövendölte, hogy a szabadság orkánja egész Európán végig fog szántani. Tudósokból, írókból és előkelőségekből társaság alakult (Society of the Friends of the People), hogy a társadalmi viszonyokat tanulmány tárgyává tegye, s az alsóbb néprétegek sorsának haladéktalan enyhítését követelje. És az angol társadalomban, mely a valóságban két nagy osztályra, szegények és gazdagok osztályára oszlott, minden ok meg volt a forradalomra. Hogy ez mégsem tört ki olyan vehemenssen, mint a csatornán innen, ennek az a magyarázata, hogy az arisztokrácia nem gyűlölte a *profanum vulgust* (a köznépet), az elégedetlenség számára pedig volt egy szelep, a parlament nagyszerű intézménye, ahol a bajok, az igazságtalanságok és visszaélések szóhoz juthattak.

A liberális reformok (1832-1867)

A kultúrnemzetek Anglia politikai intézményeit fogadták el minták gyanánt, de nem tanulták meg az angoloktól, hogy mi módon kell reformokat végrehajtani. Az angol politikai művészet a reformok végrehajtásában remekelt, s ez a művészet annak az igazságnak megértésében nyilvánul, hogy a múltat nem lehet a jelentől elszakítani, mint ahogy az élő fát nem lehet élettanilag elkülöníteni a gyökerektől, amelyek táplálják.

Az angolok sohasem zúzták össze a múltat hanem meg-hagyva belőle mindig azt, ami jónak, használhatónak bizonyult, a tradicionális intézményeket tökéletesítették a jelen kívánalmai szerint. Mint Sidney Low írja, az angol alkotmány biológiai, nem pedig mechanikai fejlődmény. Az angol konzervativizmus, melyet a maradiságtól való megkülönböztetésül racionális konzervativizmusnak lehet nevezni, abban áll, hogy az intézmények hasznosságát nem régiségük vagy új voltuk dönti el, és minden berendezkedésnek egyetlen próbája a hasznosság. Ahogy Macaulay írja:

Sohasem kell a szimmetriával törődni és sokat kell törődni a haszonnal; a szabálytalanságot nem kell kiküszöbölni azért, mert szabálytalanság; csak akkor kell újítani, ha már a baj érezhető, de akkor olyan alaposan, hogy a baj megszűnjék; a tétel felállítása sohase legyen tágabb körű, mint az egyes eset, amiről szó van. Íme, ezek azok a szabályok, amelyek János király kora óta irányadók voltak 250 parlamentünk tanácskozásában.

Az angolok tudták előre, amiről a franciák csak hosszú, keserves tapasztalatok alapján győződtek meg: hogy egy nemzet életében semmi sem veszedelmesebb, mint a nagy reformok után való mámor.

A politikai és a társadalmi élet említett összhangtalansága feltámasztotta a század első éveiben a radikális mozgalmat. Az alsóbb néposztályok nyomora az első évtizedekben oly ijesztő arányú volt Angliában, hogy Marx és Engels erre hivatkozva állították fel azt a hipotézist, hogy a társadalmi forradalom, melytől ők a kapitalista gazdasági rendszer összeomlását remélték, Angolországban fog mindent elsöprő erővel kitörni. A radikális szekták, amelyek a reformokat egyre fenyegetőbben sürgették, Jeremy Benthamra, a nagy etikusra és közgazdászra szoktak volt hivatkozni, mint mesterükre és tanítójukra. Jeremy Bentham (1748-1832),² mint etikus, mint közgazdász, korának egyik legolvasottabb és legnagyobb hatású írója és gondolkodója. Tőle származik ez a sokat és máig is emlegetett frázis: „A legnagyobb boldogság a legnagyobb tömeg számára.” A gazdasági kérdésekben Adam Smith tanítványa, agítál a vámhatárok megszüntetéséért, de ugyanakkor az ő eszméje a szociális gondoskodás a szegényekről, aminek az elérésére hatásosabb állami beavatkozást és a szabadverseny korlátozását ajánlja. Ő a megalapítója az új szabadgondolkodó és utilitarista iskolának, nagyrészt az ő tanítványai közül kerültek ki a radikális szekta vezérei és hívei. A parlamentben ezt a forradalmi

---

² Bentham összegyűjtött munkáit Bowring adta ki Hamburgban, 1838-1843. Bowring Bentham életrajzát is megírta.

szellemű radikalizmust Burdett képviselte. A konzervatívok azonban, akik a francia forradalom hatása alatt megerősödtek, minden újításnak ellenszegültek. Rendkívül sokat ártott a liberalizmusnak és a haladásnak az ifj. Pitt, az angol imperializmus egyik leghatalmasabb képviselője, de aki ugyanakkor minden közgazdaságot megfojtott.

Az ifj. Pitt halála után (1804) a whigek egy kis lélegzethez jutottak, majd 1807-ben újjászervezték elgyengült pártjukat. Ebben az időben alapítják meg Edinbrough Review-t, a liberálisok fő sajtóorgánumát, amelynek e korabeli számai rendkívül komoly, szinte bölceleti tartalmúak és a XIX. század liberalizmusának legszebb írásos emlékei közé tartoznak. Pitt halála után a király tekintélyével támogatott tory-párt egyelőre megtartja fölényes parlamenti többségét egészen 1827-ig és uralmon marad. A whigek az egész idő alatt a parlament kisebbségét alkotják, viszont velük tartanak a parlamenten kívül álló milliós tömegek és a radikálisok. A párt különben is Fox óta liberális és demokrata elveket vallott.

1816-ban egész Angolországban, de különösen fent északon és nyugaton, a nagy ipari centrumokban igen heves, szinte forradalmi jellegű radikális agitáció kezdődik. A mozgalomban részt vesznek elsősorban az ipari munkások. Az 1817 novemberi, Manchesterben tartott nagygyűlést, amelyen vagy ötvenezer ember vett részt, úgy szokták emlegetni, mint történelmi dátumot. A legmaradibb toryk is meghökkentek, látva, hogy a tömegek most már nem ismernek tréfát. A munkások hangosan követelik a parlamenti reformot s ezek a jelszavak röpködtek a levegőben: Universal Suffrage! (általános választójog);

Equal Representation or Death! (egyenlő képviselet vagy a halál); No Corn Laws! (le a gabonavámokkal).

A tömegek kívánságai megértésre találtak a whigeknél, akik mintegy az aranyközéputat képviselik és közvetítők az utcákon és meetingeken izgató radikálisok és Wellington herceg ultrakonzervatív kormánya között. A szünni nem akaró forrongások 1823-ban arra indították a konzervatív Peel-kormányt, hogy bizonyos részleges reformokkal lecsillapítsa a veszedelmessé fajuló radikális izgatást. Enyhítették a büntetéseket, majd leszállították a gabonavámokat, ami lehetővé tette az elkeseredett szegényebb néprétegek olcsóbb ételmezését. Még egy nagy fontosságú törvényt alkotott a konzervatív, de a tömegek igényei iránt megértéssel viseltető Peel-kabinet: az 1825.-i törvény megengedte azt is, hogy a munkások szabadon szervezkedjenek. A gabonavámok leszállítása az első lépés volt a szabadkereskedelem felé, amit Adam Smith tanított, Ricardo pedig több ízben szóváltott az alsóház ülésén.

A liberális whigek győzelmét az 1827-32. közötti időszakban nagy és korszerű reform: a katolikusok emancipációja és az 1832.-i választói reform jelzi. A túlnyomó részben protestáns Angolországban a XIX. század nagy reformjai előtt ismeretlen a vallásszabadság, ami annál feltűnőbb, mert a protestáns népek jelszava volt mindig a felekezeti türelem és a lelkiismereti szabadság. A Stuartok elűzetése után azonban, amikor az angol nemzet megszabadult a katolicizmus veszedelmétől, ugyanolyan mostohán bánt a katolikus kisebbséggel, mint a katolikus többségű országok bántak ugyanebben az időben a protes-

táns vallású kisebbségeikkel. Másodrangú polgárokká degradálták a katolikusokat, megfosztva őket a választójogtól, a hivatalviselés lehetőségétől, kultuszuk szabad gyakorlatától.

A radikális reformmozgalom nem hunyhatott szemet a katolikusok politikai jogainak elismerése előtt, mert önmagához maradt volna következetlen. A mozgalmat az ír katolikusok indították meg. 1810-ben egy Grotton nevű protestáns képviselő nyújtott be indítványt, amelyet az alsóház többsége nagy mebotránkozások közben elvetett. Igen nagy munka volt meggyőzni az angol közvéleményt a katolikusok egyenjogúságának igazságáról. Az ortodox anglikán egyház papjai, akik a szélső konzervatív torykkal árultak egy gyékényen, hallani sem akartak róla, a puritánok ivadékai pedig apáiktól örökölték a pápisták iránti gyűlöletet. 1825-ben az alsóház többsége elfogadta a javaslatot, a választóközönség azonban kibuktatta a következő választásokon az egyenjogúság híveit. A nagy Canning rövid életű miniszterelnöksége (1827) sokat lendített a katolikusok már-már veszendőnek hitt ügyén, mert Canning barátai a javaslatot vezérük halála után is napirenden tartották. A sok esztendő küzdelemnek az lett az eredménye, hogy a konzervatív, de liberális érzelmű és haladó Peel, a törvénytervezetet 1829-ben keresztülhajszolta, miután IV. György király már egyszer visszavetette. Március 5.-én megszavazták a Catholic Belief Billt, amely eltörölte a katolikusokat megszegyenítő régi rendelkezéseket, s kimondotta, hogy a katolikus vallású angol alattvalók ezentúl parlamenti tagok lehetnek s minden hivatalba szabadon bocsáthatók, a lordkancellári méltóság és az írországi helytartóság kivételével.

A parlament időszerű reformjáért való agitáció Sir Francis Burdett-nek, az említett radikális vezérnek nevéhez fűződik. 1818-ban benyújtott indítványát az akkor még tory-többségű alsóház visszavetette. Már említettük az előzményekben, hogy az akkori választási szisztéma mennyire nem felelt meg a kor követelményeknek. A régi középkori választóközségek (borough) azóta, hogy az elszegényedett földműves rétegek az ipari központokba tódultak, teljesen elnéptelenedtek, de a nem létező községek továbbra is élhettek a szavazati jogukkal. Manchester és Glasgow városokban a szavazók száma alig tett ki nyolcvanat. 1820-ban Lord John Russel, ez a tiszteletreméltó emlékü doktriner whig-vezér indítványozott egy igen szerény mérsékelt újítást, amely csupán csak a kerületi beosztásra terjedt ki. De a toryk indítványát visszadobták. A viták 1820-tól egészen 1831-ig tartottak.

Lord Grey, a liberális felsőházi tagok vezére, 1830-ban készítetett egy szintén szerény reformtervet, de a lordok kicsúfolták. Közben megmozdultak London tömegei s olyan hangos tüntetést rendeztek a különben népszerű Wellington ellen, hogy az néhány napig nem mert elmenni a parlament üléseire. Az 1831-i választás végre meghozta a whigek győzelmét. A hosszú évtizedes tory-uralom után a whigek először kerekednek felül s a most már liberális többségű alsóház elfogadta nagy szótöbbséggel az új választói reformjavaslatot, melyet Sir John Russel dolgozott ki és Grey, a liberális miniszterelnök terjesztett elő az alsóház első ülésén.

Az 1832.-i választói reform a szónak mai értelmében korántsem demokratikus. A tudatlan munkástömegektől maguk a

demokratikus érzelmű és népbarát whigek is rettegtek. Ők csak elméletben voltak az általános választójog hívei, de úgy gondolták, hogy Anglia nagy tömegei még éretlenek arra, hogy megnyíljanak előttük az alkotmány sáncai. Az 1832.-i törvény legfontosabb újítása az új kerületi beosztás. Ötvenhat kétezer lakosnál kisebb lélekszámmal bíró község vesztette el a képviselőküldés jogát. A városoknak, amelyeknek eddig nem volt képviselőjük, hatvannégy mandátumot juttattak, így a grófságok területén 247.000-ról 370.000-re, a városokban pedig 188.000-ról 286.000-re emelkedett a szavazók száma. Ez a mérsékelt reform azért nagy történelmi esemény, mert ez volt az első nagy lépés a liberális Anglia kialakulása felé. A politikai életbe ezentúl beleszólnak a városok, s az első rést ütötték ugyanakkor a nagybirtokos oligarchia sok évszázados önkényeskedésén és osztályuralmán. A forradalmi veszély egyelőre elmúlt, ámbar a radikálisokat a reform korántsem elégítette ki.

A parlamenti reform, épp úgy, mint a katolikusok emancipációja, a liberálisok érdeme, akik ebben az időben demokraták és a „józan középutat” képviselik az utca népével paktáló radikálisok és a maradi konzervatívok között. A liberális párt történetírói a parlamenti reform után következő néhány évtizedet a későbbi Gladstone-korszakkal együtt a párt legdicsőbb korszakának nevezik. A két nagy reformot nyomon követték a többi részleges reformok. Az ő művük egy megszégyenítő intézménynek, a rabszolgaságnak eltörlése, a sajtószabadság időszerű reformja és a közigazgatás korszerű átalakítása. Grey lordot 1834-ben lord Melbourne követte a kormányon, utána egy

esztendeig a toryk uralkodtak, Robert Peel-lel az élükön, majd ismét a liberálisok.

Az angol közigazgatás reformjának kérdése már Pitt kormánya alatt felvetődött, Pittet azonban annyira lefoglalták a nagy világhistóriai események, a francia forradalom, majd később a napóleoni hadjáratok, hogy nem maradt ideje belső reformok végrehajtására. A mai angol demokrácia voltaképpen a községek önkormányzatán alapul. Az angolok erre a nagyszerű intézményükre rendkívül büszkék és sokkal nagyobb fontosságot tulajdonítanak neki az ország életében, mint a kormány és a parlament működésének. A liberálisok szerint a lokális önkormányzat az alkotmánynak és szabadságnak elengedhetetlen biztosítéka, mert ha a kormány erre is befolyást gyakorol, minden közszabadság illuzórikussá válik, bármennyire demokratikus is a parlament.

Angolországban a grófságok épp úgy, mint a községek is a régi oligarchia markában voltak az 1835.-i reform előtt, akár csak nálunk Magyarországon. A közigazgatási szolgálatot *nobile officium*nak tekintették, ugyanúgy, mint nálunk az alispáni, szolgabírói és táblabírói hivatalt, a városok sorsát ugyanakkor a pénz és a nagyipar új hatalmasai intézték. A Melbourne-kormány egyszeriben véget vetett a régi állapotnak egy radikális intézkedéssel. Az 1835.-i Municipal Corporation Bill ki mondja, hogy a városokban minden adózó szavazó és minden adózó polgár választható különböző tisztségekre. A tisztviselőket, akik ezentúl fizetést kapnak, három esztendőre választják.

A grófságokban szavazó lesz mindenki, akinek saját háza, birtoka van és legalább 10 fontnyi jövedelmet ki tud mutatni;³ a kormány a közigazgatás felett csak felügyeleti jogot gyakorol.

A munkásmozgalmak lecsillapodása után Anglia politikai életében nagymértékű megnyugvás állt be. 1866-ig kisebb megszakításokkal a liberálisok kormányoznak, de konzervatív szellemenben. A liberális Palmerston-éra (1848-1865) a belpolitikában semmiféle újítást nem hozott. Maga Palmerston konzervatív meggyőződésű imperialista politikus, aki a belpolitikában a *quieta non movere* (a nyugalomban lévő dolgokat nem szabad bolygatni) kényelmes elvét vallotta, egyébként egész idejét lefoglalták a súlyos külpolitikai problémák.

Az ismét konzervatívvá csillapodott liberálisok nyugalma a munkások mozgalma zavarta meg, akik a Melbourne-féle törvény óta éltek a szabad szervezkedés jogával. 1866 június 23.-án London munkástömegei fenyegető felvonulást rendeztek. Erre Russel lord kidolgozott ismét egy egészen enyhe és óvatos választójogi javaslatot, amely kismértékben leszállította a 32.-i törvényben megállapított cenzust, de tervezetét visszadobták a konzervatívokkal társult liberálisok. A lármás tüntető meetingek egyre megisméltődtek és a konzervatív Derby-kabinetet arra kényszerítették, hogy a liberális programnak ő tegyen eleget. Az 1867.-i új választójogi törvény szerint még mindig ki-

---

³ Sidney és Beatrice Webb, *English Local Government from the Revolution to the Municipal Corporations Act: The Parish and the Country*, London, 1906.

váltság a választójog, megmarad a magas cenzus, de némi haladás mutatkozik annyiban, hogy a kerületeket újra beosztják, leszállítják a községek számát és kilenc mandátumot kapnak a városok.

Az eddig elmondottakból láthatjuk, hogy a liberalizmust az angol politikában nem köthetjük a kormányférfiak politikai pártállásához. Chatam lord (az idősebb Pitt), például konzervatív, de szabadelvű és demokratikus érzületű, Canning baloldali konzervatív, de liberálisabb az akkori összes whigeknél; Peel konzervatív pártvezér, de sokkal szabadelvűbb gondolkodású, mint az imperialista Palmerston. Anglia különben is nagy ellentmondások hazája, ami, úgy látszik, a nemzeti karakternek sajátos, szinte titokzatos jellemvonása. Ilyen ellentmondásokkal és érthetlenségekkel tele van az egész angol jogrendszer, a politikai, a vallási élet, és az angolok magánélete.

A liberalizmus nagyszámú angol elméletírója közül John Stuart Mill (1806-1873), a tapasztalati ismerettan egyik legnagyobb modern úttörője érdemel külön méltatást.

John Stuart Mill tanításai

Stuart Mill, mint filozófus beleilleszkedik az angol tapasztalati filozófiának Bacon-nel kezdődő folyamatába. Morális és társadalmi nézetei tekintetében Bentham tanítványa, közgazdasági nézetei pedig elválaszthatatlanok Adam Smithtől és David Ricardotól. Rengeteget tanult, az élet és a világ minden problémáján gondolkodott, és ha nem is vetekszik eredetisé-

gében vagy mélységében az újkori filozófia megalapítóival, elmondhatjuk róla, hogy ő volt a XIX. század leggondolkodóbb gondolkodója. Van benne sok romantizmus, éppúgy, mint Cobdenban, idealizálta az emberi szabadságot, anélkül, hogy számot vetett volna az emberi gyarlóságokkal, egyetemesítette nézeteit minden korra, sőt minden társadalomra, nem törődve a népeket elválasztó mélyre ható lelki különbségekkel. A vallásokat vizsgálva arra a meggyőződésre jutott, mint Kant: hogy minden vallásnak alapja és végcélja a morál, a kollektív erkölcsiség, amely független a tételes vallások ilyen vagy amolyan tanításától.

A szabadságról szóló remek értekezése⁴ a Wilhelm von Humboldt által fölvetett problémát tartalmazza. Hol van az a határ, amelyet az emberi közösség az egyénnel szemben át nem léphet, s az autonóm egyén milyen korlátok között mozoghat a szerves társadalomban; meddig terjedhet a sokaság zsarnoksága az egyes ember felett– ezeket a kérdéseket veszi szemügyre. Célja azonban nem az egyes ember önző érdekeinek védelme, hanem annak kimutatása, hogy az egyén szabadsága mennyiben válik a nagyközösség javára.

Mill az egyén jogait védelmezi a társadalmi zsarnoksággal szemben, de nem csinál kultuszt belőle, és nem tévelyedik bele az egyéni imperializmusba, mint Nietzsche. Az egyes ember nem célja, s nem értelme önmagának, hanem a közösségnek

---

⁴ *On Liberty*, 1859; magyarul: *A szabadságról*, ford. Kállay Béni, Budapest, 1867.

tagja, úgy azonban, hogy ebben a társadalmi közösségben szabadon élhet, cselekedhet és gondolkodhat mindaddig, amíg másnak nem árt. Csak olyan cselekedeteiért felelős az egyes ember a társadalomnak, amely másokat érint, saját teste és lelke felett azonban korlátlan úr mindenki.

Az egyetlen szabadság, mely e nevet érdemli, abban áll, hogy saját javunkra, saját módjaink szerint törekedhetünk mindaddig, míg ezáltal másokat jólétüktől meg nem fosztunk, vagy őket ennek elérésében nem gátoljuk.⁵

Ez a szabadság magában foglalja a lelkiismeret, a gondolat, az érzelem szabadságát, a teljes vélemény szabadságot, „a gyakorlat és elmélet, a tudomány, az erkölcs és hittan minden tárgyaira nézve”. Az ily módon értelmezett egyéni szabadságnak célja nem az ember magánérdeke, hanem a társadalmi hasznosság, a szakadatlan haladás. Senki sem mondható közülünk csalhatatlannak és mint az emberiség történelme mutatja, egyetlen nézet, de még tudományos igazság sem tarthat igényt arra, hogy örök igazságnak nevezzük. Ezért Mill szerint tisztelnünk, vagy legalább is túrnunk kell minden véleményt, még akkor is, ha az a mi felfogásunk szerint nem egyéb esztelenség-nél. Mert amint épp a történelmi példák igazolják, a kortársak eretnokségnek, hamisságnak, lázadásnak minősítettek sok hitet, véleményt, új tudományos igazságot, melyek később meghódították a világot. Legyünk tehát lojálisak az ellenvélemény

---

⁵ Mill, *A szabadságról*, 23. o.

íránt, még ha ellenszenves is, de a köznek nyilvánvalóan nem árt.

A türelem, melynek csak az új vélemények ártalmassága szabhat határt, nem jelent végtelenségig való megalkuvást vagy elnézést. Mill a legélesebben elítélne az orosz bolsevizmust, amely azt hirdeti, hogy minden vele ellentétes véleményt, minden más nézetet csirájában ki kell irtani. A szabadságról szóló értekezésben főleg a letűnt korok maradványait, felekezeti és a politikai türelmetlenséget ostorozza, majd szembe száll a tömegek mindinkább növekvő zsarnokságával, és a társadalmi tiranizmussal, melyet Auguste Comte is védelmébe vett. A kereszténységgel szemben Mill igen határozott kritikai álláspontot foglal el. Érdemeit nem tagadja, de viszont őszintén kimondja azt az igazságot, hogy a keresztény vallások az élet legfontosabb és legnagyobb kérdéseiben szűkkörűek és egyoldalúak és az emberiség állapota ma sokkal kedvezőbb volna, ha a művelt nemzetek pótolnák ezeket a hiányokat. A krisztianizmus jelleme a tagadás; „ne tedd” – ez a jelszava és nem nyújt pozitív élettartalmat. Passzív engedelmességet tanít minden fennálló hatalom iránt, alatta áll tehát a római pogányságnak, mely a köz irányában kötelességeket követel. A nagylelkűség, a személyes méltóság érzete, a fennkölt gondolkodásmód nevelésünknek tisztán emberi, nem pedig vallási elemeiből származnak. Nem hunyhatjuk be szemünket – mondja Mill – az előtt a tény előtt, hogy a legnemesebb és a legbecsesebb erkölcsi elvek nemcsak olyan egyénektől származnak, kik nem ismerték a keresztény hitet, hanem olyanoktól, kik ismerték, de nem fogadták el azt.

Az emberi lények csak úgy válnak fejlettebbé, ha szabadon fejlődhetnek maguk az egyének. Szükség van arra, hogy különböző vélemények és életfelfogások létezzenek, mert az egyetemes haladásnak és a tökéletesedésnek ez az egyetlen módja. Hol van most már a határ, melyet az egyéni érvényesülés elé teljes joggal felállíthat az állam vagy társadalmi közösség? Ez a határ a következő: az egyéni vélemény ne legyen ártalmára másoknak. Ki szabad mondani például ezt a véleményt: a tulajdon rablás; de büntetéssel kell sújtani azt, aki fizikai eszközöket mérészelne használni arra, hogy érvényesítse ezt a meggyőződését. Az igazságos és egészséges nézetek is csak akkor szilárdulhatnak meg, ha akadnak olyanok, kik kétségbe merik vonni azoknak helyességét, s ily módon ezek a nézetek mintegy megedződnek a viták tüzeiben. Az életmódok és a szokások e teljes szabadsága már csak azért is kívánatos, mert ha az egyformaság állandósul, eltompul az emberi értelem és létrejön az átlagos, az egyéniség és egyéni vágyak nélküli emberek ijesztően szürke tömege. Már pedig az emberi természetnek ilyen állapota nem kívánatos.

Minden tökéletesedésnek a szabadság az egyetlen és csálhatatlan forrása, mert a szabadság levegőjében annyi haladási központ képződhetik, ahány ember van a világon. A mindinkább megszilárduló és kikristályosodott közvélemény, ami az emberek egyenlősítésében nyilvánul meg, Stuart Mill szerint szükségképpen tespedésre vezet, és ha az egyéniség a jövőben nem lesz képes győzelmesen ellenállni a közvélemény elnyomásának, Európa Kína állapotába süllyed vissza.

Mill a társadalmi elnyomás kérlelhetetlen ellensége, még annak is, melyet mint közvélemény, egészséges jelenségnek szoktunk nevezni. Melyek tehát az egyén uralmának jogos határai ön maga felett és mely ponton kezdődik a társadalom befolyása? Ezekre a kérdésekre Mill így felel:

A kettő között elkerülhetővé válnak az összeütközések, ha az egyéniség az életnek azzal a részével foglalkozik, mely legfőképpen csak az egyént, a társadalom pedig azzal, mely a társadalmat érdekli. Az egyén nem felelős a társadalomnak olyan cselekedeteiért, melyek rajta kívül senki mást nem illetnek. Az olyan nemtetsző cselekedetekkel szemben, melyek társadalmi érdeket nem sértenek, csak a tanács, az oktatás, a rábeszélés a védelmi eszközök. Az olyan cselekményekért azonban, melyek mások érdekeire vonatkoznak, az egyén már felelős, sőt társadalmi vagy törvényes büntetést is szenvedhet, ha azt a közönség szükségesnek véli saját érdekeinek megvédésére.

Mill az így megfogalmazott szabadságelvvel következetesen elítéli többek között a vasárnapi munkaszünet-kényszert, sőt az alkoholtilalmat is, amit már az ő korában követeltek a túlbuzgó emberbarátok.⁶ Az állam beavatkozása az egyén cselekvéseibe csak abban az esetben jogosult, ha az kimutathatóan a társadalom érdeke.

---

⁶ Hogy a szabadságésszmék mennyire hanyatlottak a múlt század közepe óta, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az Egyesült Államok kongresszusa a világháború alatt a filantrópok kezdeményezésére megszavazta [az alkoholtilalmat törvénybe iktató] Vol-

A renyhéket, a lustákat, a munkakerülőket munkára lehet kényszeríteni s meg kell büntetni az olyan részegest, aki mámoros állapotában bántalmazta embertársait. De a tökéletesedésnek egyetlen feltétele az egyének tökéletesedése, ami viszont elképzelhetetlen a legteljesebb polgári szabadság nélkül, így semmi sem veszedelmesebb, mint az államhatalomra vagy bürokratikus testületekre bízni a kezdeményezést. A cári Oroszország példája a legszembetűnőbben mutatja, hogy a romlott és erőszakos bürokrácia milyen kárhozatos és demoralizáló hatalom. Mert az állam csak annyit ér, amennyit alkotó elemei, az egyének érnek. És az olyan állam, amely az egyéneket eltörpíteni igyekszik azért, hogy őket engedelmes eszközül használhassa, kénytelen lesz belátni, hogy kis emberek nagy dolgokat még sohasem hoztak létre.⁷

Az egyéni szabadság Millnél nem öncél, hanem a fejlődésnek szükséges és elengedhetetlen eszköze. A társadalom kormányformájának is tehát ezt a célt kell szolgálni. Ennek a kérdésnek külön nagy tanulmányt szentelt.⁸ és szinte pepecselő részletességgel írja le az államkormányzás mechanizmusát, hogy azt összhangba hozza a polgári szabadságról szóló általános nézeteivel. Tagadja azt a felfogást, hogy a kormányformák

---

stead törvényt. Gladstone már egy alkalommal, amikor az alkoholtilalom szóba került az alsóházban, kijelentette, hogy Anglia inkább szabad, mint józan akar maradni.

⁷ *A szabadságról*, 184. o.

⁸ *Considerations on Representative Government*, 1861.

a természetes fejlődésnek olyan eredményei, amelyek oda vannak tapadva valamely nép életéhez, és nincs rá mód, hogy azokat saját tetszésünk vagy belátásunk szerint megváltoztathassuk. Ehhez a felfogásához igen sok szó férhetne, mert a történelem és a tapasztalat egészen mást tanít. Mill politikai tanításait azonban úgy kell tekintenünk, mint az eszményi liberalizmusért folytatott agitációs tevékenységet. Tökéletes kormányforma szerinte az, mely alkalmas arra, hogy valamely nép kifejtse legjobb szellemi és erkölcsi tulajdonságait. Az ilyen kormányzathoz a nép összesége szolgáltatja a mozgató erőt és a népnek jó tulajdonságai összpontosulnak minden kormányzati tevékenységben. Ezért a felvilágosodott, polgári szabadságaiknak tudatában élő népek a képviseleti kormányformát választják, mint a demokratikus kormányzatnak eszményi s leg-tökéletesebb formáját. A despotizmus vagy a diktatúra lehet jó, üdvös, félvad népek számára, lehet rendkívüli vagy átmeneti állapot még civilizált népeknél is, de a képviseleti kormányformát nem pótolja a legideálisabb despotizmus sem, mert a kormányközegek visszaélései ellen nem nyújt sem oltalmat, sem biztosítékot. De óriási erkölcsi kárai is vannak: a felelősség érzete kipusztul az emberekből és még a jobb sorsra érdemes nép is elbutul. A képviseleti kormányformánál a szuverenitás a társadalom tulajdona, így a felelősségben mindenki osztozik, ami biztosíték arra, hogy az állam ügyeit jól kezeljék és a gyakorlat folytán megacélosodjék a nemzet jelleme. Alkalmas-e minden nép erre a kormányformára? – ezt a kérdést maga Mill veti fel, mert a parlamentarizmus nehézségei nem

kerülhették el figyelmét azoknál a nemzeteknél, amelyek ősidőktől fogva megszokták azt, hogy ne ők maguk, hanem a főléjük rendelt hatalmasságok intézzék sorsukat.

Ezt mondja: Minden népnek egy bizonyos előhaladást kell tenni a civilizáció lépcsőjén, hogy alkalmas legyen a parlamentaris kormányformára, de még ez sem elegendő magában. Az olyan nemzeteknél, ahol a képviseleti kormányforma csak arra jó, hogy segítségével mennél többen kapjanak államhivatalt, s ahol a demokráciáról az a téves fogalom van elterjedve, hogy az államhivatalokba nemcsak egynéhány ember, hanem mindenki eljuthat, ott a parlamentarizmusnak nincsen talaja. Az angol nemzet erre a kormányformára már azért is a legalkalmasabb, mert az ellentétes irányhoz tartozik. Évszázadok óta megszokta, hogy egy bizonyos kaszt nem gyakorolhat felette állandó hatalmat, de ugyanakkor maga sem törekszik arra, hogy mindenáron ura legyen másoknak; a hivatalvadászat becsvágyát tehát nem ismeri az angol nép többsége. Ez a fontos tulajdonság különíti el az angol nemzetet az európai kontinens nemzeteitől, amelyek elárasztva bürokráciával, megfojtva egyházi és világi hatalmasságok által, örömelebb fizetnek nagyobb adót, csak hogy személyes kilátásaikat növeljék a különböző közhivatalok elérésére. Érthető, hogy ezekben a bürokráciával megfertőzött országokban a parlamentarizmus intézménye nem funkcionálhat tökéletesen.

Ugyanez a nemes humanizmus, a haladásban való hit, az emberiség iránt való szeretet hatja át Stuart Mill társadalompolitikai és közgazdasági fejtegetéseit is. Az ötvenes és hatvanas esztendőknben, amikor munkái nyilvánosságra kerültek, a

politikai, de főleg a gazdasági liberalizmus ellenhatásai összes káros következményeikkel mutatkoztak. Angliában éppen, hogy lezajlott a chartista-mozgalom, a kontinensen pedig megjelent a kommunista kiáltvány vöröslepedős kísértete: a forradalmi szocializmus.

A liberalizmusnak Mill által kifejtett alapelveiből következik, hogy türelemmel kell viseltetnünk minden olyan új gondolat iránt, mely a társadalmi viszonyok megjavítását tűzte ki célul, tehát a szocializmus iránt is. A liberális politikai és közgazdasági írók közül senki sem vizsgálta a munkáskérdést annyira tárgyilagossággal és megértéssel, mint Stuart Mill. Elismerete, hogy az akkori állapotok tarthatatlanok, hogy a dolgozó osztályok elvitathatatlan joga követelni az egész termelési rendszer alapos felülvizsgálását és reformját. Azt a tanácsot adja, hogy a legelfogulatlanabb elmék fogjanak össze, gondoljanak ki módokat arra nézve, hogy miképpen lehetne a kellő és észszerű határok közé szorítani a magántulajdon félszeg kinövéseit. A munkáskérdésről és a szocializmusról szóló megállapításai tárgyunkra nézve annál fontosabbak, mert Millt tekintjük a liberalizmus legnagyobb képviselőjének és dogmatikus betetőzőjének; következésképp az ő tanításai alapján mutathatjuk ki a liberalizmusnak a szocializmussal való kapcsolatait.

Mill a szocializmus különböző irányjaival szemben nem annyira elutasító, mint inkább kritikai álláspontot foglal el. A mérsékelt formákat (fourierizmus, az Owen-féle terv) alkalmasnak ítéli arra, hogy gyakorlatban megpróbálkozzunk velük és ha esetleg beválnak, lépéseket tegyünk arra, hogy velük cse-

réljük fel a magántulajdon mai rendszerét. A forradalmi szocializmus azonban, mely apostolai azt képzelik, hogy lehetséges az összes termelőszekőzt minden átmenet nélkül köztulajdonba venni és az egész termelést a javak elosztásával együtt egyetlen központból irányítani, üres és hiábavaló agyrem. A forradalmi szocializmusnak legfőbb rugója a meglevő állapotok iránti feneketlen gyűlölet, és ha egyszer uralomra jutna, az emberiség visszaesnék abba a társadalmon kívüli kaotikus állapotba, melyet Hobbes *Leviathán* című művében olyan művészesen ábrázolt. A megvalósult szocializmusnak különben is újfajta emberekre, a mai átlagnál sokkal jobb embertípusra van szüksége, olyan egyénekre, akik egy zárt kollektív gazdasági rendszerben is kifejtik egyéni énjük teljes erejét, érezve egyenként a reájuk háruló felelősséget.

Mill szerint az egyéni jog szentség, de azért nem védelmezi a magántulajdon rendszerét. A szocializmusról szóló kritikájában mindössze csak annyit hoz fel a magántulajdon védelmére, hogy egyelőre ez az egyedül lehetséges, ha nem is a legideálisabb termelési mód. És ha valamelyik országban felülkerekednék a forradalmi szocializmus és eltörölnék a tulajdont, új tulajdonosok állnának elő, a végeredmény pedig az lenne, hogy a termelőszeközök gazdát cserélnek. A tulajdon fogalma – mondja Stuart Mill – nem változatlan és nem örökéletű. Az idők folyamán a korszellem mást-mást értett magántulajdon alatt és maga a tulajdonjog is folyvást módosult. A józan megfontoltság azonban azt követeli, hogy ne tévelyedjünk hiába-

való utópiákba, hanem mielőtt a szocialista koncepciók kiállnák a tűzpróbát, igyekezzünk minél több embert részesíteni a magántulajdon áldásaiban.

Az angol liberális társadalmi filozófiának kétségkívül Stuart Mill a csúcspontja. Ha az ő vizsgálódásai nyomán alkotjuk meg a liberalizmus fogalmát, mindabból, amit a klasszikusok az ő koráig tanítottak, csak egyetlen szilárd elv marad meg, az individualizmus, az egyéni szabadság. A szabadelvűség nincs hozzákötve semmiféle különleges társadalmi vagy gazdasági rendszerhez és maga a liberális társadalom nem egy végleg megrögzített, hanem folyton haladó, folyton változó és tökéletesedő életforma; ezért nem végleges állapot liberális szempontból a mai kapitalista termelési rendszer sem. Egyetlen meg nem hamisítható és állandó lényege van csak a liberalizmusnak: az egyén szabadsága és autonómiája és annak lehetősége, hogy az emberek maguk kormányozzák magukat; és minden társadalom liberálisnak mondható, ha ennek a követelménynek megfelel.

Az angol világszemlélet tipikus megnyilvánulása ugyanebben az időben Herbert Spencer szociológiája. Spencer a társadalomban organizmust, még pedig a kezdetben folyékony egységből szilárd különféleségekké fejlődő organizmust látott és politikai elmékedéseiben arra a végső konzekvenciára jut, hogy a szerves társadalomban az ősi természeti jog teljes épségben fennmaradt. Spencer köztársasági érzelmű, legszélsőbb individualista, a szocializmus kérlelhetetlen ellensége. „Minden embernek – mondja – igénye van a legteljesebb szabadságra,

hogy érvényesíthesse összes képességét, melyek összeegyeztethetők a többi ember egyenlő szabadságával.”⁹ Ezt a természeti jogot, amely azonos azzal, melyet Grotius és John Locke tanítottak, Spencer csak bizonyos erkölcsi törvényekkel korlátozta, hogy az emberek vissza, ne süllyedjenek a létért való harcban a régi barbárság állapotába. A társadalom jólétéhez szerinte csak az egyén fokozatos autonómiája vezethet és maga a társadalom szerinte is annyit ér, amennyit az azt alkotó egyének érnek. És minél jobban kormányozzák ezek az egyének önmagukat, annál kevésbé van szükség kormányra. A természeti törvények fenntartására pedig szükség van azért, hogy a legéletképebb egyének maradhassanak fenn, amiért is a legnagyobb bűn polgári törvényekkel ellensúlyozni a természet kegyetlen törvényeit, gyámolítani a gyengéket, istápolni a lomhákat a tehetetleneket, az erősek és életképesek kárára. Spencer a bürokráciát a társadalmi parazitizmus egyik formájának tekintette, amelynek elhatalmasodásával nemcsak a közszolgáltatások növekednek, hanem a minden egyes polgárnak kijáró szabadságjogok is csökkennek.

A Gladstone-korszak reformjai

Bemutatni az angol liberalizmust szereplő személyeiben és nagy egyéneiben, a leghálásabb feladat volna. Az angol politikai élet az egész emberiség számára mintául szolgálhat abban a tekintetben is, hogy a választó tömegek hogyan válogatják ki a

---

⁹ *The Man Versus the State*, 1886.

szereplő egyéniségeket. Az előkelőek demokrata érzelműek, a tömeg pedig arisztokratikus hajlamú Angolországban, ebből a nagyszerű összetalálkozásból társadalmi harmónia születik és kölcsönös bizalom. Az 1832.-i és 1867.-i választójogi reform óta semmit sem esett a parlament és a kormányok régi nivója. A parlamenti váltógazdaság és a kormányzó pártoknak szinte szabályszerű váltakozása folytán egy-egy kormány nem ragadható bele úgy a miniszteri székbe, mint nálunk Magyarországon hatvanhét után, s ennek következtében nem korrumpálódott. Ha a konzervatívok elvesztették a választók kegyeit, jött utánuk a másik párt, ugyanolyan gyakorlott kormányképes államférfiakkal, mint elődje.

William Ewart Gladstone a liberalizmusnak Canning lord óta általánosan elismert legnagyobb alakja és a múlt század egyik legnagyobb, általában típusnak kimondott angol államférfia. 1809 december 29.-én született Liverpoolban egy gazdag kereskedő családból. Tanulmányait a konzervatív politika ősi fészkeben, az oxfordi egyetemen végezte, és igen fiatalon, már 1832-ben az alsóház tagja. Abban az időben került a parlamentbe, amikor a szabadelvű reformoknak hosszú sora megindult, amikor a vezérszónokok mind történelmi nagy alakok; közöttük Macaulay, aki a választójogi reform tárgyalásánál mondotta első beszédét, csak tehetséges kezdőnek számított. Már napirenden vannak a vámvédelem és a szabad kereskedelem problémái, Cobden és társai megkezdik történelmi nevezetességű agitációjukat a gabonavámok ellen. Gladstone rendkívül munkabíró ember volt, egyik életírója szerint naponta tizenhat órát is dolgozott, folyton tanult és képezte önmagát.

Mint buzgó protestáns, ő is hitt a saját isteni küldetésében, a bajokat, az akadályokat próbáknak tekintette, amelyeket legüzeni magasztos emberi rendeltetésünk.

Az angol parlamentet maguk az angolok a politika legkitűnőbb iskolájának tartják, ahol a viták mindig szigorúan elviek s a legnagyobb ritkaságok közé tartozik a személyeskedés. Ezt a parlamenti iskolát végigjárta Gladstone, amikor 1868-ban, Disraeli első bukása után megalakította kormányát. Már ki volt forrva a liberalizmus filozófiája, amennyiben filozófiának nevezhetjük azokat a minden absztrakció nélküli egyszerű, gyakorlatias politikai és közgazdasági nézeteket, amiket Cobden és Mill hirdettek. A liberálisoknak most már van széles alapon kidolgozott, átgondolt és világos programjuk: demokratikus haladás lépésről-lépésre.

Bright, a radikális balszárny vezére, mindjárt az ülészak elején felvetette a fölreform kérdését, amelyről Gladstone sem idegenkedett. Napirendre került az oktatásügy alapos és mélyreható átalakítása. Sokkal nehezebb volt a munkáskérdés, mert Gladstone, mint a klasszikus iskola meggyőződéses híve, elutasított minden állami intervenciót. Az 1871.-i törvény azonban megengedi a sztrájkot, de ugyanakkor szigorúan megbünteti azokat a munkásokat, akik terrorizálni akarják a sztrájkőröket. Emiatt beállott a szakadás a munkások és a liberálisok között. Gladstone az ír kérdésben tanúsított liberalizmus miatt, hat esztendő kormányzása után annyira elvesztette népszerűségét, hogy az 1874.-i választásokon kisebbségben maradt és pártja minoritás egészen 1880-ig.

A liberálisok 1874-ben Birminghamban újjászervezték pártjukat. Itt lépett fel egy új ember, Chamberlain, odavaló nagyiparos és a város polgármestere, akinek kezdeményezésére megszervezik a National Federation of Liberal Associations-t. Ez a pártok történetében annyira nevezetes szövetség gyorsan hatalmas klikké fejlődött. Központi bizottsága maga küldi ki jelöltjeit, ellenőrzi tagjainak parlamenti szereplését, behálózza az egész országot a kisebb szervezetekkel. Az egész radikális irányú és nem titkolt célja kiszorítani a pártból a konzervatív whigeket.

Gladstone Derby bukása után (1880) 347 mandátumot kapott a választásokon és mint premier, teljes erővel folytatja régi reformterveinek végrehajtását. Az angol parlamentarizmusnak még a Disraeli-féle reform életbelépése után is meg voltak a maga szépséghibái. A választójog még mindig privilégium, az pedig, hogy valaki képviselő lehessen, csak gazdagoknak megengedhető fényűzés. 1880-ban Angolország hárommillió választója hárommillió fontba került.

Az új parlamenti reformmozgalomban részt vett a tiszteletreméltó öreg Bright, mellette az akkor még fiatal Chamberlain volt a fő szóvivő. A választójogi törvény életbelépése után 5,670.000-re felemelkedett Angliában a szavazók száma, a választás alkotmányos költségei pedig mindössze 80.000 fontot tettek ki.

De Gladstone reformműveivel nem voltak megelégedve sem a baloldali liberálisok, még kevésbé a konzervatívok. Amikor adóterveivel, majd a lordok házának megrendszabályozásával is előállt, teljesen elvesztette népszerűségét. A liberális

ariszokraták (mint lord Harmington) szövetségre léptek a Chamberlainhoz csatlakozó liberálisokkal és konzervatívokkal, megalakították az unionista pártot, amely az 1886.-i választásokon megkapta a mandátumok többségét. 1886-tól 1892-ig a konzervatívok kormányoznak. 1892-ben a választások előtt a liberálisok kidolgozzák a híres newcastle-i programot, amely egészen véve radikális program s többek között az új választói törvényt, az ír kérdés szabályozását és a lordok házának reformját tartalmazza. Újból Gladstone lesz a premier, de a liberális program tartalma immár szociális. Napirendre kerülnek a nyolcórás munkaidő, a gyermekvédelem, az örökségi adó és a felsőház alapos reformja. A radikálisok azt látták, hogy a még mindig túlhatalmas lordok háza minduntalan elgáncsolja őket, kiadják tehát a jelszót: Ending or Mending – legyen vége vagy javuljon meg. De a konzervatív agitáció is mind nagyobb hullámokat ver, főleg az ír kérdés miatt. Gladstone 1894-ben lemond, és a következő évben végrehajtott választásokon a liberális koalíciónak mindössze 259 mandátumot sikerült elnyerni.

Cobden, Bright, Stuart Mill és főleg Gladstone az angol liberalizmusnak, amit meghamisított a konzervatív és imperialista Palmerston-korszak, határozott lényegét és tartalmát adtak és belevitték a pacifizmust, a humanizmust, a gyors ütemű haladást. Mill és Gladstone a legbelsőbb lelki rokonai egymásnak. Abból a kitűnő élet- és jellemrajzból, amelyet John Morley hagyott ránk,¹⁰ Gladstone mint derült lelkű, eszményi gondolkodású, vallásos, s roppant akaraterejű férfi bontakozik ki

---

¹⁰ Morley, *The Life of William Ewart Gladstone*, 3. k., London.

előttünk; gyakorlati és elméleti politikus egyformán. E mellett meggyőződésében hajthatatlan, nézeteit nem változtatja a közvélemény hullámzásai szerint. Konzervatívból lett liberálissá, de bizonyos mértékig egész életében az maradt. Politikai nézeteinek, úgy kül-, mint belpolitikájának vallásos meggyőződése adott színt és karaktert. Azt mondhatnánk, megközelítette a teljes és tökéletes férfi típusát; érzéklete minden iránt kiterjedt: vallásos, de ugyanakkor szabadgondolkodó, lelkesedik a szabadságért, a polgári egyenlőségért, de nem rúgja félre a tekintély elvét.

A munkáskérdésben csak az emberbaráti követelményeknek engedett. 1894-ben, mikor a liberálisok revideáltak régi programjukat, Gladstone a munkáskérdésről a következőket mondotta:

Boldog vagyok, hogy részt vettem az elmúlt hatvan esztendő felszabadítási munkájában, de nem tudom biztosan, hogyha újra kellene kezdeni az életemet, hogyan helyezkednék szembe a következő hatvan esztendőnek egészen másfajta problémáival. Csak egy dologban voltam és vagyok szilárdan meggyőződve: az állam nem képes arra, hogy regenerálja az embert, és eredménnyel orvosolja az éjszaka e földjének rettentő nyomorát.

Gladstone pacifista, de nem olyan szélsőséges és abszolút békebarát, mint Cobden. Bármily siralmasak is a háborúk – mondotta egy alkalommal – létünk szükségletei közé tartoznak: vannak pillanatok, amikor az igazság, a hit, az emberiség jóléte köteleznek bennünket arra, hogy ne vonakodjunk a háború vállalásáért való felelősségtől. A hódító háborút azonban

kereszténytelen, gonosz és erkölcstelen dolognak tartotta, s ezért ellenezte a búr háborút is.

Gladstone-nal az angol liberalizmus nagy korszaka zárult le. 1906-ban az angol liberálisok minden eddig felülmúló győzelmével a nagymúltú pártnak új korszaka kezdődik. A párt többségét most már a radikálisok alkotják, akikkel a francia forradalom idejétől kezdve, mint érzékeny lelkű emberbarátokkal, mint a népjogok lovagjaival folyvást találkozunk Anglia politikai történetében. Ők alkotják sokszor a liberálisok bal szárnyát, ők a túlzott követelők, a reformok megpendítői akkor, amikor azokat a toryk és a mérsékelt whigek még túl korainak tartották.

Az angol radikalizmus abban tér el a kontinens polgári radikalizmusától, ettől a nem sok vizet zavaró doktriner szektától, hogy vallásos eredetű s éltető eleme a régi puritanizmus. A 1906-ban összeült alsóházban 170-re rúgott a puritánok s egyéb vallásos szekták tagjainak száma; feltűnően sok közöttük a kézimunkás és plebejus származású ember. Itt jelenik meg először a temperamentumos Lloyd George, az éles eszű walesi ügyvéd, a későbbi premier, a mai angol politikai élet egyik legjellegzetesebb alakja. A régi vágású, a Stuart Mill-Gladstone-iskolához tartozó liberálisokból alig maradtak néhányan. Közülük első sorban John Morley, a kitűnő tanulmányíró, Gladstone és Cobden életrajzírója érdemel említést. Szerepelnek még Sir Edward Grey, a későbbi külügyminiszter, Winston Churchill, a mostani kincstárnok, aki a háború után a konzervativizmus vizeire evezett.

Ennek a vallásos eredetű angol radikalizmusnak az idealizmus a rugója, amely Carlyle és Ruskin elmékedésein keresztül szivárgott be az angol életbe. Ezért fordultak a radikálisok különös figyelemmel a munkásosztály helyzete és a társadalmi igazságtalanságok felé, abban a hiszemben, hogy azok kiirthatók a törvény s esetleg az állami intervenció eszközeivel. A Campbell-Bannerman-kormány egész sereg munkásvédelmi törvényt gyártott s a szociális alkotások egész sorát nyitotta meg, amelyeket itt nem részletezhetünk. Megkezdte többek között a földreformot, kikényszerítette a lordok házával szemben az adóreformot és a földadót. Törvényalkotásai egészben véve szociális irányúak.

Ezekkel a rohamos szociális törvényalkotásokkal az angol liberalizmus olyan pontra hágott, ahol nehéz eldönteni, hogy nem mond-e ellent önmagának és nem tagadja-e meg a saját lényegét. A régi liberálisok, Cobden és Bright¹¹ 1836-ban a választási kampány során a szabadság doktrínájának hatása alatt a legélesebben kikeltek az ellen, hogy az állam beleavatkozzék a munkásügyekbe. 1844-ben, amikor Sir James Graham az alsóházban azt indítványozta, hogy hat és fél órára korlátozzák a tizenhárom éven aluli gyermekek napi munkáját, Ashley lord pedig le akarta szállítani a bányákban agyondolgoztatott gyermekek munkaidejét, a különben humánus gondolkodású és idealista Cobden ellene szavazott. A liberálisok semmiféle en-

---

¹¹ T. Bardoux, *Essai D'Une Psychologie de L'Angleterre Contemporaine*, Párizs, 1906., 374. o.

gedménytől nem húzódoztak, amikor a politikai jogok kiterjesztéséről volt szó, de a gazdasági kérdésekben makacsul ragaszkodtak a klasszikus iskola elveihez s elleneztek az állami munkásvédelmet, mert úgy gondolták, hogy ez a munkások és munkaadók közös ügye, ezért nem tartozik az államra. Így gondolkozott Gladstone is, legnagyobb vezérük. John Stuart Mill helyeselte a sztrájkjogot, de tiltakozott az ellen, hogy a munkásügyekben belenyúljon a törvényhozás s ezzel korlátozza a munkások és munkaadók jogait. Sajátságos, hogy a konzervatív lordok, ezek a hideg és büszke arisztokraták mennyivel jobb indulattal viseltettek a munkások iránt, mint a liberálisok. A szabadelvűek ugyanis, ugyanazokat a törvényeket alkalmazva a gazdasági és politikai jelenségek két nagy csoportjára, nem tágitottak abból a meggyőződésükből, hogy nem szabad az egyes individuum szabadságát az összesség esetleges jobblétéért áldozatul dobni.

A radikalizmus előtérbe nyomulása a liberális pártban a régi szabadelvűség veresége, mert kérdéses, hogy ez az új iránya a liberalizmusnak még liberalizmusnak nevezhető-e. De megelőzőleg nagy vereséget szenvedett a párt a gazdasági politikában. 1878-ban megkezdődik a védővamos agitáció, mely összetársulva az imperialista gondolattal, a szabadkereskedelmi irányt lassanként teljesen legyűrte.¹² Ez az új „szociális” liberalizmus ma még egészen kiforratlan, a vezérek pedig ide-oda kapkodnak a régi whig-program és a munkás-radikalizmus kö-

---

¹² Cunningham, *The Rise and Decline of the Free Trade Movement*, Cambridge, 1904.

zött. Lloyd George és párthívei legújabbán annyira elkanyarodtak balfelé, hogy a múlt évben egyik gyűlésükön elismerték a szénbányák szocializálásának létjogosultságát. Ez a határozatlanságuk és a munkáspárttal való szolidaritásuk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a pártból az 1924.-i választásokon csak egy kis törmelék maradt. A régi angol liberalizmust ma kétségkívül a konzervatívok képviselik, Baldwinnal, a mostani premierrel az élükön. A legutóbbi választások alatt megjelent pártprogramjukban két legfontosabb követelésük van, ezek pedig: a tulajdon és a szabadság.¹³ A liberalizmust régebben sem lehetett egyetlen politikai párthoz kötni, de ma, miután a névszerinti liberálisok lecsúsztak a régi ösvényükről, ők az őrzői a régi whig programnak: a polgári szabadságnak, a tulajdonnak, a szabadversenynek.

Az angol demokrácia

Az angol a legdemokratikusabb népe a világnak – mondja Sidney Low, angol politikai író. Amióta Angolországban az arisztokrácia és a gazdagok féltékenyen őrzött kiváltságaiból mindenkire kiterjedő jog lett a képviselőválasztás, a nép egyeteme a szuverén. A választóknak ez a kétségtelen szuverenitása az alkotmány természetéből folyik, amely szerint a parlament az egyetlen nemzeti közhatalom, ennek tagjait pedig ma a nép

---

¹³ Lásd a Hugh Cecil-féle konzervatív pártprogramot (*Conservative Ideals*, London, 1924.).

összessége választja. A demokrácia a politikai liberalizmus realizálódása az életben, a Locke és Kant-féle politikai liberalizmusé, amelynek értelmében minden embernek veleszületett természeti joga, hogy direkt vagy indirekt módon részese legyen a társadalmat összetartó közhatalomnak.

Hogyan egyeztethető most már össze a demokrácia a közszabadsággal? Ez valószínűleg örökre vitatott problémája lesz a politika művészetének. A régi Athénben a tömeg közvetlenül részt vett a közügyek intézésében. A köztéren, ahol a gyűlések lezajlottak, mindenki hozzászólhatott a különböző kérdésekhez. Ez a tökéletlen görög demokrácia gyorsan elfajult csöcselékuralommá, ami mindenképpen méltó volt Arisztophanész gyilkos tollára. A csöcselék kikergette a tehetségeket, önmagának az állammal napi bért fizettetett azért, hogy szíveskedett a saját ügyeit intézni, majd leghitványabb demagógokra bízta városának sorsát. Az athéni demokrácia tehát örökre elrettentő példa.

A demokrácia mellett a társadalmat az a veszedelem fenyegeti, hogy a tömeg vérszemet kap, majd arra használja fel az államhatalomban való részeseését, hogy önmagát eltartassa az állammal. A demokráciának ezektől az ártalmaitól Anglia eddig mentes maradt. A liberalizmusnak, mint az előzményekben kifejtettük, első alapkövetelménye a szabadság; a demokrácia ne nyelje el a közszabadságot és ne paralizálja a tehetségeket. Azt a nehéz kérdést azonban, hogy ez mi módon kerülhető el, intézményesen megoldani lehetetlenség. A nép egészséges ösztöne, természetes hajlamai, politikai érettsége azok a közelebb-

ről és pontosan meg nem határozható tényezők, amelyek megvédenek egy társadalmat a demokrácia csapásaitól. És Angolország megvédte magát, legalább eddig. Mint már mondtuk, az angol társadalom arisztokratikus. És ez a legfőbb kelléke annak, hogy a demokráciának a történelemben annyiszor tapasztalt káraitól megszabaduljunk. A nép ne válasszon meg képviselőül a maga közül való tudatlanokat és ne kápráztassa el magát az intelligencia nagyszájú, de korpával bélelt részétől.

Az angol parlament az általános választójog bevezetése óta még mindig a legnívósabb törvényhozó és kormányzó testület; bizonyos hanyatlást ott is tapasztaltak, de viszont semmit sem süllyedt a kormány régi magas szintje. Hogy valaki a kabinet tagja lehessen, elengedhetetlen feltétel ma is az előkelőség. Íme néhány név a volt munkáskabinetből: MacDonald világszerte ismert szociálpolitikus; Snowden kiváló közgazdász; Trevélyan az egyik legelőkelőbb angol arisztokratacsalád tagja, kiváló történetíró; Farmour lord előkelő arisztokrata. Az előkelőségek különben Charles Fox óta minden baloldali mozgalomban ott találhatók.

Angolországban a tömeg maga nem kormányoz, a birodalom sorsát a kevés számú hivatottak intézik a közvélemény állandó ellenőrzése mellett, s ez felel meg a liberalizmus szellemének is. Anglia kormányformáját korlátozott monarchiának szokták nevezni – írja Sidney Low – pedig a valóságban korlátozott demokrácia. Lord Brougham, a hatvanas évek egyik legismertebb nevű liberális írója, így jellemzi az angol demokráciát:

A piramishoz hasonlítható, melynek széles talpazatát, mely az egészet tartja, a nép alkotja; a középső részt a cím, a vagyon, a tehetség és a készség arisztokráciája; és a kicsiny csúcson nyugszik a korona.

A sokak uralmát ellensúlyozzák, módosítják a kevesek, ám bár az ő befolyásuk nem mondható többé arisztokratikusnak abban az értelemben, ahogy ezt a kifejezést a XVIII. században, vagy a XIX. század kezdetén használták.¹⁴

Az egész Európát sújtó nagy krízist azonban Anglia sem kerülhette el. A tőke és a munka csatáznak az 1906.-i választások óta mostanáig. Arról van szó, hogy magánkezekben maradjon-e a tulajdon, vagy átmenjenek nemzeti birtokba a fontosabb termelési eszközök. Egyelőre a magántulajdon győzött, de nem tudni, mennyi időre. És az a kérdés, hogy ha a nemzet többsége a nacionalizálás mellé áll, meg tudja-e menteni Anglia az individualizmust, a szabadságot, amelynek nagyságát és világhatalmát köszöni.

---

¹⁴ Sidney Low, *Governance of England*, London, 1914. X. fejezet.

VI. FEJEZET

A LIBERALIZMUS ELLENHATÁSAI

A szabadelvűség ellenhatásai alatt azokat a társadalmi és politikai mozgalmakat, szervezkedéseket, azokat az ideákat értjük, melyek az új kor leküzdését, vagy legalább is ellensúlyozását tűzték ki célul. Ezek az ellenhatások a szabadelvűség negatívai, és megszülettek abban a pillanatban, amikor a fő irány megmutatta ellenállhatatlan hódító erejét. A szabadelvűség minden civilizált országban áttörte a reakció barikádjait, s a régi rend legkonokabb ellenségei is kénytelen-kelletlen beleilleszkedtek az új életformákba, de rögtön meg is szervezkedtek ellene. Ez az ellenszervezkedés legelőször Németországban indult meg, ahol a múltat féltő arisztokrácia átkot kiáltott minden újjításra, amikor a francia forradalom egész Európát meg rázkódtatta.

A 70-es évekig úgy látszott, hogy a liberalizmus hatása alatt új társadalmi típus alakult ki, az ipari társadalom típusa, s erre a látszatra építette Herbert Spencer az ő ismert hipotézisét. Spencer a természeti világban állítólag kimutatható fejlődést a társadalomra is alkalmazva arra a következtetésre jutott, hogy a természeti jog bontakozik majd ki az organikus emberi társaságokban is, spontán módon mind fokozottabb mértékben. Ezek az ellenhatások, különösen a szocializmus előtörése, az egész hipotézist felborították. A tapasztalat azt mutatja, hogy

ilyen egyenes vonalú zavartalan fejlődésnek és egy bizonyos, előre meghatározható típus felé közeledésnek az emberi társadalomban nyoma sincs. A politikai és a gazdasági történelemben látunk bizonyos fázisokat, melyek koronként más-más irányt, más-más szint mutatnak. A szemünk láttára végbement események illusztrálják, hogy visszatérhetünk régi, örökre ki-múltnak gondolt politikai formákhoz. Ezelőtt húsz esztendővel a legvakmerőbb fantázia se merte volna elképzelni, hogy egy kultúrországban még visszaállíthatják a cenzúrát, melynek eltörléséért valamikor a nemzet legjobbjai küzdöttek. Még hihetetlenebbnek tűnt volna fel, hogy Mazzini és Cavour nemzete a gazdasági és politikai lezüllöttségéből egykor a diktatúra korbácsa alá menekül.

A liberalizmus ellenhatásait nem lehet egységes okra visszavezetni. Sokan mindjárt kezdetben csalódtak benne, mert nem hozta meg a boldognak ígért jövőt; mások, mint a konzervatívok, osztályérdekeiket védték, mások viszont esztétikai el-lenszenvet éreztek iránta. Goethe, kinek aggkora a technikai kultúra kezdeti időszakára esik, 1825-ben a következőket írja:

Gazdagság és gyorsaság az, amit a világ csodál, és amire mindenki törekszik. Vasutak, gyorsposták, gőzhajók és a közlekedésnek összes lehető megkönnyítései – ezeket tűzte ki a művelt világ céljának. ... Ez a század voltaképpen a lázas fejek és könnyű felfogású praktikus emberek százada, akik felruházva bizonyos készséggel, érzik az ő felsőbbségüket a tömeg felett, jóllehet, ők maguk nincsenek a legkiválóbb adományokkal megáldva. Mi kevesek vagyunk, talán az utolsók abból a korszakból, mely sohasem fog többé visszatérni.

A szabadelvűség ellenhatásait három csoportra oszthatjuk. Időrendben a bukott feudalizmus kiváltságosainak megszervekedése, a konzervativizmus volt első. A legtökéletesebb mintát, melynek segítségével az ideológiát megalkothatjuk, a porosz konzervatív csoportok nyújtják. Németország összeomlásáig nekik voltak a legnagyobb súllyal bíró szervezeteik, fellépésükben ők voltak a legtudatosabbak, ők dolgozták ki a mozgalmat a legalaposabban publicisztikailag és elméletileg. Utána a szocialista reakció következik; a konzervativizmusnál sokkal félelmetesebb, mert milliókat számláló elégedetlen tömegekre terjedt ki. A liberalizmushoz úgy viszonylik, mint származéka, ugyanakkor ellenmondása. A harmadik a katolikus egyház reakciója. Ez a múlt század elején, mint szélső ultramontán és feudális ellenhatás jelentkezik, de később, a 90-es években XIII. Leó pápa akciója folytán megalkudva az új világrenddel, demokratikus és progresszív irányba térült.

A konzervativizmus

A konzervativizmust belefoglalni egy rövid meghatározás keretébe sokkal nehezebb, mint a liberalizmust, annyiféle az iránya, válfaja, a különböző országok és nemzetek szerint, A magyar konzervatívokat vagy a porosz junkereket például szinte egész világ választja el az angol toryktól. A politikai konzervativizmus lelki alapja tisztán érzelmi, bármennyire próbálták is a mozgalom elméletírói bizonyos racionális színezettel bevonni; nem egyéb, mint a nemesség visszasírása a régi regényes múltba, amikor ők sereglették körül a trón zsámolyát, és

az összes társadalmi rétegek közül, mint nemzet csak ők számítottak. Ezen az érzelmi konzervativizmuson kívül, mely az arisztokrácia osztálytulajdonossága, van egy másik konzervativizmus is, és ez racionális: a ragaszkodás a kipróbált meglevőhöz, a kipróbált jóhoz. Ez épp úgy benne van az emberi természetünkben, mint a liberalizmus jelszava: a szakadatlan, állandó újítás.

Az elméleti konzervativizmus a liberalizmus visszaéléseiből merítette érveit. Már a múlt század elején feltűnt a konzervatív gondolkodóknak, hogy a gazdasági szabadság a plutokráciához, a feudalizmusnak ehhez az új formájához vezet, a parasztság sorsa pedig, mely a városokba özönlött proletárnak, egy szikrát sem javult. A konzervatívok gyűlölete a gazdasági szabadság és a nyomában támadt kapitalizmus iránt, ugyanolyan intenzív, mint a szocialistáké. Asbóth János, a magyar konzervatívok legnagyobb képzettségű publicistája a következőket írja a liberalizmusról 1875-ben:

A liberalizmus a filozófok találmányainak legidétlenebbike, nem apasztotta, hanem növelte a szegénységet és a becstelenséget. Felemelte a közterheket anélkül, hogy a népnek munkát és keresetet szerzett volna; lefőzte, a demagógok pártérdekeinek tette szolgájává anélkül, hogy sorsának javulására csak reményt is nyújtott volna. Bölcsességének kezdete és vége az éhezésre és szuronyra alapított társadalmi szerződés.¹

---

¹ Asbóth János, *Magyar conservativ politika*, Budapest, 1875. 24. o.

Asbóth kifogásai a Tisza-rendszer alatt megkezdődött közéleti rothadás ellen egészen helytállók, csak az, amit szid, az nem a liberalizmus, hanem a központosító és mindent államosító hazug szabadelvűség.

Amikor Stein és Hardenberg felléptek a reformterveikkel Poroszországban, a megrémült konzervatívok Adam Mülleren találtak igen hatásos tollforgatójukra. Ő intézte az első nagy irodalmi támadást a francia forradalom, ugyanakkor Stein reformjai ellen is. Adam Müllert és társait, kik közül Ludwig von Marwitz, Haller és Gerlach érdemelnek említést, Edmund Burke Európa-szerte olvasott könyvei inspirálták. Burke tanítványa volt az eszes, de romlott Friedrich Gentz is, Metternich kancellár titkárja, a Szent Szövetség egyik inspirátora, aki egész fiatalon, mint Kant-tanítvány még az aufkléris-tákhöz tartozott.

A konzervativizmushoz elsősorban a nagybirtokos és a középbirtokos nemesség csatlakozott nagy lelkesedéssel, aminek magyarázatául többen azt mondják, hogy a föld konzervatívva teszi az embert, az urat éppúgy, mint a parasztot. Magában a konzervatív mozgalomban megkülönböztethetünk három jól elkülöníthető elemet. Akadtak konzervatívok, különösen kezdetben, akik szerették volna visszaállítani mindenestől a régi világot. Egy másik árnyalatuk, mely a stagnálás mellett tört pálcát, azt hangoztatta, hogy ha már a régi rendszert semmiképp sem lehet visszahozni, meg kell védelmezni a meglévőt. A harmadik árnyalat, amelyre az angol toryk nyújtják a klasszikus példát, a fontolva, a lépésről lépésre való haladást, szóval az

evolúciót vallotta, és főleg a szabadelvű radikalizmus esztelen-ségei, a kockázatos újítások ellen emelte föl tiltakozó szavát. Németországban, Franciaországban és nálunk Magyarországon is, megtalálható mind a három árnyalat.

A konzervatívok az újítókkal szemben legelsősorban arra hivatkoztak, hogy az ő jogaik és kiváltságaik a múltból erednek. A Savigny-féle történelmi jogi iskola, mely Németországban gyorsan elterjedt, igen sok és hatásos érvet szolgáltatott nekik. A történelmen kívül belekapaszkodtak még a vallásba. A keresztény vallásnak ugyan nincs köze sem a konzervatív, sem a liberális politikához, mert minden politikával egyformán megfér, de a Bibliából viszont az életnek úgyszólván minden viszonylatára találhatunk alkalmas textust: a népszuverenitást ugyanúgy lehet belőle bizonyítani, mint az abszolutizmust. A konzervatívok a kinyilatkoztatott igazságokhoz ugyanolyan joggal folyamodhattak, mint az angol forradalom puritánjai, akik királygyilkossággal vádoltatva, a Szentírás szavaival nyugtatták meg lelkiismeretüket.

A feudálisok most hirtelen emberszeretők lettek. írásaikban lépten-nyomon találkozunk azzal a panasszal, hogy a szabadelvűség felforgatta a társadalom és az élet összhangját, s miután kiszedte az alsóbb néposztályokat a földesuraik gyámsága alól, odadobta őket a mohó éhségű kapitalisták áldozatául. Az egyház és az állam Istentől rendelt berendezkedések, a vallás a ragaszték a társadalmi életben, kötőanyag a magasrangú és az

alacsony között, annak ellenére, hogy úgy a magas, mint az alacsony rendűek Isten előtt egyformák – mondotta Vilmos császár 1907 augusztus 31.-én Münsterben.²

A nekik kedvező tudományos elméletekből kiválasztották a maguk védelmére a még ma is divatos organikus államtant. Publicistáik sokféleképpen csúrték-csavarták és variálták egészen a legújabb időkig a következő meghatározást, mely egyik lapjukból van idézve:

Az állam és a társadalom történelmileg alakult és alakulóban levő jelenségformák. A konzervatív politikának tehát az a feladata, hogy ennek a történelmi alakulásnak feltételeit megértse, azokat lényegükben megtartsa, és az újonnan támadt politikai és társadalmi szükségletek méltánylása mellett tovább fejlessze.³

A parlamentarizmustól, amelyet Németországban sem lehetett többé sutba dobni, a junkerek sohasem voltak elragadtatva, s minden erejükkel arra törekedtek, hogy hatáskörét, amennyire csak lehetséges, csorbítsák. Lélekben teljesen összefonódtak a trónnal és az Isten kegyelméből való monarchiával. Az 1892.-i pártprogramjuk többek között a következőket mondja:

Mi érintetlenül fenn akarjuk tartani az Isten kegyelméből való monarchiát. . . Hogy a konzervatívok a királyok Isten

---

² Idézi O. Stillich. *Die Politischen Parteien in Deutschland*, I. 39. o.

³ uo. 158. o.

kegyelméből való származásában hisznek, ez összefügg az ő világnézetükkel, azonkívül kapcsolatban van bizonyos történelmi és pszichológiai tényekkel.

Egyik pártvezérük a drezdai pártnapon többek között a következőket mondta:

Igen, uraim, nekünk sorompóba kell lépnünk a legszilárdabb és a legjobb tőke érdekében, hogy Németországban politikai tőkére szert tegyünk: ez pedig a mi német fejedelmeknek, a mi német fejedelmi házainknak hatalma és állása. Ezt a tőkét, uraim, amelyet hosszú életű és sok generációból álló, nagyrészen buzgó és kötelességű uralkodók építettek fel, mi fenn akarjuk tartani . . .

A lojalitástól csepegnek Bismarcknak, a vaskancellárnak különböző nyilatkozatai is, de amikor a császár kegyvesztetten elbocsátotta, hívei, a junkerek, azzal vigasztalódtak, hogy ők ugyan nagyra becsülték Bismarckot, de őfelsége akaratát respektálni kell.⁴

A konzervatívok igen szolgálatkész támogatóikra találtak a professzorokban, különösen 1871 után, amikor a császárság rátenyerelt az egész birodalomra. Megkísérelték tudományosan is igazolni időszerűtlen, sokszor idétlen eszméiket. A természet az embert egyenlőtlennek teremtette – olvassuk az egyik konzervatív iratban – ezért fenn kell tartani a régi rendiséget, természetesen a viszonyokhoz alkalmazkodó formában. Akadtak olyanok is, akik bizonyítani próbálták a „kékvér” eredetét.

---

⁴ uo. 70. o.

A nagyipari kapitalizmus és a világkereskedelem rohamos fejlődését kezdetben szintén rossz szemmel nézték, csak később, a 70-es években kezelték belátni, hogy a német birodalom industrializálására a nagyhatalmi politika miatt is szükség van. Annál ellenszenvesebb volt előttük a munkások szervezkedése, és a mindinkább előrehaladó szociáldemokrata mozgalom. Az általános választójogot, mint demokratikus követelést elutasították és megvetették. A munkásság ellen mindvégig fenn akarták tartani a Bismarck kormányzata alatt behozott kivételes intézkedéseket. Sohasem ismerték el a francia forradalom által világgá röpitett jogegyenlőséget, az „egyenlő jogot mindenki számára” jelszót gúnyosan gleichmachereinek (egyenlősdinek) nevezték és makacsul harcoltak ellene. Ugyanilyen ellenszenves volt előttük a népoktatás általánosítása és a tudás kiterjesztése is. A tudományt különben a gőgös junkerek mindig lenézték, a tudósoknál, kutatóknál sokkal többre becsülték az akarat emberét, és férfi-eszményük volt a snájdig, vagdalózdó, bátor porosz tiszt, A német konzervatív irodalomban több olyan passzust találunk, ahol a tudós, mint ellenszenves, alsóbbrendű embertípus szerepel.

A német konzervatív szervezet abban az arányban gyengült, amint Németország nagyipari állammá képződött és a rohamosan növekvő gyáripar az ipari munkásság százezreit dobta be az életbe és politikába. A német egység kimondása után még jelentékeny erő, ha nem is többségi párt a parlamentben, de attól fogva folyvást gyöngült, mígnem teljesen szétforgácsolódott.

A francia konzervativizmus Napóleon bukása után először mint ultramontán katolicizmus lépett föl, és túlzóbb volt még a német konzervatív pártnál is. A mozgalom a III. köztársaság megalakulásakor még igen életerős, de lassanként ellanyhult.

Az angol toryk sokkal bölcsebb és előrelátóbb konzervatívok voltak, mint az európai kontinensen arisztokrata társaik. A XVII. és XVIII. században még ők is osztálypárt, hozzájuk tartozik a főnemesség, a középnemesség nagyrésze, az egyetemek, az anglikán egyház képviselői, de a francia forradalom korában plebejus elemek is vegyülnek közéjük. Lassanként azután elhalványult a párt szorosán vett osztályjellege. A toryk a XIX. században nem konzervatívok abban az értelemben, mint Franciaországban az ultramontán arisztokraták, vagy Poroszországban a junkerek. Féltékenyen őrizték ugyan címeiket és rangjukat, de megértették az elodázhatatlan reformok szükségességét, ott találjuk a demokrata torykat a népbarátok társaságában, részt vesznek abban a társadalmi mozgalomban a század elején, amely a gyermekmunka megtiltása, a munkások védelme s azoknak a gyengéknek istápolása céljából indult meg, akik különben elhullottak volna a liberális szabadverseny forogtatásában. Több megértés, jóakarát, morál és kereszténység volt bennük, mint az európai országok megátalkodott arisztokratáiban. Ma az angol konzervatív párt polgári párt, és semmi köze sincs a tory-hagyományokhoz.

Káros volt-e a konzervativizmus politikai szereplése az úgynevezett liberális érában – erre nem lehet sem kategorikus igennel, sem pedig nemmel felelni. Az angol toryk közéleti szereplése a haladással szemben csak enyhítő és mérséklő jellegű

volt, de egész más megítélés alá esnek a porosz junkerek, kik érzésükben, gondolkodásukban, nem pedig lényegtelen külsőségekben képviselték a múltat. Az ő rovásukra kell írni, hogy Németország politikai és társadalmi fejlődése 1871 óta annak a két ellentétes iránynak torz keveréke, amelyekről már az előzményekben szóltunk. A hetvenkedő, kardcsörtető, imperialista junkerek tették az egész civilizált világ szemében gyűlöltté és rettegetté Németországot.

A szocializmus (kollektívizmus)

A liberalizmus ellenhatásai közül, mint szervezett erő, mint doktrína, mint társadalmi és gazdasági program, a szocializmus a másik kettőnél jóval nagyobb jelentőségű. A több mint félszázados agitáció és szervezés az ipari országokban milliós tömegeket terelt a szociáldemokrácia zászlói alá. Nyugat-Európában ugyan elvesztette forradalmi jellegét, mely kezdetben olyan rémületet keltett, s egykori vérvörös színe lassanként rózsaszínné változott, de annyira átította a munkásosztályon kívül állók gondolkodását is, hogy ez dicsekedhetik ma legnagyobb eleven erővel a XIX. század hagyatékai közül.

A szocializmusnak az államszocializmustól a kommunizmusig van vagy félszáz különböző iránya, felfogása és válfaja. Maga a gondolat ősrégi, azt mondhatnánk: az emberi kultúrával egyidős. Azt az állapotot, melyben az egyes ember meg van fosztva minden autonómiájától és testestől-lelkestől odatapad az államhoz, s ennek a rabságnak fejében felszabadul a minden-

napi megélhetés gondjaitól, Platón Államától Cabet államregényéig egy sereg kommunista utópia dicsőíti, amelynek elkövetkeztével majd az elveszített aranykor, béke, boldogság árad a magántulajdon ígája alatt szenvedő emberiségre. Laveleye és Main Summer szerint az ősemler ilyen kommunista társadalomban élt és a legtöbb népnél ez a primitív őskommunizmus előzte meg a tulajdon korát.

A kollektívizmus és a liberalizmus között a lényegtelen részletkérdésekben van néhány találkozó pont, de az alapfelfogás tekintetében áthidalhatatlan ellenlábások. A kollektívizmus az egyéni akaratot a vegetatív élet szűkebb körére szorítja; míg a liberalizmus a társulást csak az esetben ismeri el jogosnak, ha az szabad és önkényes elhatározásból származik. Vita-tott ütközőpontjaik tehát az ember végcéljára és rendeltetésére vonatkoznak, s minthogy a kollektívizmus ezt a végcélt a vegetatív élet intézményesen biztosított élvezetében, a liberalizmus pedig a legkorlátlanabb szabadságban látja, a szocializmus és liberalizmus ellentétei világnézetiek, s így a két irány megsemmisítő viszonyban van egymással. Ezért azt a kérdést, hogy szocialista legyen-e valaki, vagy individualista, lehetetlenség eldönteni a tudományos okoskodás logikai fegyvereivel. Ennek az állításnak a szocialisták ellent fognak mondani, mert szerintük a szocializmus tudomány és tételei ugyanúgy bizonyíthatók, mint a fizikában a mozgástan vagy az erőműtan matematikai formulákban kifejezett igazságai. Hosszabb bizonyításra nem szoruló valóság az, hogy a politikai és társadalmi kérdésekben vallott álláspontunkat lelki életünk irracionális fakto-

rai szabják meg; erkölcsi karakterünk és sokkal inkább tudatalan, mint tudatos énünk diktálja, hogy individualisták le-
gyünk-e, vagy kollektivisták. Miért vagyok individualista?
Nem tudom, de érzem, hogy az vagyok. Ezért az individualisták
és szocialisták érveikkel sohasem fogják egymást meggyőzni. A
meggyőződéses konok individualista sohasem fog rajongani
azért az állapotért, amikor az embernyájakat beterelek egy nagy
akolba, még akkor sem, ha ez a „megvalósult szocializmus” va-
lamilyest tűrhető jólétet biztosít.

A szocializmusnak, a különböző árnyalatokat nem szá-
mítva, két fő irányát különböztethetjük meg. Az egyik a tulaj-
donképpen szocializmus, amely megelégszik azzal, hogy a tár-
sadalom (állam) tulajdonába menjenek át az összes termelőesz-
közök, úgy azonban, hogy a fogyasztás, és annak irányítása to-
vábbra is magánkézen maradjon. A másik faja a kommuniz-
mus: ez egyformán eltörli úgy a termelési eszközök, mint a ter-
melt javak szétosztása feletti szabad rendelkezés jogát, és mind
a kettőt az államhatalomra ruházza.⁵ A szocialista tanok összes-
ségét két részre: kritikai (negatív) és konstruktív (pozitív)
részre oszthatjuk. A kritikai rész támadó érveit a gazdasági in-
dividualizmusnak azokból a visszaéléseiből meríti, amelyek a
kapitalizmus kezdeti korában ijesztő mértékben jelentkeztek.

A gazdasági individualizmus első ellenhatása legelőször
Angolországban mutatkozott, ahol az előkelő körökhöz tar-

---

⁵ Tugan-Baranovsky, *Der moderne Socialismus in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Dresden, 1908.

tozó népbarátok hívták fel a közfigyelmet a munkásság túrhetetlenül nyomorúságos állapotára. Konkrét tervvel legelőször egy kiváló, nemeslelkű emberbarát, Owen gyáros lépett fel. Owent a szocialisták kisajátították maguknak, de ő még nem szocialista. A munkaközösség, amelyet ő az amerikai New Harmony községben megkísérelt, a helyesen értelmezett szabadelvűséggel nincs is ellentétben. Igen nagy érdeme, hogy sürgette a munkásvédelmet, megszervezte az első szövetségi mozgalmat, megkezdte a munkások gazdasági szervezkedését, amely az angol munkásmozgalom történetében korszakos jelentőségű.

Az úgynevezett centralista szocializmus, amelyből a mai marxizmus kifejlődött, francia gondolat, megteremtői pedig Saint Simon, Pecqueur és Fourier; és ez nem véletlen: a centralizmus, a mindent magába záró egységes életforma csak az uralkodói abszolutizmus, az állami központosítás levegőjében és francia agyban születhetett meg. Saint Simon még nem szocialista, de a polgári gazdasági rend kritikájában arra a végső konklúzióra jut, hogy a gazdasági anarchián csak egy nagy társadalmi összműködés segíthet. Ebből fejlődött a Marx nevéhez fűződő mozgalom, aki rendszerezte az utópisták szétfolyó tanait, s ezzel a munkásmozgalmat, mint mondják, tudományosan megalapozta.

Az európai munkásmozgalom kezdetét a Marx és Engels együttes szerkesztésében megjelent *Kommunista kiáltványtól* számítjuk (1848). A kiáltvány klasszikus írásmű s az elmét és fantáziát megragadó mondatokban összegezi a megmozdult negyedik rend hatalmi vágyait. Marx ugyanezt a Tőkében

rendszerre szélesítette, s összeszedve a francia utópisták tanításaiból mindazt, amit a mozgalom elősegítésére hasznosnak vélt, kiegészítve a liberális közgazdasági írók bizonyos megállapításaival, összeszótta a szociáldemokrácia szent könyvét. Korzszakos jelentőségét nem nézetei eredetiségének köszönheti. Fő műve, melyet igen sokan idéznek, de annál kevesebben olvasnak, rendszerező, kompiláló agy munkája, melynek minden egyes tételét meglelhetjük az őt megelőző történetíróknál és gondolkodóknál.⁶

A szocialisták azt mondják, hogy Marx a szocializmust az utópiák ködös és bizonytalan hipotéziseiből a tudomány magasságaiba emelte, mert a marxi felfogás szerint a szocializmus tudomány, amely tételeihez biztos egzakt és csalhatatlan módszerek szerint jutott, és hogy híveivé szegődjünk, ahhoz nem szükséges más, csak hogy megértsük. Az állítás képtelenségénél csak az a naivság nagyobb, amellyel azt még ma is hirdetik. A marxizmus nem tudomány, hanem a múlt szempontjából

---

⁶ A történelmi materializmusnak Condorcet az atyja; az osztályharc elméletét, mely az egész marxizmus gerince, megtalálhatjuk Thierynél és Guizotnál. Owennek jutott legelőször eszébe, a munkáskérdéssel kapcsolatban, hogy ha a társadalmi miliót megváltoztatjuk, minden megváltozik, mert az ember környezetének terméke. Fichte, a nagy német idalista filozófus mutatott rá legelőször az érték és a munkabér különbségére; Saint Simon osztotta fel a társadalmat munkásokra és munkátlanokra, tanítványa, Comte, pedig felfedezte a tőke felhalmozódását. Ez a megállapítás természetesen nem kibővítheti a mesteri dealitikával megalkotott mű történelmi jelentőségét.

történelmi, a jelen alakulásaiban pedig társadalmi tény. Marx fő műve, a Tőke – mint Ernest Seillière francia tudós elmésen meghatározta – nem egyéb, mint romantikus költemény, melynek az az állandó mottója, hogy az „egyszerű proletármunka a gazdagságnak egyetlen forrása”. Marx elgondolásában a proletariátusnak olyan szerepe van, mint a zsidóságnak az ótestamentumban: ez a választott nép, amely talpa alá kényszeríti majd a világot, s felszabadítja az emberiséget a burzsoárialom szenvedései alól. A burzsoázia a marxizmusban bűnökkel fertőzött, minden emberi érzésből kivetkőzött emberi elem, létének alapja pedig a kizsákmányolás becstelensége. A proletariátusra szerinte az a hivatás vár, hogy a termelőerő szárnyain megalázott helyzetéből felemelkedjék, de evégből el kell proletarizálnia előbb az egész világnak.

A proletariátusnak ezt a megváltó világuralmát, a marxizmus szerint maga a tőke készíti elő, mert ész nélküli kapzsiságával, telhetetlenségével mind több és több proletárt termel, és ez matematikai bizonyossággal bekövetkezik. Mert az anyagi élet ellentmondása, az állandó konfliktus a termelőerők és a termelési viszonyok között, életre hívják a társadalmi forradalmat, és ez végül felőrli a kapitalista rendet.⁷

Az osztályharc elméletét, melyet Marx Thierry francia történetírótól kölcsönzött, és legelőször a kommunista kiáltványban röpitett világgá, a szocialista kritikusok sem tartják tudományosan eléggé megalapozottnak. Hibájául róják fel, hogy

---

⁷ Tugan-Baranowsky, *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, 1905. 209. o.

maga sem tudta gondosan meghatározni az osztály fogalmát, a társadalmi munkamegosztás folytán keletkező különböző csoportok ugyanis még nem társadalmi osztályok, már pedig Marx a német forradalomról szóló könyvében vagy nyolc különböző társadalmi osztályt különböztet meg.

A „társadalmi osztály” valóban igen labilis, csaknem meghatározhatatlan, mondvacsinált fogalom, amire a szocialisták tisztán csak abstrakció útján tettek szert. Az újkori szabadelvűségnek jóformán egyetlen vívmánya, hogy elpusztította az osztályokra tagozódott középkori társadalmat, és behozta helyére, legalábbis *in theoria*, a teljes polgári egyenlőséget. A középkorban a társadalmi osztály fogalma komoly valóság: maga az akkori jogrendszer különítette el az emberiséget osztályokra, melyek mind a maguk külön hivatását tölthették csak be, és igen nehéz volt egyik osztályból a másikba átjutni. Ennek az osztályokra való rétegződésnek és az emberek születési jogon való megkülönböztetésének üzent hadat az újkori szabadelvűség. És a szabadelvűség lényegével semmi sem annyira ellentétes, mint a társadalomnak megoszlása úgynevezett osztályokra, nem tekintve a munkamegosztásból származó, tehát mechanikus úton keletkezett csoportosulásokat, Az tagadhatatlan, hogy az újonnan felszínre tódult s megvagyonosodott polgárság, a teljes egyenlőség hangoztatása mellett úgy viselkedett, mint valami új, kiváltságolt társadalmi osztály és tiltakozott az ellen, hogy kiterjesszék a választójogot, hogy a közéletbe be ne tódulhassanak a munkások és a vagyontalan rétegek. De zárt osztályokról, középkori értelemben vett kasztrendszerrel beszélni nevetséges és túlzás. Hol van a határ, ahol a proletariátus

elkülönül az úgynevezett polgári osztálytól? Proletár-e például az olyan munkás, akinek tulajdon háza és kertje van? Vagy lehet-e komolyan beszélni osztályokról Franciaországban, ahol évtizedek óta miniszterekké emelkedtek munkásvezérek, sőt egyszerű kézi munkások? Az osztályelméletben van egy csipetnyi igazság. A munkamegosztás, ez a legnagyobb társadalmat alakító erő, szétkülöníti az embereket foglalkozási ágakra; ezekben a foglalkozási csoportokban valóban meg van a hajlandóság arra, hogy közös érdekeik megvédésére osztályszerűen megszervezkedjenek. De a foglalkozási csoportok még nem társadalmi osztályok; még nálunk, Magyarországon, ebben az erősen hierarchizált országban sem, mert még itt is át lehet kapaszkodni az egyik csoportból a másikba. De lehet-e szó osztályokról Amerikában, ahol mindenki munkás, ahol munkásokból lesznek milliomosok, majd a milliomosok leszármazottjai ismét munkások? Az osztályelmélet puszta fikció, de igen jó eszköznek bizonyult a munkások forradalmasítására.

A filozófiai marxizmus tartó váza az értéktöbblettan. Az értéktöbbség a munkaerő megfizetése és a hozadék közötti különbség. Marx ebből a máig is vitás értéktanból vezeti le a saját értéktöbblettanát, az úgynevezett profitelméletet. A profit az ő frazeológiájában a kapitalisták által elharácsoltság értéktöbbletet jelenti. A vállalkozók profitja eszerint munkátlanság jövedelem, s onnét ered, hogy a termelésben egyedül résztvevő munkás meg nem fizetett munkáját ellopják. Marx utódai és a kommentátorok erre építették a kizsákmányolási elméletet; ennek folyománya, az ő logikájuk szerint, a mind nagyobb, majd óriásivá felduzzadt vagyonok felhalmozódása; mindennek végső

és rettentő konzekvenciája pedig, hogy a munkásosztály végül is nyomorulttá, koldusszegénnyé züllik, a termelőeszközök, a javak összessége pedig néhány kapitalista nagyvállalkozó kezében összpontosulnak.

Maguk a szocialista magyarázók sokat nyesegettek és módosítottak Marx tanításain, de meghagyták belőle annak legfontosabb részét, az osztályharc forradalmasító tanát, és a szocialista propagandának mindmáig a kommunista kiáltvány meg a Tőke szolgálnak általános útmutatóul. Arra az esetre, ha a szocializmus meghódítja az államot, ha tudniillik a szocialisták, mint többségi párt bejutnak valamely ország parlamentjébe, vagy valamely forradalom céljuk elérésében elősegíti őket, eddigi programjuk szerint a következőképpen készítik elő az átmeneti állapotot a teljes kollektívizmus elérésére:

A földtulajdon kisajátítása és a földjáradéknak az állami kiadásokra való fordítása. Erős progresszív adó, az örökösödési jog eltörlése, a hitel központosítása az állam kezében a nemzeti bank révén állami tőkével és kizárólagos monopóliummal. A közlekedés központosítása az állam kezében, az állami üzemek és termelőeszközök szaporítása. Egyenlő munkakényszer mindenki számára, munkáshadsereg felállítása, főleg mezőgazdasági célokra; mezőgazdasági és ipari üzemek egyesítése.⁸

A liberális közgazdászok a felelettel nem maradtak adósok, ellenérveiket Schöffle *Die Aussichtslosigkeit der Sozialdemokratie* című műve nyomán a következőkben foglaljuk össze:

---

⁸ Tugan-Baranowsky, *Der moderne Sozialismus in seiner geschichtlichen Entwicklung*.

a) A kollektivista termelés demokratikus alapon lehetetlenség. Nem lehet levezetni másképpen, csak hierarchizált köz-igazgatással s minthogy nem lenne semminemű demokratikus jellege, nem nyújthatna sem szabadságot, sem egyenlőséget, sem a hatalom visszaélései ellen biztosítékot.

b) Minden ugyanazon nembe tartozó dolgot egy nagy társadalmi műhelybe központosítanának, amely az ugyanazon idő alatt végzett munka egyenlő jutalmazásának elve szerint működne. Csakhogy demokratikus szervezet mellett, a hangzatos szókkal jól tartott emberek nem vetnék magukat alá önkéntes áldozatoknak, hogy megtakarításaikkal hozzájáruljanak a termelési eszközök fejlesztéséhez. Azok pedig, kik a maguk részét megkapták, nem volnának hajlandók arra, hogy feleslegüket másokkal megosszák.

c) Feltételezni azt, hogy minden termelési ágat központosítani lehet egyetlen nagy szervezetben, uniformizált munka és egyenlő munkaidő szerint, ellentétben van minden tapasztalattal, amit eddig az ipar területén szereztünk.

d) A termés fokozása csak a következő feltételek mellett válnék lehetségessé: kegyetlenül szigorú igazgatás, a munkások tevékenységének növelése, csakhogy a demokrácia nem veti magát alá túl erős fegyelemnek. Minthogy azonban ez a helyzet nem tudná pótolni sem a jövedelmet, sem a kockázatot, sem a fokozott munkára való ösztönzést, az ilyen termelés mellett megszűnne az iniciatíva, a felelősség, az érdek, ami a cselekvést mozgatná, és lehetetlenség szétosztani a termékeket szükségletek szerint. Keresztülvihetetlen volna és természet-

szerűleg azzal járna, hogy egyformává tegyük magukat a szükségleteket. Ez az állapot tehát nem volna egyéb, mint kizsákmányolása annak a munkának, melyet rákényszerítettek a sokaságra a hatalmon levő part ágensei, a munkásmozgalom diadalmas parazitái.

A központosító, zsarnoki és dogmákba burkolt marxizmus nem egyéb, mint francia centralizmus továbbfejlesztve a munkásosztály hatalmi érdekei szerint, bevonva az egész Hegel-féle filozófia mázával. Sokkal derültebb, tisztább és biztatóbb világba lépünk, ha betekintést nyerünk az angol munkásvezérek és elméletírók elmeműhelyeibe, akik újabban szocialistáknak nevezik magukat, annak dacára, hogy a kontinens szindikalista, marxista és bolsevista szocializmusához alig van közük. Az angol munkásprogram csak Angliára szorítkozik, de a munkásmozgalom angol irányának nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a jövő kialakulásában, mert a történelem tanúsága szerint háromszáz esztendő óta Angolország adott a művelt emberiségnek irányt minden nagy társadalmi és politikai kérdésben.

Az angol munkáspárt csak nagy vonásokban kidolgozott pártprogramjának gyökere a régi Owen-féle kooperációs termelési szisztéma. A marxizmustól eltérő legfontosabb tanítása, hogy az osztályharc-elméletet és a társadalmi forradalmat, az európai szocializmusnak ezt a tartó pillérét teljesen elveti. Snowden kijelenti, hogy az európai szocializmust a forradalmi elem pusztításai tették akcióképtelenné, ezért szerinte az angol

munkásmozgalom csak alkotmányos és az eddig mindenkor bevált demokratikus utakon juthat el céljához.⁹

A kapitalizmus szerintük is csak átmeneti állapotot jelent, ugyanúgy, mint a feudalizmus, melyből kibontakozott, ezért a gazdasági problémákat többé nem tudja megoldani. Nem képes ugyanis kiirtani a világból a szegénységet, az időnként fellépő, nem egyszer katasztrofális gazdasági válságokat, a velük járó munkanélküliséget és nyomorúságot. Ők is egyetértenek az európai szocialistákkal abban a tekintetben, hogy nem az emberekben, hanem a rendszerben van a hiba, melynek keretében lehetetlenség továbbra is biztosítani a termelés és a javak elosztásának harmóniáját.

Megoldási módszerei azonban nem egyeznek meg egyetlen pontban sem a marxizmussal. Már a Fábíánus Társaság igen éles kritika alá vette a marxizmust, s annak egész konstruktív részét, mint hasznavehetetlent elutasította. Az angol munkáspárt programja szerint a kapitalizmus életképtelen állapotát fel kell váltani egy új gazdasági formának a társadalmi kooperáció alapján. Nagyüzemek, a bányák, a villamos áramfejlesztő-telepek átmennének a közösségek vagy az állam tulajdonába, és a munkások szakértő tanácsai vezetnék tovább az üzemet teljes egyéni felelősséggel. Ők ezt az eljárást nem államosításnak, hanem nacionalizálásnak, nemzeti tulajdonba vételnek nevezik. Erre a célra legalkalmasabbnak a szénbányatulajdon kínálgózik. A szénbánya a magántulajdonnak az az ága, mely a kapitalizmus kritikusaiknak legelőször szemet szúrt. Azt mondják,

---

⁹ Philip Snowden, *Labour and the New World*, London, 1924, 69. o.

hogy a természet készen ontja jóformán minden üzleti kockázat és költségesebb befektetés nélkül azt az anyagot, amely az egész ipart valósággal hatalmában tartja. A szénbányatulajdon valóságos hitbizomány, élvezőjének üzleti kockázat és fáradtság nélküli munkátlan jövedelmet hajt. A bányák Snowden szerint összes tartozékaikkal együtt átmennének a nemzet tulajdonába oly módon, hogy a tulajdonosok tisztességes kártalanítása után a vezetést a bányavidék szerint választandó munkástanácsok gyakorolnák; az egész üzem viteléért az egyik miniszter lenne felelős a közvélemény előtt.

Az angol munkáspárt szerint a tulajdonhoz mindenkinek egyformán joga van, és a kapitalizmusnak az a legfőbenjáróbb bűne, hogy lehetetlenné teszi az emberiség legnagyobb részére nézve a tulajdon elérhetésének reményét. Minthogy a tulajdonhoz joga van mindenkinek, aki dolgozik, ezt a jogot a dolgozók számára csak úgy tesszük elérhetővé, ha a nagy kapitalista üzemek kisajátítása után a dolgozók és fogyasztók kooperatív közületei maguk veszik kezükbe a termelés és a fogyasztás irányítását. A MacDonalddal és Snowden-féle szocializmus, mint látjuk, a marxizmussal ellentétben decentralisztikus, amellet antibürokratikus, mert mint maga MacDonalddal hangoztatja, a termelés vezetésében a hivatalnok kasztnak semmiféle szerep nem jutna.

Az angol munkások pozitív programja még egy kissé kiforratlan és ellenmondásait alapos kritikával szintén ki lehetne mutatni. De megvannak benne viszont azok az értékes elemek és jellemvonások, amelyek képessé teszik arra, hogy tovább

fejlődjék és a termelési konszolidációnak esetleg bázisul szolgáljon. Ezek a főbb jellemvonásai pedig a következők:

Az angol munkásmozgalom célkitűzései egyoldalúan gazdaságiak; nem bántják az emberiség vallásos hitét, nem gázolnak bele az erkölcsi életbe, mint a marxisták és nem bolygatják meg a családot. A marxizmus idétlen és tudományos lomtárba való történelmi materializmusát említésre sem méltatják az angol munkás-teoretikusok. Második legfőbb jellemvonása az angol munkásmozgalomnak, hogy a társadalmi szolidaritás keresztényi és humánus elvén áll, és nem szór folyton átkokat a „kizsákmányoló tőkésék” ellen. Individualista, amennyiben a jövő társadalmát az egyénre, annak helytállására, intelligenciájára és munkakedvére építi. Végül nincsenek lezárt, szigorúan körvonalazott, körmönfontan kiagyalt dogmái, ezért, tovább módosulhat és fejlődhet.

A katolikus reakció

A liberalizmus nem ellenkezik semmiféle vallással, feltéve, hogy az illető vallás nem lázít gyűlöletre, nem igyekszik fenntartani haladó útjában az evolúciót. Egészen más álláspontot foglal már el az egyházzal szemben, amely a szabadelvű felfogás szerint csak külső intézmény, pusztán hatalmi közület, és magához a valláshoz csak annyiban van köze, amennyiben a vallás szubjektív érzületét kihasználja befolyásának növelésére. Ezért a megalkuvást nem ismerő szabadelvűek nem ismertek el semmiféle egyházat, illetve nem tűrték meg, hogy bármely egyház is az egyetlen közhatalommal, az állammal szemben jogokat

vagy kiváltságokat követelhessen magának. Az egyházat legelőször az Egyesült Államok egyik állama, Carolina, különítette el az államtól még a XVII. század első felében. Amerikán kívül ennek a fontos liberális követelménynek szó szerint való végrehajtása csak Franciaországban és részben Angliában sikerült, de a szabadelvűek sehol sem mondtak le róla és mindmáig hangoztatják, hogy az egyház vallásos emberek szabad társasága, maguk a különböző vallások csak úgy fejthetik ki erkölcsjavító hatásaikat, ha tisztán csak tanító egyházak maradnak.

A katolikus egyház a középkorban összeforrott a rendi társadalommal és állammal, de még inkább egy testvér volt a korlátlan hatalmú királysággal az újkor kezdetén. Bossuet püspök a kettő kapcsolatait úgy magyarázta, hogy az egyház és az állam két egyenrangú hatalom, melyek kölcsönösen támogatják egymást. Mint tekintélyi elven nyugvó és szervezetében arisztokratikus intézmény, természetes ellenségként szállt szembe az angol liberalizmussal és a francia felvilágosodással.

Az egyházat a francia forradalomban, mint ismeretes, igen súlyos csapások érték. A szabadelvűség túlzói nemcsak a külső intézménynek, hanem magának a vallásnak is hadat üzentek és ledöntötték a legfőbb vallásos fogalmat is trónjáról. De mindezeket a csapásokat szerencsésen kiheverte, sőt a Szent Szövetség megalakulása után új erőre kapott. A megpróbáltatások azonban nem múltak el. A szabadelvűség győzelme nem ártott, mert a liberalizmus az egyház iránt közömbös, de feltámadt az egyháznak egy könnyörtelen, meg nem alkuvó ellensége, a for-

radalmi szocializmus. Alkalmazkodnia kellett tehát az új, megváltozott viszonyokhoz és alkalmazkodott is. Semmi sem bizonyítja jobban ennek a kétezredéves intézménynek hatalmas életerejét, minthogy felismerte azt az ellenséget, amely tekin­télyét és hatalmát leginkább veszélyeztette, és megtalálta a védekezésnek igen hatásos módjait. Eszközök a legnagyobb bő­ségben állottak rendelkezésre, hiszen az egyház a dogmáknak, a társadalmi eszméknek, a gondolatoknak olyan kiterjedt tö­megével rendelkezik, amilyennel a világnak egyetlen más in­tézménye sem. Arról volt szó, hogy a katolikus egyház elhe­lyezkedjék a XIX. század új viszonyai közepette, s ebből a cél­ból nagyon jól ki lehetett használnia részben a gazdasági libe­ralizmus szemmel látható árnyoldalait, és még ennél is jobban a szocializmus fenyegető rémét, az új rendnek azt a veszedel­mes lerakódási termékét.

A kommunizmus vagy kollektivizmus nem ellenkezik a ka­tolikus egyház tanításaival, sőt a katolicizmus megegyezik a szocializmussal abban, hogy a leghatározottabban kárhoztatja az individualizmust, amit *Ferdinand Brunetière*, a nagy katoli­kus író így fejezett ki: „A romboló individualizmus napjaink nagy betegsége”. Eléggé ismert, hogy a jezsuiták szervezték meg a XVII. században az eddig egyedül sikerült nagyobb sza­bású kommunista kísérletet Paraguayban.

Az első nagyobb lendületű egyházi reakció a francia resta­uráció alatt jelentkezett. Tollforgatói közül Chateaubriand és Joseph De Maistre érdemelnek említést – mind a ketten a ro­mantikus katolicizmus szóvivői. Az előbbi mindent, ami a ka-

tolicizmusban szép, hatást keltő, ami a kedélyt, a fantáziát meg-
ragadja, csillogó képekben tárta olvasói elé a *Kereszténység szel-
leme* (*Le Genie du Christianisme*) című könyvében. Olyan fel-
lengzősen, képzelethez szólóan van megírva, hogy nem csoda,
hogy az előkelő körök, kik megundorodtak a forradalomtól,
könyvét úgy forgatták, mint a Bibliát. Az ellenhatás ugyaneb-
ben az időben Németországban is mutatkozott, s a katolikus re-
akció vezetői közül Adam Müller, Ludwig von Haller, és Fried-
rich Schlegel érdemelnek említést. A katolicizmus romantiku-
sai zűrzavaros eszméket hirdettek, de egyetlen épkezélmény és vég-
rehajtható tervet sem tudtak felvetni. Dicsőítették, imádták a
középkort, és zabolátlan képzelődésükben azt hitték, hogy
vissza lehet állítani a nemesség kiváltságait.

A 60-as esztendőkből, miután Lassalle megszervezte a szo-
ciáldemokrata pártot, a katolikus körök észbe kaptak és újabb,
az eddigieknél nagyobb arányú tevékenységhez láttak. A leg-
buzgóbb hívők is észrevették, hogy a romantikus katolicizmus
nem egyéb, mint puszta fantazmagória és ezeket az agyrémeket
nem állíthatjuk szembe az új egyházellenes propagandával. A
szocializmus fellépésének eredménye az is, hogy az egyházi kö-
rök ettől fogva foglalkozni kezdenek a munkáskérdéssel. Ket-
teler mainzi püspök 1864-ben megjelent *Die Arbeiterfrage und
das Christentum* című könyvében a munkáskérdést mint vallási
kérdést tárgyalja s igen élesen megtámadja a kapitalizmust,
amely a munkást testileg-lelkileg tönkreteszi és elnyomja. Las-
salle olyan nagy hatással volt rá, hogy a „bérek vastörvénye”
néven ismert Lassalle-féle hipotézist is elfogadja. Ugyanebben

az időben indul meg Franciaországban is a munkáskérdés tárgyalása és a kapitalizmus elleni támadás, szintén egyházi részből. A belgák és a franciák abban különböznek a németektől, hogy elutasítják a Hegel-féle etatizmust, hathatós állami beavatkozás helyett társadalmi szervezkedést, propagandát és tevékenységet sürgetnek.

A keresztényszocialista mozgalom csak csekély reménnyel biztató kezdet volt XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* című enciklikájának megjelenéséig (1891), amely a katolikus politikának határozottabb irányt és pozitív tartalmat adott. Ebben a korszakos jelentőségűnek mondható írásában azt vázolja nagy vonásokban, hogy milyen legyen a keresztény állam, hogy e földön isteni rendeltetését betöltse. Figyelmét egyetlen egy sem kerülte el a 90-es évek égető problémái közül. Kötelességévé teszi az egyház papjainak, hogy aktív részt vegyenek a társadalmi kérdés rendezésében, a munkások számára pedig követeli azt a munkabérminimumot, melyből minden munkás tisztességesen megélhet.

A keresztényszociális mozgalom, amelyet Nyugat-Európában többnyire „keresztényszocialista” mozgalomnak neveznek, éppen úgy nem egységes, mint a nemzetközi szocializmus. Nincs egységes, minden országban egyformán vallott programjuk, ezért csak nagy vonásokban jellemezhetjük azt a viszonyt, melyet a tetté vált katolikus reakció a szabadelvűséggel szemben elfoglalt. Magának a mozgalomnak hatalmas irodalma van s nincs a modern életnek egyetlen részletkérdése sem, melyet ne tettek volna vizsgálat tárgyává abból a szempontból, hogy milyen álláspontot kell vele szemben elfoglalnia

a katolikus egyháznak. A mozgalom célja megvetni a „keresztény demokrácia” alapjait.

Azok előtt a nagykészségsű, emelkedett gondolkodású katolikus írók előtt, akiket elkeseredéssel töltöttek el a liberalizmus félszeg kinövésai, egy örök szépségű klasszikus példa lebegett: Szent Ágoston, Isten állama. Ezzel a modern katolicizmus félremagyarázhatatlanul szint vallott a demokrácia mellett. Óriási haladás ez, XIV. Lajos kora óta, amikor az egyház úgy védte a perzsa királyokéra emlékeztető legrettenetesebb zsarnokságot, mint isteni intézményt.

Katolikus írók rámutatnak arra, hogy a régi római cézárizmust, minden idők egyik legtűrhetlenebb zsarnokságát éppen az egyház semmisítette meg azáltal, hogy az emberi jogokat mindenkire kiterjesztette. Az államhatalom tehát nem lehet korlátlan és minden állampolgárt megilletnek a liberálisok által is hirdetett szabadságjogok. A szabadelvűséggel szemben az egyházi írók állásfoglalása negatív. Szerintük az európai forradalom a reformációval kezdődik, mely a Testimonium Interium Spiritus Sancti (a Szent Léleknek belső tanúságtétele) elvével elvetette a külső egyházi tekintélyt. Az individualizmus tört ki a francia forradalomban, ez fertőzte meg egész Európa levegőjét, ez tette közönyössé az embereket az egyházzal szemben. A liberalizmus tagadhatatlan visszaéléseit természetesen magával a liberalizmussal azonosítják. Ilyen elsősorban a plutokrácia, amely zsarnoki módon leigázza a tömegeket, maga habzsolja el az emberek elől a föld összes javait. Ugyanaz a plutokrácia istentagadó materializmusával megrontotta a közérkölcöket, Istentől, egyháztól elidegenítette a hívőket. Georg

Pesch, német jezsuita író, azt az abszurd tételt állítja fel, hogy a szabadelvűség és a szocializmus között nincs is lényeges különbség, s maga a szocializmus nem egyéb, mint a munkások liberalizmusa.

A német katolikus írók szükségesnek vélik az erős államhatalmat azért, hogy hatalmi szavával visszaszorítsa a kapitalizmus túlkapásait és megvédelmezze a gazdaságilag gyengéket. Sokkal józanabbak és sokkal gyakorlatibb úton járnak az említett francia és belga keresztényszocialisták. Freppel belga püspök, akinek igen nagy szerepe van a belga keresztényszocialista mozgalom megszervezésében, egyik pásztorlevelében kikel a Hegel-féle államelmélet ellen. Többek között azt mondja, hogy az állam intervenciója csak a jogok védelmére és a visszaélések elhárítására terjedhet ki. Tökéletesen ugyanez a francia álláspont. Belliot szerint a legfőbb teendő az új formákba, az új társadalmi keretekbe bevinni a katolicizmust. A legfőbb feladat tehát kiengesztelni, rendezni, társulni, összehozni, egybekapcsolni az embereket, hogy megzabolázzuk a természetes egoizmust– mondja Belliot.

A keresztényszocializmusnak egyetlen árnyalata sincsen, mely tagadná a tulajdon szentségét. A magántulajdon az embernek természetes joga és önmagában, ha az emberek élni tudnak vele, nem veszedelmes, nem vezet szükségképpen kizsákmányolásra. De a munkának meg kell adni illő jutalmát, mint azt XIII. Leó pápa a *Rerum Novarum* enciklikában hirdeti, s ha az emberek az evangélium törvényei szerint élnek és cselekszenek, megszűnnek a kapitalista gazdasági rend visszaélései. Ezt a kérdést nem részletezzük tovább; a katolikus írók egészben

elfogadják a liberális gazdasági rendszert, a szabad konkurenciával együtt.

Mint hogy ugyanúgy üldöznek, kárhóztatnak minden állami zsarnokságot és elnyomást, akár csak a liberálisok, azt mondhatjuk, hogy ők közel sem olyan antiliberálisok, mint amilyenek látszanak. Kritikai észrevételeik a liberális gazdasági rendszerről egészen helytállóak, de abba a hibába esnek, hogy az individualizmust a féktelenséggel, az erkölcsi szabadsággal, a kapitalizmust pedig a kizsákmányolással azonosítják. A nemzetközi szocialistáktól igen sokat tanultak; ők is nekiláttak a munkásság megszervezésének és egyes országokban, pl. Belgiumban és Ausztriában nagy sikereket értek el. Ha tételtől-tételre összehasonlítanánk a keresztényszocializmust a liberalizmussal, kitűnne, hogy milyen kevés lényegbe vágó különbség van közöttük. Hiszen a legfontosabb és igazán alapvető kérdésekben teljesen megegyeznek, különösen a franciák; ezek pedig a tulajdon szentsége, az állami beavatkozás korlátozása, a szabad társulás, szervezkedés és kooperáció. A keresztényszocialisták Nyugat-Európában vannak annyira demokraták, mint a világnak bármely progresszív pártja. Az osztályok például a kereszténységet igen jól össze tudják egyeztetni a köztársasági államformával, a német centrupárt már republikánus, és hasonló módon progresszív.

Magyarországon a keresztényszocializmus egészen alárendelt jelentőségű, kisstílusú mozgalom. A legmagasabb körök kezdeményezésére jött létre annak idején, s mint hogy a demokráciával és a haladással össze nem egyeztethető intézményeket

támogat, mint aminők a nagy főpapi stallumok, a főúri hitbizományok, a nagy tömegek előtt nem tudott népszerűségegre vergődni. Olyan demokratikus és haladó programmal, mint aminő az osztrák keresztényszocialistáké, a jelentékeny részben katolikus Magyarországon bizonyára nagy politikai hatalommá nőné ki magát.

VII. FEJEZET.

A LIBERALIZMUS ÉS A XX. SZÁZAD PROBLÉMÁI

Jean Bourdeau francia szociológus egy elmés tanulmányso-rozatában¹ azt fejtegeti, hogy két szolgaság fenyegeti a mai em-bert, s nem tudjuk, a kettő közül melyik veszedelmesebb. Egyik a szocializmus kísértete, mely az „egyetemes bürokrácia” fegy-házállamába akar berekeszteni bennünket, a másik a növekvő állami intervenció, a modern demokráciának ez a különös el-tévelyedése.

Ehhez a kettőhöz a liberalizmusnak és a demokráciának még egy harmadik, ádázabb ellensége járult: az Európa-szerte jelentkező diktatúramánia. Ez a háborús pszichózisból pattant ki, s részben az orosz bolsevizmusnak, részben pedig az olasz fa-sizmusnak infekciójaként terjed tovább, szószólói pedig azok-ból a jobboldali reakciósokból toborzódnak, akik a polgári sza-badságnak azelőtt is esküdt ellenségei voltak. A legtöbb had-viselt országban van egy csomó martalóc lelkületű ember, akik minden kalandos vállalkozásra kaphatók. Ezt a népséget Le Bon a *Szocializmus lélektanában* „inadaptés”-nak – alkalmaz-kodni képteleneknek – nevezi; ez az a bizonyos, nagyrészben enervált értelmi proletariátus, amely nem találja meg a maga

---

¹ *Entre deux Servitudes*, Párizs, 1910.

helyét a gazdasági szabadverseny alapján berendezkedett társadalomban. A diktatúra járvány oka még a parlamentek általános betegsége, a pártokra, frakciókra való szétesés; ez ébresztette fel a gyűlöletet a jobbérzésűekben a parlament iránt. A képviseleti kormányzásnak ugyanis elengedhetetlen feltétele a nemzeti szolidaritás a nagy célokban, az egység, mikor közös nemzeti érdekekről van szó; ott, ahol a parlament foglalkozási csoportokat vagy osztályokat képvisel, a parlamentarizmusnak vége. Az angol alsóházban sohasem volt több két nagy pártnál, de ez a két párt is a legtökéletesebb egységet mutatja akkor, ha a birodalom jövőjébe vágó nagy kérdések kerülnek szóba.

A csoportokra, frakciókra bomlott parlamentek, ha még hozzá a legaprólékosabb gazdasági kérdésekben is dönteniük kell, nem tudnak megbirkózni a rájuk nehezdedő feladatokkal; így aztán nem csoda, ha sokan úgy gondolkodnak, hogy dobjuk félre a fecsegő képviselőházat, bizzuk a kormány gyeplőjét valami erős kézre, az intézzen mindent teljhatalommal.

A legjobb akarat sem tagadhatja, hogy a demokratikus állami gépezet infámis rosszul működik. De állandó, s igen heves támadások céltáblája az individualizmus másik vívmánya is, a kapitalista gazdasági rend. Úgy látszik, hogy az előzményekben ismertetett ellenhatások közül a kollektívizmus a szabadság gondolatát túlnőtte, legalább nálunk, de még rajtunk kívül egy csomó európai országban; szóval az individualizmus lejtőre jutott. Mintha az a nagytömegű politikai, társadalmi, gazdasági doktrína, amit Európa John Locke fellépése óta gyártott az individualizmus megszilárdítására, mind kárba veszett fáradság volna.

A politikai és gazdasági liberalizmus válságának kielégítő tudományos magyarázatát adni igen nehéz, külön kötetet igénylő feladat volna. A kettő válsága részletjelensége az általános világnézeti válságnak. A világnézetek borultak fel, s miközben az individualizmus a létéért küzd ugyanúgy, mint a XVII. és XVIII. században, ellenfelei nem nyújtanak semmit, ami a cselekvésnek biztos zsinórmértékül szolgálna. Ezért az alábbi megjegyzéseink csak arra szorítkoznak, hogy néhány támaszponttal szolgáljunk az individualizmus válságának megértéséhez.

A demokrácia és a parlamentarizmus

A megvalósult politikai liberalizmus a demokráciát, más szóval a legfelsőbb állami igazgatásban a nép szuverenitását, ezenkívül a teljes helyi önkormányzatot jelenti. John Stuart Mill a képviseleti kormányformát tekinti az elképzelhető leg-tökéletesebb önkormányzati típusnak. Legfontosabb előnye, hogy demokratikus ugyan, de ugyanakkor arisztokratikus is, mert a közügyekben járatlan tömegek csak kiválasztanak maguk közül néhány száz embert, ezek ismét ráruházhatják a kormányhatalmat azokra, kiket maguk között erre a legméltóbbnak tartanak. Minthogy lehetőségessé teszi, hogy az egész állami irányítás egy kis elit csoport kezében maradjon, minden eddigi tapasztalat szerint ez óv meg nemcsak a közhatalmak visszaélései, hanem ugyanakkor a kontárok beözönlése ellen is.

Ferrero, az ismert nevű olasz történész, a demokrácia és parlamentarizmus fenyegető csődjét úgy magyarázza, hogy a le-

győzött országokban a régi dinasztiák, trónjukat elvesztve, magukkal rántották a tekintélyi elvet, a konszolidációnak, az állandóságnak ezt a hosszú századokon át biztos talpkövéét. Ez a hipotézis igen sokat mond ugyan, de még többet fűzhetünk hozzá.

Ott, hol a középkori eredetű isteni monarchia az úgynevezett liberális éra alatt teljes fényében tovább élt, önáltatás volt a demokrácia. Így azután a zavar, a fejtelenség, a kormányok tehetetlensége a dinasztiák elűzetése után egészen érthető. Mert ahhoz, hogy egy társadalom átvegye a századokon át kipróbált angol parlamentarizmust, nem elég a pusztá akarata: be kell hozzá rendezkedni lelkileg, a szükséges gyakorlat pedig nem sajátítható el máról holnapra. A tömegek maguk is érzik kiskorúságukat. Gyakorta, hallunk ilyen kijelentéseket: kár, hogy nincsenek ma nagy embereink! Önkéntelen beismerése ez annak, hogy mennyire tehetetlenek vagyunk egyéenként és úgy is, mint tömeg. Érezzük, hogy azt a misztikus tekintélyt, amelyet a felhőkben trónoló dinasztia személyesített meg egykor, ma csak egy kiváló ember esze és energiája tudná pótolni.

Az az állítás, hogy a demokrácia csődbe jutott, igen alapos megfontolásra szorul. Mert vajon hasznavehetetlennek bizonyult-e a demokrácia, mint olyan, azért, mert nem funkcionál pl. Olaszországban, vagy nálunk, vagy Spanyolországban? Nem juthatott csődbe az, ami nem volt, s nem lehet hasznavehetetlennek kikiáltani azt, amit az életben ki sem próbáltak. A demokráciához elengedhetetlenül szükséges a tömegek érdeklődése a közügyek iránt, szükséges hozzá egy bizonyos mértékű

politikai erudíció. Szolón, Athén bölcs törvényhozója mondta, hogy be kell börtönözni azokat a polgárokat, akik nem foglalkoznak hazájuk közügyeivel. Aki azzal kérkedik ma, a demokrácia korában, hogy nem érdekli a politika, nem foglalkozik a közügyekkel, közömbösségével azt árulja el, hogy mint állampolgár kiskorú. Mert az igazi népuralom első kelleke az a tudat, hogy mi magunk vagyunk az állam, következőleg minden közhatalom a mi akaratumk végrehajtója. Mikor az angol ezt mondja: I am England – Angolország én vagyok – ez a mondas nem az üres nemzeti nagyzás frázisa, hanem annak kifejezője, hogy az öntudatos angol polgár semmit sem vár felülről, hogy a nemzet kollektív cselekedeteiért, mint az államnak tagja, ő maga is személy szerint felelős.

A parlamentarizmus nehézségeinek legfőbb oka az a körülmény, amelyre az előzményekben már céloztunk. A választók minden állampolgári teendőt a parlamentre vagy a kormányra tukmálnak, azt követelik tőle, hogy mindenki helyett gondolkodó, mindent látó egyetemes értelem, mindent igazgató akarat legyen. Intézze, irányítsa, szanálja ne csak az állam pénzügyeit, hanem a magángazdaságot is, sőt adminisztráljon, az arra szorulóknak pedig munkát és kenyeret adjon. Ennyi feladatnak igazán nem felelhet meg. Nem lehet azt kívánni egy testülettől, hogy kifogástalanul végezze azt az ezernyi teendőt, ami a magántevékenység számára van fenntartva, mint a hitel-szerzés, a termelőeszközök tökéletesítése, a munkáról való gondoskodás minden egyes ember számára. És az ilyen demokrácia természetesen rengeteg pénzbe kerül. Ugyanilyen szerencsétlen gondolat, amellet demokráciaellenes, azt követelni

az államtól, hogy adminisztráljon. Amerikában a washingtoni központi kormányra csak a nagy, általános, az egész birodalmat érdeklő ügyeket bízták. Viszont a polgárság maga végzi a közvetlen érdekeit érintő lokális ügyeit, s így akarva-akaratlanul mindenki kénytelen foglalkozni a helyi politikával. Ha a közigazgatás rossz, ha a választott tisztviselők vagy a bírák korrupáltak vagy tudatlanok, a választók maguk isszák meg az önkormányzat levét. Ennek a demokráciának magasabbrendűsége, a mi bürokratikus ál-demokráciánkkal szemben, nem lehet vitás.

A hamis demokrácia arról ismerhető meg, hogy a polgárok folyvást a kormányt csepülik, de ők maguk a kisujjukat sem mozzatják. Ennek az ál-népuralomnak köszönhetjük a diktatúrajárványt, mert sokan, nem is éppen helytelenül, úgy gondolkoznak, hogy ha már úgyis felülről lesünk mindent, kiadósabb lesz, ha a szószátyár parlament helyett az egész államhatalmat egy emberre ruházzuk. De a fejlődés kontinuitását csak a népuralmi rendszer biztosíthatja, csak az állandó, éber közakarat és közvélemény nyújthat némi oltalmat a közhatalmak visszaélései ellen. Ahol az emberek diktatúrát kívánnak, ott az aktivitás eltompult, a vágyak kialudtak, a remények füstbe mentek, ott az egyetlen aspiráció csak az, hogy zavartalanul élhessék a maguk hitvány, kicsinyes, vegetatív életét.

A tőke és a munka

Montesquieu írja, hogy a különböző kormányzati formákat, az alkotmányos monarchiát, az arisztokráciát, a demokrá-

ciát túlzásaik teszik tönkre. Ez a tétel szó szerint érvényes a gazdasági liberalizmusra is, melynek filozófiai elgondolásában, úgy, amint az Adam Smith, Ricardo, Cobden írásaiban van megrögzítve, semmi sincs, ami ellentétben volna az általános emberi morállal, és nem egyezne meg a keresztény vallás erkölcsi tanításaival. De a tanok rendszerint mássá válnak a prózai világban, meghamisítják, kiforgatják őket a való életben. Még a Cobden-féle manchesterizmus sem olyan érzéstelen, rideg, üzleti világszemlélet, mint ráfogták, a smithianizmus pedig a legszigorúbb erkölcsi, mondhatnánk világnézeti alapon álló doktrína. A klasszikus közgazdaságtan a legszélesebb körű szabadságot úgy értelmezte, hogy a már említett belső erkölcsi törvények bizonyos szabályos mederben tartják majd a gazdasági tevékenységet, a munkás és munkaadó pedig közös érdekeiknek talaján megtalálják az útját-módját annak, hogy ne kerüljön sor közöttük összeütközésre. A munka náluk szentség s nem a pénz vagy bankspekulációt, hanem a javak gyártását, az emberiség anyagi szükségleteinek kielégítését értették alatta. A klasszikus közgazdasági iskola gondolatvilágában nagyobb megerőltetés nélkül el lehet képzelni egy bizonyos eszményi gazdasági liberalizmust, amelyben jóakarát, becsület, üzleti tisztesség uralkodnak, annak pedig, aki dolgozik, megadják az illő bért.

Ezt a könnyen elképzelhető ideális gazdasági szabadságot megrontották a kapitalizmus különböző kóros képletei, főleg a kommercializmusnak az a fajtája, amelyet Max Weber igen találóan kalandor kapitalizmusnak nevezett. Elfogulatlanul le-

hetetlen tagadni, hogy a mai tökéletlen pénzrendszer, a modern hitelélet módjai a törvény által megengedett tolvajlásra adnak száz meg száz alkalmat. A klasszikus gazdasági iskola semmi mást nem ismert el a munka mindenkinek kijáró szent jogán kívül. A kapitalizmusnak ezek a fattyúhajtásai sokkal közismertebbek, semhogy előszámlálásukra sok szót kellene vesztegetni. Amikor a részvénytársasági nagyüzemknél busás szinekúrákat kapnak előkelőségek, ahol kidobálják a profit nagyrészét a termelő munkában direkt részt nem vevő igazgatósági tagoknak, ami pedig a munkásokat illetné – valóban jogos a szemrehányás és a legélesebb kritika.

Az most már a kérdés, hogy a kapitalizmusnak ezek ellen a nyilvánvaló bajai ellen mit ajánlanak orvosságként azok, kik elvben fenntartják a magántulajdont, mennyit ér a gyakorlatban az állami intervenció (etatizmus) és az államszocializmust

Az etatizmus, mellyel a franciák ajándékozták meg Európát, azt tanítja, hogy az állam, mint a társadalom egyetlen hatalmi szerve, törvényhozási úton, kormányzati beavatkozással irányítólag hasson a gazdasági életre, más szóval: szubvencionálja, támogatassa azt, akit erre érdemesnek talál, közvetítőleg lépjen fel a tőke és a munka között, mert a magángazdasági élet prosperálása szerintük államérdek, ennél fogva a beavatkozás is állami kötelesség. Az államszocializmus, melynek Adolf Wagner, a berlini egyetem volt közgazdaság professzora a feltalálója, a középút, mintegy kiengesztelődés a szocializmus és az individualizmus között. Az ő közgazdasági koncepciójában az állam a javak elosztásának a legfőbb intézője.; úgy azonban, hogy nem zárja ki a magántulajdont. Feladata tehát nemcsak az,

hogy szociális érdekből a gazdasági élet egész jogi szervezetét szabályozza, hanem ugyanakkor hogy beleszóljon, szintén közérdekből, a magángazdaságba is. Adolf Wagner államszocializmusa Hegel jog- és államfilozófiájából származik. Hegel az irányításban, a védelemben jelölte meg az állam misszióját, ami ellentmond az individualista filozófusok meg a közgazdászok tanításainak. Történetfilozófiájában fényesen kifejti a nagy felszabadulási folyamatot, de egy logikai halálugrással mindent belegyömöszöl a porosz rendőrállamba. Az állam nála rendőr, védelmező és az összes reformok kezdeményezője; védi a jogi személyt, elnyomva a bűnt; ellenőrzi a forgalmat, biztosítja a munkát mindenki számára.

Az államszocializmusra nézve a háború tapasztalatai megbecsülhetetlen értékű tanulságokkal szolgálnak. Az állam, hogy mindenrendű munkát a hadviselés szolgálatába állítson, nyakunkra hozta az Adolf Wagner-féle államszocializmust s a termelést a javak elosztásával együtt a háborús központok, ezek a nagy bürokratikus szervezetek vették kezükbe. Akik az akkori szocialista irodalmat figyelemmel kísérték, emlékezhetnek arra, hogy milyen harsogó örömmel üdvözölték a szocialisták ezt az újítást, melyet úgy tekintettek, mint irányadó és követésre méltó példát a jövőre nézve. De az államszocializmus minden vonalon, minden részletében a legcsúfosabban megbukott, A termelt javakat nem tudták igazságosan a szükségletek szerint szétosztani, az élelmezési zavarok folyvást nőttek, abban az arányban, amint a háború végéhez közelebb jutotunk, és van még ennél nagyobb, tanulságosabb eredménye is: a piactalan termelés, azáltal, hogy félholtra rendszabályozták a

legitim kereskedelmet, életre keltette a becstelenségre való kereskedelmet, amelyet azelőtt csak hírből ismertünk.

Az egykori közlekedési minisztérium aktáiból a legszemléltetőbb módon lehetne kimutatni, hogy milyen infámisan működött az állami ellátás. És a hiba nem az emberekben rejtett, hanem magában az intézményben: a lassú mozgású hivatalos apparátus, a közalkalmazottak kölcsönös alárendeltsége nem pótolhatta azt az elevenséget, gyorsaságot, a szükségletek meglátását, ami a kereskedőket jellemzi.

De az állami intervenció ellen felhozhatnánk még egyéb argumentumoknak egész tömegét. Az állam által dédelgetett gazdasági vállalatoknál követték el azoknak a visszaéléseknek legnagyobb részét, amelyekkel az elmúlt esztendőkből telve voltak a napilapok bűnkrónikái. Régi és mindenütt ismétlődő tapasztalat, hogy a közüzemek megközelítőleg sem működnek olyan jól, mint a magánüzemek, amellet az egész világon deficittel dolgoznak.

A békekötés után Németországban s azóta több északi államban is a szocialisták kerültek a parlamentben többségre. Nem lett volna tulajdonképp semmi akadály sem annak, hogy a gazdasági programjukat minden erőfeszítés nélkül megvalósítsák s legalább részben az állam tulajdonába juttassák azokat a termelőeszközöket, melyeket ők erre a célra már érettnak tartanak. Teoretikusaik rengeteg papirost fogyasztottak el annak a kérdésnek megvilágítására, hogy a szocializáláshoz hogyan fogjanak hozzá. De nem tettek egyetlen lépést sem; a kívánság elé állott egy rettentő kérdés: hogy hogyan kell végrehajtani? És ezen a kérdéson máig is gondolkoznak. Pedig a kapitalizmus

akkor szörnyű krízist élt át. A gyárak termelése csökkent, a munkanélküliség óriási arányokat öltött egész Európában. A vállalkozók aligha fejtettek volna ki számottevő ellentállást a szocializálás ellen. És mit láttunk? Azt, hogy a tőke átélte kisebb megrázkódtatásokkal nemcsak az inflációs korszakot, hanem a szocializmus politikai győzelmét is és még mindig áll rendületlenül. A presztízseben megrendült, erejét veszített kapitalizmusnak ez a harc nélküli győzelme Németországban haszontalan utópiává, és üres ábránddá pecsételte a szocialisták erfurti programját.

A gazdasági szabadság a gyakorlatban különböző társadalmak szerint módosult. Hogy tökéletesen az eszmét megközelítőleg működjék és fejtesse ki hatását, ugyanúgy, mint a parlamentarizmusnak, szüksége volt a saját miliőjére. És ugyanúgy, mint a parlamentet, a gazdasági liberalizmust is eltorzították a vadhajtások Európában. Csak az angol, de még inkább az amerikai levegő kedvezett neki, ahol a népesség az óvilág terhes hagyományait lerázva, még ma is a lázas, a lüktető munka szeretetét szívja magába. A munka útján való vagyonosodás, az aktivitás és az érvényesülés vágya oly általános náluk még most is, hogy jóformán ismeretlen a passzív természetűeknek, a tehetetleneknek az a társasága, amely állami oltalomért könyörög a „tűrhetetlen” szabadverseny ellen. A munkának megbecsülése hozta magával, hogy a vállalkozók tisztességesen megfizették munkásaikat; ezzel kigyomlázták a forradalmi szocializmusnak, ennek az európai betegségnek csiráit. Az amerikai kapitalizmust tehát az különbözteti meg az európaiktól, hogy a gaz-

dasági liberalizmusnak megközelítően tökéletes típusát ábrázolja, míg az európai a tökéletlent, a torzformát. Ezért az Egyesült Államok gazdasági mechanizmusa hordozza magában a jövő egészséges fejlődésének minden lehetőségét; s amikor felvetődik az a kérdés, hogy a gazdasági szabadságnak van-e jövője, erre kell rámutatnunk, mint irányt jelző példára.

A tőke és a magántulajdon fennmaradása attól függ, hogy tud-e demokratizálódni a jövőben: ha erre képes lesz, a kollektivismus minden formája önmagától elsorvad, végül semmivé válik. Ezért rendkívül nagy jelentőségű az említett amerikai példa. Az elmúlt hat esztendő fejlődése az Egyesült Államokban szinte meglepő. Az általános vagyonosodásról szóló statisztikából azt látjuk, hogy a munkások nem hódoltak be a marxi elméleteknek, hanem maguk igyekeznek behatolni a vállalatokba, részvényeket vásárolnak, s ma már vannak vállalatok (például az Északon fekvő elektromos művek), ahol a munkásrészvényesek száma a 80 százalékot is eléri. Amerika gazdasági életének ez az újabb fázisa megcsúfolta a Marx-féle vagyonszétválás elméletét, amely szerint egy bizonyos idő múlva minden vagyon, a termelő eszközök összessége néhány kapitalista kezébe kerül.

Az elmúlt esztendőök gazdasági tapasztalatai egy szemernyi bizonyítékot sem nyújtanak amellett, hogy a kollektivismus valamely formája vagy módosulása győzni fog. Mert az állam nem tudja ellátni azokat a funkciókat, melyek szükségesek a napi szükségleteknek az igényekhez mért kielégítésére. És naív tévedés azt hinni, hogy ami az államé, az egyúttal az összességé is. Oroszországban új hivatalnok arisztokrácia keletkezett az

elmúlt kilenc esztendő alatt s ez úgy bánik a rábízott állami javakkal, mint egyéni tulajdonával. De látunk magunk körül is egy sereg példát; itt vannak a közhatóságként szereplő szent és sérthetetlen állami üzemek.

A jövő termelési rendszere csak a mai kapitalizmusból indulhat ki, bármennyire tökéletlen is ez napjainkban. A termelési eszközök kérdése nem uralmi kérdés, mint a szocialista teoretikusok állítják, és a kapitalizmus nincs szükségképpen hozzákapcsolva egy bizonyos társadalmi csoport léteéhez, tehát csak a mai meglevőkből indulhat ki minden javítás, minden újabb tökéletesítés, nem előre elgondolt doktrínák szerint, mert úgy járunk, mint a franciák a forradalomban, vagy az orosz bolsevisták a kommunizmus szánalmasan összeomlott kísérletével. Az élet igazi nagy törvényei a kutató szemei előtt elvannak rejtve, de azok a filozófiai formulák, azok a felületes általánosítások és a belőlük leszűrt következtetések, melyeket a kollektivisták kieszeltek, nem bizonyultak eddig az élet törvényeinek.

A liberalizmus jövője

Van-e jövője a liberalizmusnak? A múlt század folyamán akadtak élesen látó elmék, akik messze bepillantottak a jövőbe; Goethe biztosra vette a technika és a világkereskedelem közelgő századát, Kossuth megjósolta bizonyos politikai események bekövetkeztét. Ma jósolni sokszorta nehezebb, mert a tüneteknek egész bonyolult komplexumával állunk szemben,

közben a múltnak két eleme: az individualizmus és a kollektivismus keltek birokra egymással, igen bizonytalan, ma még meg nem határozható kilátásokkal. Láttuk az előzményekben, hogy a politikai és a gazdasági liberalizmus egy hosszú felszabadulási folyamatnak eredményei. Elérte-e az individualizmus végső célját, lezajlott-e zavartalanul a felszabadulási folyamat? Azt is láttuk, hogy nem.

A termelőeszközök, melyeket az individualizmus hozott létre, a végletekig vitt munkamegosztás a modern nagyüzemekben mechanizálták az egész életet, atomizálták, pusztaszámmá kicsinyítették ismét az egyént. Az individualizmus tehát azt a végcélját, hogy az egyént felszabadítsa, önálló embereket, mikrokozmoszokat teremtsen, megközelíteni sem tudta. A gépek terrorja alatt, a gyári munka lélekölő egyhangúságában a nagy tömegek ismét semmivé váltak. A gazdasági individualizmus nem tudott összhangot teremteni az ember és saját eszközei között, s ahelyett, hogy felemelte volna, alárendelte őket a gépeknek, azzal az egyoldalú szemlélettel pedig, hogy az egyént nem tekintette másnak, mint pusztán termelési tényezőnek, kiölte azt a magasabb erkölcsi autonómiát, melyet Kant a kategorikus imperatívuszban tanított. Az életnek ez a mechanizálódása a modern kapitalizmus szörnyű szövevényes labirintusában, az egyéni szabadság tanának belső ellentmondása. A szocializmus voltaképp nem tett mást, mint azt, hogy ami a gazdasági liberalizmusban rossz, kárhuzatos, kiverendő, egyetemes elvvé emelte, ami ellen az erkölcs és az értelem még inkább fellázad.

A következtetés ebből a helyzetből önként adódik. Az individualizmusnak, ha nem akar végleg elposványosodni, majd megsemmisülni az anti-individualizmus és a kollektivizmus támadásainak pergőtüzében, önmagához kell visszatérnie. Ez akként lehetséges, hogy ráismerjen saját fogyatkozásaira, felfedje a saját hibáit, s olyan megoldást keressen, amely a szabadság eredetileg eszményi elveinek megfelelően visszaadja önmagának az embert. És ez a megoldás nem olyan rettentő nehéz, mint amilyennek látszik, mert az élet maga szolgáltat rá sikerrel biztató gyakorlati példákat.

A gazdasági individualizmus nincs örökké tartó szálakkal odafűzve azokhoz a mai termelési módokhoz, amelyeknek a gazdasági szabadság adott annak idején életet, nem azonos mindenképpen a mai kapitalizmussal. Megfér vele minden új termelési eljárás, ha tiszteletben tartja a magántulajdont, ha továbbra is szabad teret enged az egyéni felelősségnek. Láttuk John Stuart Millnél, hogy a liberalizmus nyitva hagyja az ajtót minden új életlehetőség, minden időszerű változás számára, a további differenciálódást tehát nem akasztja meg. Minthogy a szakadatlan mozgásnak, a haladásnak éltető eleme, nem ellenkezhetik semmiféle olyan új társadalmi vagy gazdasági elrendeződéssel, amely nem semmisíti meg a szabadságot, hanem egy újabb fejlődési fázisnak kiindulópontul szolgálhat. Nem ellenkezhetik vele John Stuart Mill szerint a szocializmus sem, ha az nem zsarnoki, nem hoz osztályuralmat, mint a kommunizmus vagy a marxizmus.

A kapitalizmus egészséges reformjára a példát Amerika mutatja. A nagyvállalatok említett demokratizálódása a társadalmi kooperáció felé való haladás, nem pedig a kollektivizmus felé. Ha a nagyüzemek, legalább részben, idővel a munkásrészvényesek birtokába kerülnek, nem szűnik meg a termelés individuális módja, mert a munkások a maguk kockázatára termelnek, s mindegyikük dolgozik, érezve a megosztott, de valamennyiükre nehezedő felelősséget.

Az amerikai kísérletet több jövővel biztatónak kell tartanunk a marxizmus légvárainál, azért, mert a meglevő adottságokból indul ki, azt igyekszik tökéletesíteni, radikális fel forgatások nélkül. És csak ennek lehet jövője, mert Amerika a haladó világ, az individualizmusnak tisztább, biztatóbb, józanabb világa; ez fog visszahatni a kollektivizmussal s állami intervencióval megrontott Európára.

Az élet, a vagyon, a hatalom a szabadsággal járnak együtt. Ezt illusztrálja Anglia történelme VIII. Henrik óta, ezt igazolja az Egyesült Államok százötven esztendősi története. Mialatt az európai bölcsek anti-individualista erkölcsant és szocializmust gyártanak, ők tovább haladnak a régi hagyományokon. Világuk gépekből való világ; elsősorban csak anyagi javakat akarnak előállítani, nem irodalmat, művészetet, metafizikát, amitől mindennél jobban visszaborzad az angolszász gyakorlati értelem; de a gyakorlatiasság, az anyagi javak bősége lassanként a szellemi kultúrát is megtermik. A pittsburgi gyárképményerdő nem olyan költői látvány, mint Olaszország vagy Spanyolország középkori dómjai, de itt a fényes templomok bejáratánál koldusok serege tartja a markát alamizsnára; míg

amott nem probléma a mindennapi kenyér és ruházat. Mit érünk a mi nagyszerű irodalmi kultúránkkal, amikor a lakosság nagy részének alig van meg a mindennapi betevő falatja?

A politikai és gazdasági liberalizmusból örök érték az alapgondolat: az egyén szabadsága, az ember jogai. Egyesek azt mondták, hogy a liberálisok egy önkényes apriorikus tételtől indulva ki jutottak el a politikai, valamint a gazdasági szabadság rendszeréhez; ami lehetséges. De ez teremtett minden nagy dolgot az újkorban, következésképpen csak ezé lehet a jövő. Ha pedig a jövő nem az individualizmusé, az nem jövő többé, hanem visszabotlás a múltba, visszaevickélés a középkor századaiba.

Minden emberi nagyság fundamentuma az egyén nagysága, önállósága és ereje, ezen épülnek fel a kollektív sikerek is, mert „amennyit az egyének érnek, annyit ér az összesség.”

VIII. FEJEZET.

A LIBERALIZMUS MAGYARORSZÁGON

A történelmi előzmények

A magyar liberalizmus vizsgálatánál mindenekelőtt azt a kérdést kell fölvetnünk, hogy megtaláljuk-e történelmi intézményeinkben azokat az ősi elemeket, melyeknek az egészséges és harmonikus fejlődés esetén fokozatosan a közsabadságok kialakulása felé kellett vezetniük. Meglelhető-e múltunkban a nemzeti individualizmus biztos nyomai?

A magyar és az angol alkotmányos intézmények közötti hasonlóság eléggé ismert, s az annyiszor hangoztatott párhuzam valóságát mélyebbre ható alkotmány- és jogtörténeti kutatás nélkül ki lehet mutatni. Angolország annak köszönhette egyszerű szabad intézményeit, hogy a középkorban az egyházi univerzalizmus és a hűbériség nem tudta nyomtalanul eltüntetni a régi törzsszervezetbeli primitív demokráciát. Hódító Vilmos (1066) megteremtette az egységes királyságot, amely a hatalmasok fölött álló, mindenki számára egyformán jogot szolgáltató hatalom volt: ugyanazt az államorganizáló művet hajtotta végre, mint Szent István Magyarországon. A két királyság azonos természetéből magyarázható az a jelenség, hogy mindkét nemzet egységes akarattal lép fel a királyi hatalom túlkapásai

ellen. Csaknem ugyanabban az időpontban (1215, 1222) lázadnak fel mindkét országban a rendek a királyi zsarnokság ellen és kicsikarják a közszabadság első okmányát, amelyeknek még gondolatmenetük is azonos. Magyarország később az alkotmányos fejlődésben elmaradt Anglia mögött. Angolországban már a XIII. század közepén (1241) megvan a mai kétkamarás parlament-, a magyar jogtörténelem adatai szerint nálunk először Mária királynő (1483) uralkodása alatt képviselteti magát külön a köznemesség a nagyurakból álló királyi tanácsban. Angliában a középkor végén a kétkamarás rendi parlament már teljes tanácskozásain a városi polgárság képviselői is részt vesznek, Magyarországon azonban jó két századdal később, a XVI. század közepén válik végleg ketté a főnemesekből és köznemesség képviselőiből álló rendi diéta.

Alkotmányunk fejlődésében tehát felfedezhetünk egy vonást, amely rokon az angollal: megvan határozottan ugyanaz a törekvés a szabadságra az uralkodói önkénnyel szemben, a királyság mellett megszervezkedik a nemzet, s az államhatalomból részt kér magának. Az angolok mindezt jóval előbb és tökéletesebben elvégezték, mi körülbelül kétszáz esztendővel járunk utánuk, de ez a hasonlóság tényén semmit sem változtat. Az angol és a magyar alkotmány a XVI. századra nagyjából párhuzamosan haladnak, itt azután végeszakad a magyar rendi alkotmány egyenletes fejlődésének, ezt az egyenes vonalú irányt, ezt a félreismerhetetlen tendenciát a népszuverenitás felé fennakasztotta a Habsburg-dinasztia magyar trónra jutása.

A Habsburgok, kiknek 1526-ban sikerült a magyar koronát végre megszerezniük, el voltak telve Istentől származó jogaikkal és a spanyol inkvizíció módszerei szerint kormányozták országaikat. A magyar országgyűlés, az autonóm magyar vármegye továbbra is megmaradtak, de csak megtűrt intézmények, s uralkodóink csak annyi alkotmányosságot engedélyeztek magyar alattvalóik számára, amennyit azok időről-időre ki tudtak csikarni.

A jogtörténeti íróink az úgynevezett szent korona-tanban összegezték az ősi magyar alkotmányosság lényegét. Ezt a sajátos, misztikus tant sokat halljuk újabban is, amikor egyesek a trónfosztott Habsburg-dinasztia trónhoz jutási igényeinek törvényességét védik. Az Anjouk korától Werbőczy István *Tripartitum*ával betetőződő nagy jogi és alkotmányos fejlődésnek klasszikus foglalatát s a jogalkotásnak csodálatos remekét fedezték fel egyes jogtörténészek ebben a tanban. A hármaskönyvből azt olvassák ki, hogy a korona, ez a szimbolizált tárgy, a nemzeti szuverenitás egész foglalatát jelenti; benne mint minden jognak egyenlőrangú forrása szerepel a király és a nemzet, akik közösen „a szent korona testét alkotják”. Nem akarjuk vitatni azt a kérdést, hogy a szent korona-elmélet ebben a formában igaz-e, annyi azonban jogi és bölcséleti érvek előrancia gálása nélkül igazolható, hogy a tan ilyen formában már nem felelhet meg a mai kor igényeinek. Maga az elmélet teljesen irracionális, nincsen semminemű olyan ésszel megragadható magja, ami elfogadhatóvá tudná tenni az újabb kor meglehetősen tradíciómentes gondolkodása előtt. Honnan, kitől kapja a szent korona viselője a nemzettel egyenlő értékű

jogát és hatalmát? Erre a kérdésre a szent korona-elmélet nem felel. A két angol forradalom tökéletesen tisztázta és a józan ész előtt kristálytisztán igazolta a királyi hatalmat. A Milton-féle szerződéselmélet szerint egyetlen szuverén van csak, a nemzet s a király is neki köszönheti hatalmát. A szent korona-tanban az uralkodó önkénye ellen semminemű garancia nincs, s a túllépi jogkörét, az alattvalók számára, kik a szent koronának szintén tagjai, nem marad más választás, mint legjobb esetben a passzív ellenállás. Azok a politikusok, akik ezért a meglehetősen vékony elméletért még ma is lelkesednek, azt akarják velünk elhíttetni, hogy a közhatalomnak ez az együttes és elválaszthatatlan birtoklása, amely „modern” felfogás volt Werbőczy korában, kielégítheti a mai kor igényeit. Mert mit jelent az elmélet ebben a formában? Azt, hogy a nemzet, amely sok milliós tömeg, amióta a politikai jogokat kiterjesztették, egymagában, a törvényes formák közt megkoronázott király nélkül valami furcsa félnemű lény, amely önálló politikai cselekedetre képtelen, Történelmi szemüvegen nézve nem láthatunk benne mást, mint a védekezésnek egy módját, abban a küzdelmes időszakban, amikor kétségbe vonták a magyar országgyűlés törvényhozói jogát.

A magyar nemzeti lelket nem tudta megmásítani az idegen invázió Buda visszafoglalása után, s az angolszász népekével azonos individualista tendenciák előtörttek II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában. Ballagi Aladár, ennek a kornak legkitűnőbb ismerője kimutatta, hogy Rákóczi az 1689-es angol alkotmányt ültette volna át győzelme esetén Magyarországra. Az individualizmus nem oly tudatos, mint Angolországban, ahol azt

a nagy írók művein kívül röpiratok ezrei oltották bele egy műveltségben előrehaladott nemzet köztudatába, de megléte minden kétséget eloszlató módon konstatálható. A mozgalom fényes összhangban tünteti fel az individualizmust: politikai szabadságot kíván a nemzeti egyén, vallás- és lelkiismereti szabadságot az egyes ember számára.

Rákóczi szabadságharcának leveretése után megmaradt a rendi országgyűlés, de csak mint valami megtúrt intézmény, mint mézes madzag a megcsalt nemzet lecsillapítására. Az 1715. évi 45. törvénycikk mutatja, hogy a királyi hatalom a rendek akaratával szemben mily aránytalanul nagy s az országgyűlés valóban nem egyéb, mint formáság. Az uralkodó óriási jogokat kapott a bíraskodásban, s ennek révén folyvást beavatkozik a polgári ügyekbe. A kancellária, ahol az egész közigazgatás összefutott, egyedül neki felelős, s az ő szándékait hajtja végre a rendek legcsekélyebb ellenőrzése nélkül. Minden hivatalnokot az uralkodó nevez ki, egészen a legalsóbbrendű vámkezelő közegig. A közigazgatásnak még olyan kis apró-cseprő dolgai is az uralkodó elé kerülnek, mint aminők a vámszabadalmak, a vásárengedélyek, céhengedélyek, stb. A városokat illetőleg pedig III. Károly hatalma betűszerinti értelemben korlátlan. De mindez hagyján, az állítólag „szuverén” országgyűlés menetébe folyvást beleavatkozik és nem egyszer meg is bünteti azokat, akik a saját vagy végrehajtó közegeinek akaratát kritizálni merészelik. Ehhez járul még a gazdasági élet egész intézésére kiterjedő királyi jogkör.

Felvethető ezek után az a kérdés, hogy volt-e a magyar nemzetnek hajlama a germán individualizmusra? Alkotmányunk

fejlődése feltétlenül emellett bizonyít. De még elfogadhatóbbá teszi az a nagy egyházi és vallási átalakulás, amely szintén „Zápolya öldöklő századában”, a nagy alkotmányos harcok idején végbement. Néhány főúr kivételével az egész ország áttért a protestáns hitre. Ez nem lehetett nálunk Magyarországon pusztán külsőség, mint például Lengyelországban, mert később, amikor a protestánsok visszatérítése megkezdődött, és a katolizáló reakció a legbrutálisabb eszközök alkalmazásától sem riadt vissza, továbbra is ezen a hiten maradt Magyarország lakosságának körülbelül ötven százaléka. Feltűnő, hogy a régi rendi Magyarország annyira türelmes, hogy úgymondjuk, annyira szabadelvű a vallási kérdésben, hogy Magyarország az első országa a világnak, amely a magáévá tette a vallásszabadság elvét. Erdélyben 1571-ben bevett vallásfelekezetnek ismerik el még a protestáns országokban is üldözött unitáriusokat is. Mi a felekezeti szabadelvűségben megelőztük még a szabadság hazáját, Amerikát is, Angolországot pedig messze elhagytuk.

A régi rendi alkotmány mellett a magyar politikai génusz teremtett önmagából még egy másik intézményt is, amely szintén a magyar individualizmusnak egyik legkézzelfoghatóbb jele. Ez az intézmény a régi magyar vármegye.

A vármegye valamikor az Árpád-házi királyok korában katonai szervezet volt és tisztán a honvédelem ügyét szolgálta. Lassanként, az Árpád-házi királyok uralmának vége felé, már mint bírói testület működik, az Anjouk alatt pedig tovább alakul. Mátyás király alatt már csak lazán függ a központi hatalomtól, és felelős kisebb tisztviselőit maga választja. Az 1504. és 1578. esztendőik között teljesen kiképződik azzá, ami az angol

county volt, szóval az állammal párhuzamosan működő kis hatalom, megvan a saját közigazgatási, minden mástól elhatárolt jogköre, saját pénztára, stb. 1723-tól kezdve a vármegyék kodifikált törvény szerint intézik a közigazgatás ügyeit. A rendi szabadság a Habsburgok uralma alatt a vármegyék bástyái közé szorult, amelyek a nemzet fennmaradása szempontjából mérhetetlen becsű szolgálatot végeztek. A feudális rendszerben úgy tekinthetjük őket, mint a legdemokratikusabb szerveket, s később, a XIX. században a vármegyék válhattak volna a közigazgatási demokrácia alapjaivá, ugyanúgy, mint Angolországban a grófságok.

A régi rendi alkotmány, a protestantizmus, az autonóm vármegye a magyar nemzet individualizmusának csálthatatlan képletei. Az újkori liberalizmusnak hazánkban tehát vannak félreismerhetetlen elemei s történelmi előzményei. Hogy a régi Magyarország megcsontosodott a rendiségben, ennek bizonyára meg voltak a maga okai és magyarázatukat megtalálhatnánk azokban a viszonyokban, amelyek lehetlenné tették, hogy a magyar nemzet szabadon, lelket bénító idegen behatások nélkül kifejtse politikai képességeit. Egyik magyarázata a polgári osztály hiánya.

A felvilágosodási kor Magyarországon:

A Martinovics-féle összeesküvés

Magyarország a liberalizmus előtt is megnyitotta kapuit, mégpedig ugyanabban az időpontban, amikor Nyugaton zajosabb életjelt adott magáról. A XVI. századbeli reformációnak

az analóg esete ment végbe Magyarországon. A liberális eszmék eljutása annál sajtóságosabb, mert az országban – mint mondtuk – hiányzott a polgári osztály. A szabadelvűség tisztán polgári ideológia, s azok az arisztokraták és nemesek, akik híveivé szegődtek, a saját érdekeik ellen vétettek. Egyes mágán és nemesi rendből való doktrinerek annyira a francia forradalom s a felvilágosodási iskola hatása alá kerülnek, hogy visszaélésnek tekintik saját kiváltságaikat. Egyik legérdekesebb a sok közül báró Orczy Lőrinc esete. Gazdag főúr, előkelő nagy méltóságokat viselő főember, de nyíltan ki meri mondani, hogy a szegények izzadtsága és vére szennyezi be a gazdagok vagyónát.¹

József nádor nemrégén közzétett levelei megdöbbenő képet tárnak elénk az akkori Magyarországról.² Felterjesztéseiből kitűnik, hogy hazánk benne van a forrongó Európában és a legigaztalanabb az az állítás, hogy az e korbeli magyar nemesség parlagi, a nagyvilág dolgaiban pedig járatlan. Ugyanúgy, mint ebben az időben Ausztriában, Németországban, Olaszországban, nálunk is a francia forradalom eszméi foglalkoztatták a műveltebb elméket. Az első szabadkőműves páholyt Magyarországon Linzing János nevű nyomdász alapította Nagyszébenben 1769-ben, s ettől fogva a titkos társaságok szaporodtak, a nádor hivatalba lépésekor pedig az egész ország tele van Jakobinus-klubokkal és egyéb titkos társaságokkal. És nemcsak a

---

¹ Fraknói Vilmos: *Martinovics és társai összeesküvése*.

² *József nádor iratai*. Budapest, 1925.

Bécsben és a külföldön járt intelligenciát ragadják meg a francia forradalom tanításai, hanem a megyei köznemességet is. József nádor bátyjához, Ferenc császárhoz intézett fölterjesztésében többet foglalkozik a titkos társaságok elleni védekezéssel, mint bármely más üggyel. Egymásután jelennek meg a cenzúra elkerülésével a lázító kiáltványok. (Nagyszombat, Pest, Vác, 1798, 1800.) A Martinovics-pörben szerepelt jogügyi igazgató a felterjesztésében előadja, hogy alig van az országnak olyan fontosabb városa, ahol ne működnek szabadkőműves páholy vagy jakobinus-klub s az agitátorok irataikban elégedetlenséget szítanak. A francia forradalom infekciója behatolt még a vármelegyek közgyűlési termeibe is, mint Zemplén példája mutatja.

A magyar aufklárista irodalom első jelentékeny terméke Batthyány Alajos gróf „*Ad amicam aurem*” című kétkötetes brosúraszerű munkája (1790-91). A voltaireiánus gróf mint jezsuita növendék kezdte meg pályáját és mikor rendjéből kilépett, a leglenyűgözőbb lelki diszciplínából ugrott át a legellentéteesebb végletbe. Mint a kiugrott papok legtöbbször, megundorodott attól a rendszertől, amellyel nem tudta magát azonosítani, és valóságos forradalmár lett. Mint humánus gondolkodású ember, mély részvétet érzett az elnyomott, agyonsanyargatott jobbágyok iránt, de nem akarta őket máról holnapra felszabadítani. Minthogy politikailag még nem eléggé érett a parasztság, úgy gondolta, hogy egyelőre elég lesz, ha az országgyűlésen a nemesség képviseli az érdekeit, de a szabad költözködés joga, az úriszék eltörlése, s a jobbágnak az a joga, hogy nemesi birtokot vásárolhasson, már mind megvalósíthatók. Montesquieu és Rousseau hatása minden írásművén kimutatható.

Ő mondotta ki először Magyarországon a népfelség elvét. A vallási kérdésekben deista, kárhóztatja a vallási türelmetlenséget és a katolikus egyház különleges helyzetét. Minden művén érzik Rousseau romantizmusa, de Jean Jacques stílusa és lendülete nélkül. Könyvei mindamellet igen nagy port vertek fel. Ellenfelei a francia forradalom példájára hivatkozva azt próbálják vele szemben bebizonyítani, hogy mennyire kárhóztos mindennemű újítás.

Martinovics és társai összeesküvésében a francia forradalom liberalizmusa, mint a tett propagandája nyilvánult meg. Hajnóczy kivételével, aki a szabadelvűség angol irányával mutat rokonságot, csaknem valamennyien jakobinusok. A forradalmi káté nem egyéb, mint az emberi jogok deklarációja. A költők közül, kiknek képzeletét megragadta a francia forradalom, a tehetséges, temperamentumos, nyugtalan Batsányi érdemel említést. Egyik versében a francia forradalom lázító lángja üti meg fülünket:

Nemzetek, országok, kik rút kelepcebén
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok,
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok.

Vad haraggal, fenyegető hangon fordul a mágnásokhoz, és Robespierre guillotinját vetíti a szemük elé a következő strófában:

Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak fölszentelt hóhéri!

Gyertek, hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!

A szerencsétlen véget ért mozgalom legkomolyabb gondolkodója, legnagyobb alakja kétségkívül Hajnóczy József volt. Pozitív szellem, aki nem is gondolt arra, hogy az egész régi társadalmi rendet máról-holnapra ki lehet sarkaiból emelni. Fontos megyei hivatalából alacsony származása miatt lökték ki, s úgy látszik, elkeseredése hajtotta Martinovicsék közé. Hajnóczy nem radikális újító. Elismeri a monarchia létjogosultságát, de azt korlátozni kell olyanformán, mint azt Locke tanította. A dolgok régi rendjéből indul ki, amelyből meg kell szerezni hagyni mindazt, ami jó, helyes és a jobb jövőnek kiinduló pontjává válhat. Például azt a törvényt, mely szerinti a nemest csak törvényes idézés után szabad elfogni, ki kell terjeszteni a jobbágyságra is. A papokat ő is kizárja a törvényhozásból.

Kétségkívül ideális lelkesedés, de amellet nagyfokú naivság is kellett ahhoz, hogy valaki akkoriban forradalmat szítson Magyarországon. Forradalmi lelkesedést támasztani ott, ahol olyan szörnyű, még hozzá rendíthetetlen hűségű erők állanak a hatalom rendelkezésére, vak hiszékenységre mutat. De még ha komoly támasztékokat és erőforrásokat talált volna a felkelés sikere esetén! El kell ismerni az összeesküvők mozgalmának eszményi értékét, de teljes tárgyilagossággal csak annyit mondhatunk, hogy törekvéseikből minden meggondoltság hiányzott. A magyar társadalom ebben az időben annyira elmaradt, az ország társadalmi rétegződése annyira elütött a nyugat-európai példáktól, hogy francia mintára megcsinálni ilyen mozgalmat a leghiábalóbb s feltétlen balul végződő próbálkozás

lett volna. Odaát Franciaországban meg volt az évszázadok óta megerősödött, jómódú polgári osztály, amely 1789-ben már belenőtt az uralomba. Ilyen szervei hibákban sínyleődő forradalom nem végződhetett volna mással, csak felfordulással, vagy pedig diktatúrával. A megriadt hatalom a francia felvilágosodás kised hajtásait játszi könnyedséggel kigyomlálta Magyarországon. Az ítélet végrehajtása után minden nyílást gondosan bezártak, hogy a szörnyű tanok be ne ömöljenek, szigorították a cenzúrát, megerősítették a kémrendszert, majd papokkal, barátokkal, apácákkal árasztották el az országot. Azt hitték, hogy az egyház lelki fegyelme a leghathatósabb orvosság az aufklárizmus járványa ellen, s ha még ezt megfejelek erős rendőri készültséggel, akkor nyugodtan alhatnak. – Így gondolták legalább Ferenc császár csatlósai, az akkor fennálló rendszernek éber és mindenre elszánt őrei. Azt valóban el is érték, hogy jó időre kriptává változtatták az országot.

Martinoviccsal és társaival csaknem egy időben egy igen komoly, reálpolitikus újtó is fellépett, kinek érdemeit elhallgatta az utókor. Ez Berzeviczy Gergely volt, az evangélikusok fő gondnoka, külföldet járt, nagykészültségű férfiú, de akiből hiányzott az agitátor-temperamentum. Működése azért nevezetes, mert ő volt Adam Smith első magyar tanítványa, s egyúttal előfutárja a nagy Széchenyinek. A közgazdasági problémák első alapos s európai nivójú művelője Magyarországon. Úgy látta, hogy Magyarország és Közép-Európa gazdasági felvirágzását csak a szabadkereskedelem, a régi monopóliumok s egyéb gazdasági megkötöttségek megszüntetése segítheti elő.

1808-ban megjelent kis gazdaságpolitikai értekezésében³ azt hangoztatja, hogy az osztrák császárság és Oroszország között meg kell szüntetni a vámsorompókat. Kifejti, hogy Európa gazdasági ereit a folyók szolgáltatják, amelyek úgy hálózják be a kontinenst, hogy csatornákkal könnyűszerrel összeköthetők. Már az ő elméjében megfogant a Duna-Tisza-csatorna és a Száva-Adria-csatorna terve, s ami még ennél is meglepőbb, szükségesnek látta, hogy a Földközi tenger és a Vörös-tenger között levő földszorost Szueznél minél előbb átvágják csatornával. Írásai szárazak, unalmasak, lendület nélküliek, ezért nem is volt hatásuk. A szigorú, tárgyilagos kritika nem dicsőítheti szuperlatívusokban a Martinovics-összeesküvést, mert nem volt benne semmi nagyvonalúság, sem egyetlen gyakorlatilag kivihető gondolat. De vérbefojtott mozgalmuk nagy jelentőségű esemény azért, mert ez volt a magyar szabadelvűség, ugyanakkor az új Magyarország első hajnalpirkadása az abszolutizmus lelket zsibbasztó sötétségében. A komoly, nagy reformmozgalom megindításához Ferenc császár uralma alatt Széchenyi István tekintélyére és elméjére s Kossuth Lajos káprázatos talentumára volt szükség.

Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos

Miután a magyar szabadelvűség korán jött apostolainak fejét leütötték, úgy elfojtották az új áramlatot, hogy az jó ne-

---

³ *Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels*, Pest 1808.

gyedszázadon keresztül még csak életjelet sem adhatott magáról. Igazolódott John Stuart Millnek az az állítása, hogy az új eszmék nem törnek okvetlenül keresztül az akadályokon, ha az ellentállás elég arra, hogy őket bölcsőjükben megfojtsa. A szabadelvűség igéi mint hamu alatt lappangó tűz pislogtak tovább, hogy annál elemibb erővel törjenek elő 1825-ben, amikor gróf fellépett Széchenyi István a reformterveivel.

Széchenyi a doktriner újítóktól, kik az ő vértanúságot szenvedett szellemi ősei voltak, nagy képességein kívül abban különbözik, hogy praktikus oldalán ragadta meg a kérdést; a nagy ideák mellett észszerű gyakorlati tervekkel jött, amelyek ebben az időben már nem voltak megvalósíthatatlanok. Hatása és rögtöni sikerei pedig abban lelik magyarázatukat, hogy vágyakat, reményeket képviselt, melyeknek teljesülésére már elérkezett az idő, formát adott annak, ami élt a lelkekben, másszóval azt tette, amit minden agitátor, minden újító s minden idők apostolai. Liberális volt-e Széchenyi? Hogy erre a kérdésre megfelelhessünk, minthogy tárgyunknál fogva csupán ez érdekel bennünket, Széchenyi nagy kiterjedésű, bonyolult, egész pályáján folyvást változtatott tanításait le kell egyszerűsítanunk egészen primitív formákra. És ez a kérdés nem érdektelen éppen napjainkban, amikor fellépésének százéves évfordulója alkalmából különböző politikai pártok s tudományos egyesületek előszedték a legnagyobb magyar sokat vitatott tanításait.

Széchenyit különböző időben más-másképpen magyarázták és értették. Kortársai, amikor Kossuth Lajos fellépett, elfordultak tőle, annak ellenére, hogy elismerték nagyságát. A

67 után elkövetkező időszakban a szabadelvű gondolat egy darabig olyan erős volt, s annyira éltek még a 48. és 49. dicső hagyományai, hogy a számottevő politikusok vele szemben Kossuthnak adtak igazat.⁴

A XIX. század utolsó évtizedeiben bizonyos agrárius körök sajtótították ki maguknak Széchenyit, megtették őt a konzervatív agrár irányzat mesterének, pedig agitatori munkásságát egy egész világ választotta el a merkantilizmustól. Nemrég, a Széchenyi-centenárium alkalmával pedig cégtáblának használták fel maguk számára azok a bizonyos ultrakonzervatív testületek, amelyek minden individualizmusnak halálos ellenségei és egy világ választja el őket Széchenyitől, aki ellenmondásai mellett egyben következetes, tudatos és szélső individualista. Megtették Széchenyit a bölcs, tapogatózva haladó konzervativizmus, azonkívül a jutányos megalkuvás megszemélyesítőjének, s legnagyobb erénye az ő szemükben az volt, hogy nem akart szembeszállni Ausztriával. És ez nem is csoda, mert Széchenyivel csaknem úgy vagyunk, mint Marx Tőkénével. Pályája nem egyenes vonalú, könyvei pedig a gondolatoknak, a lázas érzelmi kitöréseknek, a megjegyzéseknek olyan kuszált, túlszűfolt halmazát alkotják, hogy nehéz belőlük kivenni a valódi értelmet. Széchenyi valóban nem volt liberális olyan értelemben, mint Wesselényi, vagy még kevésbé, mint Deák vagy Kossuth, mert félt a korszerű politikai reformoktól, de saját szavaival bizonyítható, hogy az etikai, a gazdasági kérdésekben

---

⁴ Beöthy Ákos, *A magyar államiság fejlődése és küzdelmei*, II. kötet, első rész.

ugyanolyan abszolút liberális, amilyen ebben az időben Adam Smith, vagy Bentham, s az összes angol szabadelvű. Akik Széchenyiből a konzervatívot szeretnék kihámozni, azt erősítik, hogy nem lehetett szabadelvű, mert irtózott minden forradalomtól, mert a szabadelvűség – mondják ők – a forradalommal azonos.

Az előzményekben már rámutattunk arra, hogy az angol szabadelvűek az állandó evolúciót hirdették és nem az erőszakos forradalmi átalakítást. Az evolúció még nem revolúció. Széchenyi evolucionista s hozzátehetjük: a szélső konzervatívok szerint forradalmár, mert (szerintük) forradalom minden újítás. És melyek most a liberális elemek Széchenyi tanításaiiban? Ezt könnyen kimutathatjuk akkor, ha Széchenyi erkölcsi és gazdasági nézeteit elkülönítjük az ő politikai meggyőződésaitől.

Gróf Széchenyi Istvánt nem ok nélkül nevezték a nemzet legnagyobb nevelőjének. Kiinduló pontja az volt, hogy az elmaradt, parlagias, tudatlan magyarság tagjait ki kell nevelni művelt, önálló, öntudatos lényekké. Mint Szókratész, ő is a magunkba szállást, a magunk megismerését tanította első s alapvető erénynek, mert az őszinte magunkba szállás, a saját bűneinknek, fogyatkozásainknak megismerése nélkül semmiféle magasba emelkedés nem lehetséges. Ideálja a lelkileg független ember, aki a maga lábán jár, a maga eszével gondolkodik, s nyitott szemmel nézi és látja a világot. A szavaival:

Lelki független ember, összevén minden rendbelit, kik valamely hathatós fordulást tehetnének létünkben, hány van?
Hány mer jobbágyi, hív s alázatos, de egyszersmind férfiúi

önérzéssel királyszék elébe lépni, s a fejedelem atyai keblébe a hon kívánatait bátran kiönteni? Ki mer tiszta lelkiismereti bátorsággal viszont a honi előítéletek seregével szembe szállni, s hazafiaiit éppen ott támadni meg, hol mint nyavalyának gyökérhelye a vágás legkínzóbb? S ha lennének is ily hazafiak, kiknek szándéka oly tiszta, mint kristály, vajon van-e elég lelki tehetségük s élettudományuk jószándékait nemcsak egekbe fohászkodni, hanem azok gyümölcsseit is az élők közé előteremtteni?⁵

Széchenyi valósággal bálványozza a munkát, dicsőíti a tetterőt, magasztalja azt az akaratelhatározást, azt az erő kifejtést, amit nem külső hatalom kényszerít reánk, hanem belső indítékokból visszük véghez, a saját megfontolt elhatározásunkból. Ma, amikor az egyéni tehetetlenség szégyenletes példáit látjuk, szinte szentségtörés Széchenyit tüntetni fel úgy, mint a mai nemzedéknek ideálját és vezérét. Ha irodalomtörténezszeink módjára kiszednénk Széchenyiből mindazt, ami az angol utilitarista filozófusokra, mondjuk Benthamra vagy Smithre emlékeztet, egy kis rosszakarat hozzáadásával ki lehetne mutatni, hogy nézetei nem önállóak. A nem hatásböngésző egybevetés azonban legfeljebb csak hasonlóságot vagy rokonságot mutat, ami nem von le semmit az ő eredetiségéből. Az angol individualizmus annyira egyénivé vált nála, annyira áthasonult s felolvadt az ő lényében, olyan eredeti módon alkalmazta azt a ma-

---

⁵ [A Széchenyi-idézetek a *Világ* Velkey Ferenc és Fülöp Tamás által modernizált kiadásából származnak. A szerk.]

gyar életre, hogy a legoriginálisabb egyéniségek egyike. Impresszióit hosszú utazásai közben Angolországban szerezte, az angol gazdasági teoretikusokat olvasta s bizonyos befolyásuk kétségtelenül érzik minden munkáján. Mit látott Angliában? A független polgári munka, a szabad mozgás, a vállalkozó szellem szinte korlátlan kibontakozásának csodáit. És itthon, elmaradt hazájában ezt próbálta beplántálni a lelkekbe. „A tiszta lelkiismeret, élettudomány, egészség és vagyoni rend” – ez az angol szabadelvű életideál. Ezt ismétli, variálja Széchenyi csaknem minden könyvében. A nyugat-európai kapitalizmusnak ő az első apostola Magyarországon. De idézzük a saját szavait. A Világ című művében angol utazásairól elmélkedve, többek között a következőket mondja:

Britanniában utazván, hol az újabb emberiségnek minden bizonnyal legtöbb remekei vannak . . . sok olyan tárgy tűnt föl előttem, amelyen nem tudtam eléggé bámulni, s amelyen szintúgy bámul minden odamenő, ki nem vak, s utazási idejének nagy részét el nem teóriázza, el nem pipázza és el nem alussza – S csodálkozásom közben a tudásvágy is kínozott. – S meg nem szüntem – mindenki unalmára – mindegyre csak kérdezősködni: „Ugyan ki építette ezt a hidat, amelyik olyan könnyen lebeg s még is olyan erős; ki azt a roppant gátat, mely a tenger dűheinek olyan hatalmasan parancsol; ki azt a számtalan jótevő intézetet, amelyekben a nyomorult ember-társat gyámolítják? . . . Ugyan kik voltak azon dicső uralkodók, azon tiszteletreméltó előkelők, akik mindezeket a remekeket nagylelkűen – honuk és az emberiség hasznára s díszére – alkották? ... Hanem az Angol hátat fordított, s fogai közt így mormogott: „Ez úgy látszik ábrándozó poéta, aki

mindazt csodának, nagylelkűségnek stb. tartja, ami nem egyéb, mint jól elrendezett munka következménye, amelynek rugója nem volt egyéb, mint a jólét és haszon utáni vágy.” . . . Nyugodt és rendesebb kutatások után. . . lassanként végre rájöttem: hogy szinte mindaz, amin a legjobban bámultam, nemcsak hogy nem a kormány által lett felállítva, hanem a kormány még a legkisebb segítséggel sem vett benne részt. . . . Hanem azok a tárgyak . . . általában egyesületek munkái és alkotásai. Ezekre az egyes személyeknek, a dolog megpendítésén, a bölcs irányításon, a szorgalmas és állhatatos hozzájáruláson kívül, semmi egyéb jelentős befolyásuk nem volt.

Széchenyi olyan új magyar társadalmat képzelt, melynek tagjai kiművelt fejű, magasabb rendű emberek, akik az erkölcsi szolidaritás belső kötelékeivel vannak egymáshoz fűzve. Ez az önkéntes kooperáció az angol és amerikai szabadelvűség kizárólagos terméke. Széchenyi tudni sem akart a 67-es kiegyezés után kialakuló vagy mostani dajkáló, árkoló, nevelő államról. És társadalmi koncepciójában a szabad emberek organizált közössége ugyanúgy elkülönül az államtól, amint azt a bevezetésben meghatároztuk. Azt mondja:

A közös érdek az a nagy titok, ami mindent egyesít, és a nemzetek hosszú életüknek egyedüli garanciája.

Széchenyi az első a magyar gondolkodók között, kinek elméjében felvillant a közlélek fogalma, mely azután összetartja az önkéntes társulást:

A közlélek pedig semmi egyéb, mint a közönségnek értelmi súlya és adakozási készsége, amely sohasem tekinti, hogy az országlás segít-e vagy nem, s amelynél fogva a nagyobb rész átlátja: hogy számos kis tehetség koncentrációja óriási erő. És az az ideig-óráig tartó áldozat, amelyet ki-ki a közjóra szán, minden bizonnyal a legnagyobb kamatokkal megtérül.

Nyilvánvaló tehát, hogy nála nemzeti erők egyesítése alatt tisztán lelki szolidaritást kell érteni, nem pedig azt a bürokratikus központosítást, amelyben ma élünk Magyarországon.

Individualizmusának csalhatalan bizonyítéka a konkurenciáról szóló nézete. Több helyen írja, hogy a kultúrának s civilizációnak két fő előmozdítója van: egyik a szabadság, a másik a vetélkedési ösztön. Az utóbbi, tudniillik a konkurencia, minden gazdasági tökéletesedésnek elengedhetetlen feltétele, Széchenyi szerint is. Ugyanúgy meg volt győződve a verseny szükségességéről, mint a fiziokraták vagy Ricardo.

Ebből a néhány kiragadott idézetből kitűnik, hogy mindaz, ami Széchenyi tanításaiban etikai és gazdasági elem, az nem egyéb, mint a leszűrődött, az ő gondolkörében egyénivé lett angol szabadelvűség. Közel negyedszázados agitátori tevékenységének végzetes hibája az, hogy programja egyoldalúan morális és gazdasági; Angolország nagyszerű politikai szabandintézményei nem gyakoroltak rá maradandóbb hatást, amit Beöthy Ákos nem ok nélkül vet szemére. Először hadat üzent a rendi szervezetnek, de a negyvenes években, amikor a robot és az ősiség eltörlésének kérdése az országgyűlésen napirendre került, felszólt ellene, ugyanakkor ellenezte a zsidók emancipációját is. Úgy látszik, Angliában tisztán csak a briliáns anyagi

eredmények vonzották, de a politikai élet nem. Pedig az anyagi fejlődés parallel halad Angolországban a politikai élet fejlődésével s a kettő összefügg.

A magyar nemzet – mint tudjuk – a negyvenes esztendőekben már elfordult tőle. Vannak, akik ma azt mondják, hogy az országgyűlés többsége azért nem követte Széchenyit, mert nem tudott felemelkedni az ő világába. De ugyan megérthető-e Széchenyi? Kritikusai közül már Grünwald Béla sem mérte őt a normális ember mértékével, azóta pedig köztudomású lett, hogy lelkileg beteg ember volt, innen magyarázhatók ellenmondásai és következetlenségei.

Gondolatrendszerében a legnagyobb következetlenség az, hogy elfogadja azt az etikai bázist, amelyen az angol szabadelvűség összes járulékával a klasszikus parlamentarizmussal együtt felépült, de ugyanakkor visszaretten a politikai jogok mérsékelt kiterjesztésétől is. Kiáltó ellentmondás! A gazdasági szabadelvűség *elválaszthatatlan* a politikaitól, az egyik logikusan kiegészíti a másikat. Képtelenség ipart, kereskedelmet, földművelést teremteni szabad társadalmi kooperációval, elnyomott, a politikai jogokból kizárt tömegekkel, méghozzá nemzeti önállóság nélkül.

Széchenyi szélső liberális a gazdasági kérdésekben, konzervatív a politikában; a logikát annyira lábbal taposó következetlenség ez, mintha valaki egyidőben volna katolikus meg protestáns. Tragikus tévedése volt az is, hogy az öntudatra ébredt magyarság kifejtheti nemzeti erőit, ha oda van láncolva Ausztriához. Ennek az ellenkezőjéről háromszáz év magyar történelmének tanulságai győzhették volna meg. De meggyőzhették

volna a világtörténelmi analógiák, főleg pedig a gyarmatországok tanulságos példái.

Széchenyiből merőben hiányoztak azok a tulajdonságok, amelyek őt alkalmas pártvezérré avathatták volna. Mert a pártvezérnek világosan kell látnia a célt, és nyílegyenes úton kell haladnia. Ha ide-oda kapkod, elveszti népszerűségét. De az ő egész pályája tele van ellenmondásokkal. Sohasem tudta biztosan, hogy egy rothadó vagy egy újjászülető nemzet tagja-e. 1847-ben annyira felbőszült Kossuthra és a szabadelvű ellenzékre, hogy az egész országgyűlést el akarta fogatni. És mégis ilyen előzmények után tárcát vállalt Kossuthtal együtt Batthyány kabinetjében. Elítélőleg nyilatkozott a szabadságharcról, de döblingi magányában megírta a Bach-kormány ellen megsemmisítő támadó iratát, a *Blicket*, Ferenc József ellen pedig megírta *Nagy szatíra* címen megjelent gúnyiratát, amelynél gyilkosabb támadást még nem intéztek uralkodó ellen.

Az elmondottakat még azzal egészíthetnénk ki, hogy Széchenyi, aki úgy igyekszik magát feltüntetni, mint realista politikus és racionalista újtó, voltaképpen idealista. Idealista, mert magasabb rendű embereket akart nevelni korának embe-
reiből, s velük szemben olyan erkölcsi követelésekkel lépett fel, melyek messze túlhaladták a valóságosság határát. Mindenképp a tiszta észt emlegeti, de bonyolult mondatai szinte feszülnek az érzelmektől, s egész erkölcsi, gazdasági s politikai koncepciója tisztán lírai. Ugyanolyan romantikus jellem, mint a maga nemében Rousseau volt.

A magyar középnemesség, amely 1841-től kezdve már Kossuth Lajost vallotta vezérének, belesodródott a nyugat-európai szabadelvűség nagy nemzetközi forgatagába. Bizonyos, hogy a szabadelvű forrongás nemzetközi, de a nemzeti megújulásnak szükségszerűen bele kellett kapcsolódnia. És ebben az esetben nincs ellenmondás a nemzetköziség és a nacionalizmus között. Mint az előzményekben láttuk, Európa elnyomott nemzetei a XIX. század elejétől kezdve összeegyeztették a nemzeti öncélúságot a francia forradalom eszméivel. A nyugat-európai szabadelvűségnek ez a szerencsés egybekapcsolódása a nemzeti megújulással, úgy látszik, érthetetlen volt Széchenyi előtt. De annál inkább megértette ezt Kossuth Lajos, akinek jellemét, működésének általános karakterét néhány szóval össze kell hasonlítanunk Széchenyivel.

Kossuth Lajos igazi Isten kegyelméből való nemzetvezér, megáldva mindazokkal a fényes észbeli és jellembeli adományokkal, amelyek alkalmassá tették őt arra, hogy a különben szalmaláng természetű magyar nemzet sorsát kezébe vegye. Széchenyi Istvánnal megegyezik abban, hogy ő sem radikális újító, sőt bizonyos vonatkozásban még nálánál is konzervatívabb, mert nagy ellenfele nem csinált titkot abból, hogy a magyar nemzetnek a költők által romantikusan ábrázolt múltját megveti. Kossuth tiszteli a múltat s döntő fontosságúaknak tartja a régi, ezeresztendős formákat. Ahogyan a Széchenyinek adott válaszában mondja 1842-ben:

Mi ugyan a formákat olyan igen megcsontosultaknak nem látjuk, mert alig ismerünk a históriában alkotmányos, arisztokráciai formákat, melyekben több fogékonyság volt volna

a képviseleti rendszerre minden megrázkódtatás nélkül, békésen, nyugalmasan és az eredeti nemzeties alaptípus megtartásával átalakulhatni, amint ez minálunk megtörténhetnék, ha nemzetünk, s így önmagunk érdekeit is igazán magasabb szempontból fogjuk fel, mint amely akkor vezérel, midőn a jól értett szabadsággal merő ellentétben álló szabaldmasságokat még egy-két évig, vagy ha úgy tetszik, egy-két emberéletig tengetni akarva görcsösen ragaszkodunk oly dolgokhoz, melyeknek nagy jövőndői már bizony semmiesetre sincsenek, kis jövőndők is csak úgy lehet, ha ezen kis jövőndőt a nemzet nagy jövőjének feláldozásával nem iszonyodnak megvásárolni.

Kossuth Lajos abban különbözik legfőképpen Széchenyitől, hogy egy minden részletében átgondolt, nagy, egységes társadalmi, közgazdasági, politikai koncepcióval lépett fel, amely minden árnyalatában tökéletes s ellenmondás nélküli: valóságos filozófiai rendszer. Az iskolás kézikönyveknek az az elcsépeelt megállapítása, hogy Széchenyi anyagi felvirágzást akart, Kossuth pedig csupán csak a nemzeti szabadságnak volt zászlóvivője, elferdített és hamis. Az állítólag realista Széchenyivel úgy szokás szembeállítani, mint szertelen idealistát. Aki beletekint Kossuth írásaiba és 1832-től kezdve elhangzott beszédeibe, meggyőződhetik igen könnyűszerrel éppen az ellenkezőjéről. Kossuth hideg, számító elme, célkitűzéseiben pedig határozott, nyílt, egyenes. Mindig a múlt és a közvetlen jelen adottságaiból következtet a közeli jövőre, ezért politikai programja nem rapszodikus, mint Széchenyié, hanem empirikus módszer szerint, a logika törvényei alapján van felépítve.

... És midőn az intézúciók javításáról van szó, ezen bonyolódás igényeiből fejlik ki a haladás phylosophiája, miszerint ridegen elkülöníteni talán egyetlen kérdést sem lehet, hanem még a nemakarás is kénytelen magát a logika hatalmának megadni, s ha egy lépést tőn, előbb-utóbb megteszi a másikat is, mely a társaságos viszonyok kapcsolatánál fogva amannak természetes postulátuma.

Ezt írja Kossuth 1843-ban, amikor Széchenyi azzal vádolta, hogy hebehurgyán mindent fel akar forgatni. A forradalmárnak bélyegezett Kossuth számtalanszor hangsúlyozza, hogy:

Ha feladatunknak tűzzük ki a törvényes eszközökkel bekés haladást, úgy gondjaink legfőbbike közé kell számitanunk, hogy közállományunk átalakításában a lehetőség kevés érdeket sértsünk, s magánjogi viszonyiban, hacsak lehet, senkinek törvény által költött, törvénybe vetett bizodalrát meg ne hiúsítsuk.

Hogy a múltat semmibe nem vevő Széchenyivel szemben mégis jóval tovább ment a korszerű újítások követelésében, annak csak az lehet a magyarázata, hogy Széchenyit megbénították bizonyos társadalmi előítéletek. Metternich kancellárral egész 1848-ig csaknem bizalmas viszonyban volt s abba a hiú reménységbe ringatta magát, hogy ez a tudomány- és művészetkedvelő nagy úr, aki nem zárkózott el teljesen a gazdasági reformok elől, elő fogja segíteni Magyarország feltámasztását.

Kossuth még abban is különbözik Széchenyitől, hogy ellenfele teljesen azonosította magát nemzetével: az életét tette Magyarországnak az általa képzelt jövőjére. Kossuth, azt

mondhatnánk, felül áll a dolgokon. Nemzete iránt való mély-séges szeretete nem fejlődött odáig, hogy az országot és annak népét ne objektumnak tekintse. Ezért őt semmi nem ejti két-ségbe. Széchenyi megtévelyedik, Kossuth Világos után nem csügged el, hanem tovább harcol a siker biztos reményében. Széchenyi sokkal inkább azonosul a nemzettel, de viszont ren-geteg munkájából, beszédeiből, gondolatainak, terveinek ösz-szevisszaságából lehetetlen kikerekíteni a nemzeti öncélúság gondolatát, világosan és félremagyarázhatatlanul.

Kossuth Lajos politikai elgondolásában a nemzet mint ön-cél szerepel, az egyéni szabadságot, ezt a nemzetközi jellegű posztulátumot kiszélesíti a nemzeti individuumok szabadsá-gává, ugyanúgy, mint a vele egy vágású, hozzá közelebb álló külföldi nagy politikusok, például Mazzini vagy Cavour. A vi-lágforradalom jelszava ebben az időben nem azt jelentette, amit ma a forradalmi szocialisták frazeológiájában, hanem a nemzetek szabadságát. Petőfinél például világszabadság annyit jelent: szabad nemzetek világa. Kossuth a magyar nemzet múlt-jából a nagy realitásokat veszi kiindulópontul: az ősi alkot-mányt, a megyei szerkezetet, s az ezersztesdős függetlenséget, nem a dicső haditetteket, mint az e korbéli poéták.

A magyar nemzet alkalmazkodó természetű ... de semmi kö-rülmények között sem fog lemondani, hogy hazája az legyen, amivé első szent királya berendezte.

– mondja egyik beszédében. A magyar alkotmány dicső és megbecsülhetetlen örökség, mely a vérszerződéssel datálódik.

De az elszakadást a Habsburgoktól éppúgy nem kívánta, mint ellenfele, Széchenyi. 1847 március 3.-i beszédében mondja:

Az legyen a Habsburg-ház második alapítója, ki a birodalom kormányrendszerét alkotmányos irányban reformálja, s feleséges háza trónusát hű népeinek szabadságára fekteti le, rendíthetetlenül. A nép örök, s öröknek kívánjuk a nép hazáját, s öröknek ama dinasztia fényét, melyet uralkodónknak ismerünk.

Kossuth felfogása szerint a vármegye, melyet a 67 utáni központosító kormányok annyira elsorvasztottak, hogy csak silány nyomai maradtak reánk, megbecsülhetetlen értékű nemzeti kincs. A miniszteri omnipotencia, amely Magyarországon a világháború után érte tetőpontját, Széchenyi előtt sem volt rokonszenves, de Kossuth a francia példákra hivatkozva kimutatja, hogy a szolgaságba süllyeszt minden nemzetet, még a legdemokratikusabb alkotmány mellett is.

Organizmus, mely él és élve fejlődik: csak az intézményes szabadság lehet. Akárminő legyen bár a kormányforma, még ha republikánus is; a központi hatalomnak mindig municipális intézmények által kell mérsékelteni, különben centralizációvá fajul, ami nem egyéb, mint vagy rideg vagy álcázott abszolutizmus.

Azok a nemzetek legboldogabbak, melyek legkevésbé kormányoztatnak. Erős kormány: gyámság, s akinek gyámja van, az ha nem hülye, hát kiskorú.

Több beszédében, cikkeiben, irataiban kifejti, hogy a modern állameszme az önkormányzat eszméje, és hogy mindazt, amit a család, a közösség, a megye maga megtehet, azt nem kell az államra bízni.

Annyira szenvedélyes híve a municipális szabadságnak, hogy ha arról van szó, hogy a megye megszűnjék, készebb inkább megbuktatni a miniszteriális törvényt, – mondotta 48-ban. Ahogy a Pesti Hírlapban írja:

Mindenesetre a megyei szervezet lesz magyar honban a magyar alkotmányos élet nyilatkozmányának legfőbb, leg-egészségesebb orgánuma.

A bürokráciától Kossuth rettentően félt. Azt írja:

Nincs semmi, ami kártékonyabban hathatna egy nemzet politikai erkölcsiségére, mint a hivatalosztogató kormánypatronage mértéktelen kiterjesztése. Oly forrása ez a nemzeti jellem rothasztásának, mely elegendő arra, hogy még különben bölcsen szervezett demokráciában is az erkölcsök megmérgeztessenek, a politikai becsületesség megvesztegettesék s mértelyes hatása alatt a politikai pártállás javadalomhajhászati vetélkedéssé fajuljon. A történelem azt bizonyítja, hogy amely országban a tisztviselők egész armádiája függ a kormány kinevezésétől, ott a nemzet ügynevezett érdemeiből a legelőbb-utóbb két részre oszlik: az egyik az, amely kormányhivatalba jutott, a másik az, mely jutni szeretne.

A sok ismétlés folytán belerögződött a köztudatba a középiskolás kézikönyveknek az a megdöbbentő hazugsága, hogy Kossuth a szegény és elkeseredett Magyarországért lelkesedett,

amely folyvást lázadásra kész s rettegésben tartja a haza ellenségeit. 1841 és 48 között megjelent több kötetre menő cikkei bárkit meggyőzhetnek arról, hogy ugyanolyan pozitív gazdasági programja volt, mint Széchenyinek, azzal a különbséggel, hogy ő a részletekben sokkal inkább gyakorlatiasabb ellenfelénél. Kossuth az első Magyarországon, aki behatolt a kapitalista gazdasági rend apró részleteibe, majd előállott konkrét kereskedelmi és ipari tervekkel. Kezdetben smithianus, de később ezeket a nézeteit revideálta Friedrich List hatása alatt, ki a 40-es évek elején megfordult Pesten. Minthogy szerinte a társadalom gazdasági tevékenysége is a nemzeti öncélúság szent ügyét szolgálhatja, óva intett a Németországgal való vámközösségtől. Ezért attól fogva, hogy behatóan megismerte List közgazdasági tanulmányait, neki is szilárd meggyőződésévé vált, hogy bizonyos politikai intézkedésekkel fel lehet ébreszteni valamely népben a szunnyadó képességeket. Csengery azt veti Kossuth szemére, hogy gazdasági nézeteiben csekély az eredetiség, ami való igaz, de a gyakorlati politikusnál az elméleti eredetiséget nem szabad kutatnunk, hiszen a német egység gondolata sem volt Bismarcké. Kossuth úgy gondolta, hogy a vámsorompó egyet jelent a nemzeti függetlenséggel, s ennek a tételnek igazságát szomorú tanulságokkal igazolta a magyar ipar története 1867-től az összeomlásig. Annnyira nem követte kereskedelmi kérdésekben az angol szabadelvűek példáját, hogy egyik cikkében a kereskedelmi szabadságról nem átalotta ezt mondani: „Merő ideológia és merő légalkotmány”.

Az ország gazdasági gyarapodását szerinte is csak szabad kooperáció útján lehet elérni. Az ő nevéhez fűződnek: az ipar-egyesület, a kereskedelmi társaság megalapítása, a Pestet Fiumével összekötő vasút óriási terve. Vasutat vezetni a Karszt szikláin keresztül akkor még túl merész gondolatnak látszott, de Kossuth annyira vitte a tervet, hogy megtörténtek az első mérések. Több cikket írt ebben a kérdésben; szól bennük az észhez, feltárva a nagy gazdasági hasznot, a kereskedelem előnyeit, lebilincselő erővel szól bennük a fantáziához, Byron *Childe Haroldjának* a tengerhez intézett remek ódáját idézve. Még érdemes megemlíteni, hogy a praktikus vám- és kereskedelempolitikai kérdéseknek Kossuth valóságos mestere.

Kossuth, számításba véve a múlt és jelen eszmeerőit, a legridegebb valóság talaján építette ki politikai szisztémáját s ennek volt ő utolsó leheletéig következetes cselekvő alanya, Az evolúció logikai folyamánya volt az, hogy a magyar nemzet kezdetben Széchenyi, majd 1840-től kezdve az ő szellemi felsőbbségének hatása alatt egy dicsőséges forradalomban egy csepp vér nélkül megteremtette az új Magyarországot.

A kettőjük Új-Magyarországa ellen feltámadtak a retrográd erők. Ezért a legközönségesebb történelemhamisítás úgy tüntetni fel a magyar szabadságharcot, mint forradalmat, Kossuthot magát pedig leszállítani népszerű romantikus nemzeti hőssé vagy forradalmi vezérré. A legegységesebb józan ész követelte, hogy Magyarország fegyvert ragadjon a pokoli reakció ellen, s megvédelmezze magát azzal a becstelen rendszerrel szemben, melynek Felix Schwartzberg volt a legfőbb képviselője, akit Széchenyi a *Blick*-ben „rothadtlelkű gazemberének” nevez.

Önérzetes náció számára nem volt más választás, mint fegyvert ragadni s ezt a rendszert kipusztítani, hogy ha lehet. És Kossuth szisztémáján mégsem esett csorba. Beteljesedett a történelem logikája, az a szükségszerűség, melyről azt hirdette, hogy ő annak sorsküldötte eszköze. A kettős cézárizmus, a Habsburg-monarchia, a Hohenzollern-uralom pozdorjává zúzódtak össze, amint ő azt megjósolta ötven esztendővel ezelőtt. A viszonyok fejlődése mégis a legnagyobb magyar államférfiúnak, történelmünk leggrandiózusabb alakjának adott igazat és a világhistoria ítélőszéke felmentette őt.

A szabadelvű kor jelleme és eredményei

Az 1825-től 48-ig tartó, úgynevezett reformkorszak a magyar nemzet életerejének és élni akarásának olyan bámulatra ragadó megnyilvánulása, amelynek mását nem találjuk ezeresztendőös történelmünkben. A nemzetnek annyi nagy embere lépett elő e rövid idő alatt az ismeretlenségből, a nemzeti géniusznak annyi csodás kisugárzásával találkozunk, amennyi elegendő lett volna valamely nagy nemzet vagy világbirodalom vezetésére. Az az állítás, hogy a reformkorszak Széchenyi István legszemélyesebb műve és érdeme, kétségkívül túlzás. Egy ember nem csinálhat korszakot még olyan kis nemzet életében sem, mint amilyen a magyarság. Ha az akkori magyar középneveltség csakugyan olyan hitvány, lusta, parlagias lett volna, mint amilyenek Széchenyi elkeseredésében itt-ott feltűnteti, a Hitel, Világ és a Stádium nem arattak volna olyan szemmel látható sikert. Vezetőkre szüksége volt a magyarságnak, és

szüksége van ma is, aminek az a pszichológiai magyarázata, hogy az ilyen lobbanékony, hirtelen lelkesedő vagy csüggedő, szóval szalmaláng természetű népnek cselekvő készségét csak mesterségesen lehet bizonyos intenzitási fokon tartani. Jobban rá van utalva a vezetőkre, mint a kitaró, flegmatikus, kevésbé lelkesedő germán népek, például az angolok.

Gróf Széchenyi István irányt szabott a cselekvésnek, ez az ő legnagyobb s örök időkre szóló érdeme. De egy élettelen vagy halálraítélt nemzet nem tápáskodhat fel olyan gyorsan, mint a magyarság 1825 után. Az 1836-39.-i országgyűlés már a liberális reformok jegyében folyt le. Egymásután szóba kerülnek az úrbériség rendezése, a büntető törvénykönyv időszerű reformja, fontos kereskedelmi és gazdasági kérdések. Az opposzió kezdetben még rendi szellemű, s a gravaminális politikában, a sérelmek feszegetésében merül ki, de lassanként átváltozik szabadelvű opposzióvá. Az alsó tábla az 1832-36.-i országgyűlés végén már teljesen liberális szellemű, a szabadelvűség 1836-tól kezdve rohamosan tért hódít, de liberális párt még nincs.

A különböző szabadelvű frakciók megszervezésének munkája Deák Ferenc érdeme, az ő műve az, hogy a magyar liberálisok egy platformon tömörültek, megegyeztek egy határozott programban. Deák Ferenc 1841-ben, amikor Széchenyi a *Kelet népében* elfogult és igaztalan támadást intézett Kossuth ellen, Wesselényivel és Eötvös Józseffel együtt Kossuth mellé állt. 1848-ig Kossuth és Deák egy úton járnak. Deákot is áthatotta a humanizmusnak, a polgári szabadságnak ugyanaz az önzetlen, őszinte szeretete, mint Kossuthot; sokkal egységesebb, tisztább, világosabb és összefoglalóbb elme, mint Széchenyi. A

nyugat-európai liberalizmust egységes rendszerbe fogta össze a nemzeti gondolattal, ugyanúgy, mint Kossuth; de vannak közöttük nagy és mélyreható különbségek. Az elcsépelte iskolás jellemrajz szerint Deák a bölcs mérséklet, józan középút embere, Kossuth pedig a szertelenség és szélsőség. A jellemzés találó annyiban, hogy Deák valóban mérsékelt Kossuth-hoz képest; mérsékelt elméleti képességeit, szónoki készségét és adományait, s temperamentumát tekintve. Nincs meg benne a zseni magasba szárnyalása, jövőbe látása és az Isten kegyelméből való nemzetvezér magával ragadó ereje. Abban a másik dimenzióban, amelyet mérsékletnek szoktak nevezni, de amely valóban megalkuvás volt, Deák a magyarság legnagyobb egyénisége; amikor a nemzet leszállította igényeit s feladta a nemzeti öncélúság programját, ő volt elrendelve arra, hogy élére álljon.

Metternichék, kik az angol és francia liberalizmust a nyugat-európai civilizáció lerakódásának minősítették, szuverén gőgjükben lenézték és megvetették a magyar szabadelvűeket, mint a törvényes rend felforgatóit és veszedelmes tévtanok áldozatait. Pedig radikálisokat alig találunk közöttük; a szabadelvűek legtöbbször nyugodt, számító, megfontolt konzervatív liberális, nem vérmesebb újító, mint Angolországban Canning elvarátai, vagy a konzervatív peeliták. Velük szemben az ókonzervatívok állanak (Dessewffy Aurél), ezek viszont nem az angol toryk magyarországi példányai, hanem tizenhárom próbas reakció, a bécsi malaszt fényében sütkérező aulikus nagyurak, kiknek elsősorban dinasztiajuk volt, s legfeljebb másodsorban hazájuk.

Hogy kinek volt igaza, a konzervatívoknak, vagy a liberálisoknak, az ugyanolyan haszontalan és felesleges stílusgyakorlat, mint azt feszegetni még ma is, hogy kinek a politikája volt helyesebb, Széchenyié, vagy Kossuthé. Arról volt szó, hogy Magyarország elrohadjon-e régi rendiségében és eltűnjék a nemzeti államok sorából, vagy nemzeti állammá erősödjék a régi ezeresztendő fundamentumon. És azt vetni a liberálisok szemére, hogy megmaradhattak volna Bécs hű és kezes alattvalóinak s csak gazdaságilag kellett volna előre vinniük az országot – semmitérő, gyenge ellenvetés. Mert azt látjuk 1825-től 48-ig, hogy a bécsi kormány a gazdasági munkálatoknak is eleje vágott, el akarta gáncsolni az iparfejlesztést, megakadályozta a vasútépítést, üldözte a védőegyesületet, nyakát szegte tőle telhetőleg minden gazdasági reformnak.

Oppozíció Bécs ellen, ha a nemzeti, ősi alkotmányosság megvédéséről van szó; lassú ütemű meggondolt haladás; semmivel sem nagyobb mértékű újítás, mint amennyi elkerülhetetlenül szükséges: ez volt Deák Ferenc és a szabadelvűek programja, s így gondolkozott Kossuth is. Mindnyájan hű alattvalói a törvényes uralkodónak, természetesen a józan ész határain belül. Mivel az idegen kormány rájuk nehezedett, csak társadalmi úton, a Széchenyi által hirdetett kooperációval, önmaguk erejére támaszkodva láthattak hozzá a magyar parlag feltöréséhez. Ez a reformkorszaknak egyik nagyszerű és felemelő példája. Bezerédj István, Fáy András, báró Eötvös József, és a nagy többségében szabadelvű nemesség nem a lelkesedés önfeledt pillanatában, hanem tudatosan, megfontolva saját belá-

tásából akart polgári társadalmat varázsolni a feudális Magyarországból. Önként lemondtak a saját történelmi jogaikról, mert úgy látták, hogy ez válik a saját maguknak és a köznek javára. A nyugat-európai polgári osztály gondolatkörében mozog nem csak a középnemességnek csaknem egész zöme, hanem a kevés számú szabadelvű arisztokrata is, mint gróf Batthyány Lajos, gróf Pálffy József, báró Wesselényi Miklós. Az ipar, a gazdasági fejlesztés, a polgári munka náluk nem elhangzó jelszó, amit beszéltek, azt halálos komolysággal vették, s a jelszavaknak a tetteik adtak tartalmat.

Az 1844-ben keletkezett védegyesület tevékenysége bizonyos mértékig belejátszik ugyan a politikába, de nagy, konkrét sikereket mutatott fel, s igen kellemetlen órákat szerzett a bécsi kormánynak, az akkor még bölcsőkorát élő magyar ipar pedig igen sokat köszönhetett neki. Egy erőteljes társadalmi akcióval megakadályozta az osztrák dohányárúk eladását, ipari alapításai pedig: a selyemfonó műhelyek, cukorgyár, stb. sokkal több reménnyel kecsegtettek, mint később az állami szubvencióval, üvegházi növény módjára gyámolított magyar gyárpar. Szerveztek gyáralapító társaságot, iparegyesületet, rendeztek nagy-sikerű kiállításokat, s alig egy évtized alatt rengeteg nehézség közepette a legnyomasztóbb vámviszonyok mellett, folytonos harcban az udvar kajánságával és a bécsi kormány ellenaknáival, kézzelfogható eredményeket tudtak felmutatni. Erre az időre esik a Tisza szabályozásának kezdete, Magyarország mai vasúthálózatának tervei, az első takarékpénztár, az első bank.

A szabadelvűség Magyarországon az aktivitás hite, a cselekvő élet akarása volt, ugyanúgy, mint Németországban vagy

Olaszországban. Amit az osztrák abszolutizmus alatt, majd hatvanhét után is az állam vállalt, azt mind a társadalom kezdeményezte. Hazánk Közép- és Kelet-Európában egymagában képviseli Nyugat-Európa szabadelvűségét, amellyel még direkt kapcsolata sem volt, mert előtte feküdt Ausztria, a reakció erődtéménye. Ebben az időben politikailag előrehaladottabbak vagyunk, mint Ausztria, Olaszország, Spanyolország és Portugália.

Nehéz volna előszámlálni, hogy milyen új eszméket vittek a nyilvánosság elé a megyék, mennyi reformot, mennyi életrelvő tervet vetettek fel ezek a később elsatnyult kis köztársaságok. Az 1839–40. és az 1843–44. országgyűlések lefektették a mai Magyarország alapjait. Az örökváltság, amely a 43.-i országgyűlésen ellenvetés nélkül keresztülment, a jobbágyfelszabadításnak első etapja. A szabadelvűek nem egységesek: van nagy centralista csoport, melynek élén Eötvös József báró, a kissé áradozó és szentimentális állambölcs áll; Kossuth hívei decentralisták, de az elméleti differenciákat nem tekintve, egyek a nagy kérdésekben és a tempóban. Széchenyi visszazökkent a konzervativizmusba, s abban a hitben, hogy Metternichék kegyes jóindulatával inkább csinálhat gazdasági reformokat, 1841-től kezdve, nem lelve többé helyét a politikai csoportok között, az ultrakonzervativizmus és a szabadelvű párt között lebegett.

A reformkorszakot túl romantikusnak sem mondhatjuk; sehol semmi túlzás, a vezérek nem járnak felhők közt, nem kápráztatja el őket a franciák két forradalma sem. Józanságukat

semmi sem igazolja fényesebben, mint az, hogy a 48.-i törvényhozás cenzushoz köti a választójogot. Ezeresztendősi történelmünk legimpozánsabb, legdicsebb korszaka a szabadságharcban ért véget, amelyet forradalomnak is szoktak nevezni. Forradalomná átfesteni a szabadságharcot a legközönségesebb történethamisítás. A 48.-i törvényalkotás a végső csattanója egy nagy történelmi folyamatnak, amely nem is 1825-ben, hanem 1790-ben kezdődik. A szabadságharc észszerű cselekedet volt, mert ha megadja magát Magyarország azoknak a sötét hatalmaknak, amelyek összeesküdtek ellene, példátlan gyávaságával meghazudtolta volna mindazt, amit eddig vér nélkül kivívott. Ellent kellett állni fegyverrel még akkor is, ha a győzelemre nem lett volna remény. Ez a remény azonban nem lehetett agyrém, mert a gőgös nagyhatalomnak, Ausztriának Oroszországtól kellett segítséget koldulni, hogy leverje a magyarság önvédelmi harcát. Az erkölcsi tőke, melyet Magyarország a nagyvilág szemében szerzett, megérte az áldozatokat. Később, hatvanhét után a hiperlojálisok hamisították át a szabadságharcot forradalomná. Így lett Deák Ferenc a „haza bölcse”, aki szerintük a nemzeti öncélúság esztelenségéből bevitte Magyarországot a kényelmes, kiűzető megalkuvás józanságába.

Az abszolutizmus mindezt letarolta. Igaz, épített is talán valamit, de hogy milyen eredménnyel, arra nézve elég hivatkoznunk Széchenyi István *Blickjére*, melynek minden adata korrekt és megcáfолhatatlan valóság.

A kiegyezés után

A reformkorszakot röviden úgy jellemeztük, hogy a magyar középnemesség a forradalmak polgári ideológiája előtt teljesen meghódolt. Ezért nem fantazmagória az a feltevés, hogy ha az önkényuralom egy időre meg nem akasztja a fejlődést, talán néhány rövid évtized leforgása alatt új polgári Magyarország támad fel a feudalizmus romjain. Az most már a kérdés, hogy a 67 után következő nemzedék hogyan gazdálkodott azokkal a nagy értékű tradíciókkal, melyeket örökségül kapott a Széchenyi-Kossuth-korszaktól.

A kiegyezéstől az összeomlásig terjedő félszázadot általában liberális korszaknak szokták nevezni. Az elmúlt zűrzavaros esztendőkből az ismétlés folytán beszivárgott a köztudatba az az állítás, hogy a 67-es rezsim túlságosan belehajszolta Magyarországot a liberalizmusba, és a meggondolatlan demokrácia meglazította a faji összetartozás kötelekeit s pusztulásra ítélte a nemzet legértékesebb erőit. Nemcsak a felületes demagógok, hanem még komoly emberek is, kik bizonyos felelősséggel tesznek a nyilvánosság előtt súlyos kijelentéseket, úgy jellemezték ezt az állítólagos magyar szabadelvűséget, mint valami nemzetrontó és országpusztító csapást. Nem érdektelen tehát felvetni azt a kérdést sem, hogy valóban liberális volt-e a kiegyezés utáni ötven esztendő, ha Magyarország politikai és társadalmi képét nyugat-európai szemüvegen keresztül vizsgáljuk.

Ha a nemzetépítő munka azon a fundamentumon halad tovább, melyet Széchenyi és Kossuth rögzítettek, tehát sokkal több lett volna üres légvárnál, akkor folytatódik az a bizonyos

társadalmi kooperáció, melyet az előzményekben már vázolunk. A történelmi középosztályra, ha az apáknak, a jobbágy-felszabadítóknak nyomdokait követi, igen fényes, igazi nemzetteremtő hivatás várt volna. Pótolta volna Magyarországon a hiányzó polgári osztályt, önmagát pedig kiszélesítette s megóvta volna az enerválódástól oly módon, hogy az akkor még elmaradt parasztsággal szolidaritást vállalva, új erőt merít ebből a friss társadalmi rétegből. Ugyanazzal a tettvégygyal, lelkesedéssel, ami az apákat eltöltötte, Magyarország könnyűszerrel, minden nagyobb nehézség nélkül beilleszkedett volna az új kapitalista világrendbe. Hiszen a kapitalista gazdasági átalakulás elől az ország nem zárkozhatott el, ha nem akart megmaradni a Balkán-államok módjára primitív agrárországnak. A társadalmi kooperációra úgy, mint Széchenyi elgondolta, annál inkább is szükség lett volna, mert a gazdasági élet fejlesztése elé továbbra is akadályok gördültek, abból a megváltozhatatlan államjogi helyzetből kifolyólag, amely bennünket a kiegyezés értelmében összekapcsolt Ausztriával. De nem ez történt. Ez a generáció vagy hiú ábrándnak és délribábnak tartotta a Széchenyi-Kossuth-kor összes kezdeményezéseit, vagy nem értette meg őket, vagy elveszítette apáinak önbizalmát és heroikus akaraterejét. Azt látjuk 67 után, hogy amíg 48 előtt minden gazdasági tevékenység *társadalmi*, a kiegyezés után minden *állami*. Az állami működés körébe kerül az ország kulturális fejlesztése, a gazdasági erők kihasználása, a nevelés, az ipar, a kereskedelem, a forgalom; a liberalizmusnak egyik legsarkalatosabb követelménye: az önkormányzat, a megyei autonómia pedig hovatovább elsorvad.

A Deák-párt maradványaiból és a balközépből 1875-ben összetevődött új kormánypárt szabadelvű pártnak nevezte magát. A pártprogram valóban hirdette hangzatos frázisokban a szabadelvűséget, a különböző választási proklamációk kiabálták a liberalizmust. Csakhogy a pártok igazi programját nem a kortesbeszéddek, nem a választók számára készült frázisgyűjtemények mutatják, hanem lelkületük, legfőképpen pedig tetteik. Az új rezsim, melynek hosszú időn át Tisza Kálmán volt a vezére, amely rövidesen magába szívta az országnak egész értelmiségét, mindennek nevezhető, csak nem szabadelvűnek. Ha a német politikai pártok történetét ismerjük, meglepő hasonlatosságot találunk a Tisza-rendszer és a porosz junker-konzervativizmus között. A fő különbség az, hogy a junkerek konzervatívok voltak nyíltan, őszintén, és sohasem állították magukról azt, hogy ők szabadelvűek. Tiszáék a liberalizmus álruhájába bújtatták politikájukat, melynek letagadhatatlan az osztályjellege.

A szabadelvű haladás bizonyos követelményei elől ebben az időben már lehetetlenség volt kitérni. És amikor a konzervatívok harcot hirdettek a liberalizmus ellen, nem foglalkoztak komolyan azzal az esztelen gondolattal, hogy visszafelé hajtják az idő kerekét; sokkal praktikusabb emberek voltak, semhogy ne láttak volna bizonyos kifizető előnyöket, melyekben részesítette őket az egyébként kárhozatos szabadelvűség; csak a gyors haladástól, a megrázkódtatásoktól rettegtek és csökönyösen ragaszkodtak egykori kiváltságaik élvezetéhez. Ebből a célból a német junkerek, illetve teoretikusaik megkonstruál-

ták a felsőbb körök kívánságainak és érdekeinek megfelelő politikai doktrínát, az említett organikus államtant, amely társadalmat nem ismer, csak államot, ebbe szorítja be az emberi életnek minden megnyilvánulását, ez szerinte az egyetlen létforma. Ezt ismételve azért említjük meg, mert nálunk az iskolás politikatudomány, melyet az ifjúság az egyetemek, a főiskolák tankönyveiből és kompendiumaiból szedett a fejébe, nem egyéb, mint a német organikus államtan, több-kevesebb eredetiséggel magyar nyelvre „átírva”.⁶

A Tisza-rendszer, amely szabadelvűnek keresztelte el magát, frazeológiájában ugyan nem, de érzelmeiben, lelki tulajdonságaiban és tetteiben annyira hasonlít a porosz juncker konzervativizmushoz, mint egyik tojás a másikhoz. Feltűnő és szinte érthetetlen a történelmi középosztály lelki átalakulása; valósággal pszichológiai rejtély. Mintha az apák ambícióját,

---

⁶ A Concha-féle *Politika* az államot így határozza meg: az erkölcsi világnak az az alakulata, amelyben az emberiségnek valamely tőle sajátos tulajdonságaik által különváló része, bizonyos földterületen személyiséggé emelkedve az ember eszméjét különös alakban, saját öntudatos akaratával és külső hatalmával valósítja meg, az egyes emberi célok, illetve közületek összhangzó irányzása által. (*Politika*, I. 193. o.) Az állam funkciójáról ezt mondja: „Az állam nem, lehet a külső rend fenntartója, hanem egyszersmind belső irányozó is.” (uo. 196. o.) Ez nem liberális államtan, hanem annak a legkiáltóbb ellentéte: az állami mindenhatóság igazolása. E szerint az állam, vagyis a kormány és végrehajtó közegei – mert az állam bennük ölt érzékelhető formát – mindent tehetnek, amit akarnak. Nemcsak megadóztathatnak bennünket, hanem behatolhatnak lakásunkba, megszabhatják, hogy hogyan öltözködünk, belegázolhatnak magánéletünkbe, a családba.

munkakedvét, életlendületét valami lehangoló, zibbasztó fáradtság váltotta volna fel utódaikban. A középnemesség örömujjongásban tört ki, amikor Deák Ferenc tető alá hozta a várva várt kiegyezést, és ettől fogva tömegesen tódult a megyei és állami hivatalokba. Maradt a reformkorbeli szabadelvűségből valamicske; az Iványi Dávid-féle szélsőbal párt Kossuth nyomdokain járt. A függetlenségi ellenzék a nemzeti függetlenség fogalmi létét képviselte, de gazdasági, társadalmi, szóval a tradíciókhoz méltó szabadelvű program nélkül; így nem csoda, hogy a viszonyok alakulására alig gyakorolt befolyást.

A „szabadelvű”, de közben teljes erővel központosító kormányok legelőször a régi, történelmi vármegyékre tették rá a kezüket. Ezt a rendiség korában oly kitűnően működő intézményt tovább kellett volna fejleszteni a XIX. század szellemében, demokratizálni úgy, mint az angolok az egykor szintén reakciós countyt, hogy ez legyen az iskola a parlamentarizmus és az igazi demokrácia számára. A megyét a lassanként elzüllögető dzsentrik azilumává változtatták, centralizálták az országot és a kormány-mindenhatóság kiterjesztése céljából bizonyos álautonómia fenntartásával a közigazgatási ágak nagy részét a központi hatalomtól tették függővé. A választás és a megyei önkormányzat a háború előtt pusztán komédia volt Magyarországon. Gróf Andrassy Gyula írja, kit a legrosszabb akarat sem vádolhat radikalizmussal, hogy Magyarország Európa legcentralizáltabb országa.⁷

---

⁷ Gróf Andrassy Gyula: *A közigazgatás reformja*, Budapest, 1913.

A hivatalosztogató állami patronátus valósággal nem ismert határt. Egy konzervatív politikus a következőket mondja 1887-ben megjelent röpiratában Tisza Kálmán kormányzatáról:

Egyik hivatal a másik után kreáltatott, a meglevők alapja kiszélesítettett, s így ma ott vagyunk, hogy kormányzása alatt a hivatalnokok száma több mint hétezerrel növekedett.

Ugyanennek a röpiratnak szerzője panaszkodik, hogy a hivatalnokok benn a minisztériumokban nem dolgoznak, csak a fogukat piszkálják, és két-három szabad órájuk marad minden nap a hivatalos időből. Hogy mennyire antiliberális volt és mennyire ellenkezett a XIX. század általános irányával a közgazdagság központosítása, elég, ha ismételten reámutatunk gróf Andrássy Gyula idézett művére.

A szabadelvűség fogalomkörével semmi sincs oly kiáltó ellentétben, mint a hitbizományok intézménye. Magyarországon az első hitbizományokat Lipót császár létesítette, az 1687-ből való törvény alapján. A nagy külföldi gondolkodók közül Verulami Bacon, a filozófus, volt az első, aki hibáztatta a földtulajdonnak monopóliumszerű megkötöttségét; azóta a kérdésnek egész irodalma támadt s a legkiválóbb közgazdászok mutatták ki a hitbizományszerű birtokoknak a gazdasági életre való káros hatását. A reformkorszak alatt Kölcsey, Felsőbüki Nagy Pál, Kossuth Lajos, Deák Ferenc emelték fel szavukat a *fideicommissum* ellen, rámutatva arra, hogy az nem fér össze nemcsak a modern gazdasági nézetekkel, hanem a régi magyar

alkotmánnyal sem. Az 1832.-i országgyűlésen ismételten felvetődik a kérdés s az akkor már haladó megyei nemesség egyhangúlag elítéli a hitbizományi birtokok szaporítását.

1850-től 1870-ig összesen tizenegy új hitbizományt kreáltak Magyarországon, 1870-től 93-ig, Tisza alatt 54-et. A Tisza-éra több hitbizományt gyártott néhány évtized alatt, mint az egész feudális időszak Lipót császár korától 1870-ig, tehát több, mint harmadfél századon keresztül. Ezek után azt állítani, hogy a Tiszáék uralma a magyar szabadelvűség dicső, ragyogó korszaka, vagy tudatlanság, vagy csalás, vagy egyszerűen frivol gúny.

A címek és rangok utáni mohó hajsza, a nemesi származással való kérkedés is annak a jele, hogy a nemzetmentő és hosszú időn át progresszív gondolkodású középosztály visszareakciósozott. Képességei bizonyára nem hiányoztak az ipari, kereskedelmi és egyéb szabad pályákhoz. Biztosra vehetjük, hogy ugyanazok az emberek, kikből jó miniszteri tanácsosok, kiváló kúriai bírák kerültek ki, ugyanolyan jó bankigazgatókká és tőzsdekapacitásokká váltak volna, ha a kiegyezés után rászorítják őket a szabadfoglalkozásokra. Az ország közben nem zárkozhatott el a gazdasági élet időszerű fejlesztése elől, annál kevésbé, mert a nagyhatalmi állás súlyos terhekkal járt, melyeket nem tudott elviselni az agrárország az ő szegényes bevételi forrásaival. A történelmi középosztály a polgári munka elől a számára nagy bőséggel nyitva álló megyei és állami hivatalokba menekült, ily módon szükség volt egy új rétegre, mely a polgári osztálynak Nyugaton oly nagyra becsült és tisztelt munkakörét, az ipart, kereskedelmet, a pénzforgalom lebonyolítását vállalja,

Mínt hogy a fajmagyarság ettől, a felfogása szerint „nem úri” mesterségtől húzódozott, ezt a hatalmat és befolyást jelentő tevékenységi kört könnyűszerrel kisajátíthatták maguknak részben az emancipált zsidók, részben pedig azok a többnyire német fajú jövevények, kik kevésbé idegenkedtek a polgári munkától. A zsidóknak most azt vetik szemükre ellenfeleik, hogy a magyar faj gyengeségét és a demokrácia nyújtotta lehetőségeket kihasználva, kezükbe kaparintották az ország egész ipari életét és közgazdaságát. Az igazság mindössze annyi, hogy ők valóban felnőttek a történelmi arisztokrácia mellé, mint pénz- és iparmagnások, de káprázatos sikereik tisztán a viszonyokból adódtak. A zsidóellenes demagógia azt mondja, hogy sok százados rutinnal, a gazdasági gyakorlat és tudás fegyverzetével léptek a szabadverseny küzdőterére s az ügyetlen, felkészületlen magyar fajt könnyűszerrel legyűrték. Ez csak részben igaz: gyakorlati készségeik közismertek, de nálunk elsősorban a helyzetnek köszönhették érvényesülésüket, nem csupán vállalkozó szellemüknek és készségüknek, hanem sokkal inkább a monopóliumokat osztogató államnak.

Furcsa, szinte torz jelenség tárul elénk, amikor a mai magyar nagyipar múltjába beletekintünk. A magyar kormányok igen kevés módosítással felelevenítették Nagy Frigyes és Colbert jórég kimúlt iparpártoló politikáját. Ipart máshol is támogatott a törvényhozás és a kormány, de a támogatás csak addig a határig terjedt, hogy a vámtarifák tervszerű szabályozásával megvédték saját iparukat az idegen áruk beözönlése ellen. Nálunk azonban a kormányok közvetlenül belenyúltak az ipar-

ügyekbe, ugyanolyan módon, mint egykor Nagy Frigyes Poroszországban. Feltámasztottak egy anakronizmust, egy régi, elavult közgazdasági doktrínát, és így mechanikus úton egyengették, támogatták és végül megteremtették a magyar állami kis- és nagyipart. Ez a furcsa és a modern gazdasági elmék által sehol nem igazolt eljárás a rendszer szempontjából igen logikus és érthető. A függő egzisztenciákat folyvást zúdították nagy tömegekben az állam nyakára az iskolák, most már fel kellett markolni, be kellett terelni az állami akolba az úgynevezett szabadfoglalkozásúakat is minél nagyobb tömegekben. Hogy ez nem szertelen túlzás vagy ferdítés, azt igazolják a gazdasági évkönyvek rideg számai.

A magyar állam 1868 óta közvetlen pénzsegéllyel támogatta az ipari vállalatokat. Az 1870. évi LI. törvénycikk kimondja az állami munkáslakások adómentességét, hogy könnyítsen a gyáriparosok helyzetén. 1868-tól 1881-ig még csak egy szerényebb összeg, mindössze 416 414 korona jut a kézműipar fellendítésére. 1885-től 1890-ig ez az összeg állandóan emelkedik és az utóbbi esztendőben már 1 259 530 korona jut a különböző gyáraknak. 1899-ben a 49. törvénycikk kimondja a nagy iparfejlesztési programot és tervbe vette 438 különböző gyár létesítését. 1891-től kezdve 195 régi és 280 új gyár részesül államsegélyben. A szubvenciók összege is folyton nő. 1891-től 1899-ig 4 386 412 korona jut a gyáraknak direkt segélyként, 1900-tól 1906-ig már 16 060 028 korona; tehát évenként több mint kétmillió. 1909-ben 8 723 547.

A kormány, hogy segítsen a szegény nép sorsán, megpróbálta szintén direkt pénzsegéllyel támogatni a kisipart. Erre a

célra 1899-től 1909 novemberéig 11 440 397 koronát fordítottak, de milliókat tesz ki ezenkívül a gépsegélyek értéke. 1899-től 1900 november 1-ig a kormányok több mint 50 millió koronát engedélyeztek, 1909-ben pedig 100 millió koronát irányítottak elő. Hát még a gép- és anyagsegély, a tarifa- és egyéb engedmények; valószínű, hogy ez is százmilliókra rúg. Annyira ellenőrizték az ipart, hogy az ipartanács beletekintetett a vállalatok üzleti könyveibe is.

Szükségtelen tovább részleteznünk. Mi lett az eredmény, valóban kifizetődött-e az ipari vállalatokba befektetett államsegély? Ez közgazdasági szakkérdés, bennünket ez a dolog csupán egy szempontból érdekel, a szabadelvűség szempontjából, s azt kérdezzük: szabadelvűek-e azok a kormányok, amelyek Nagy Frigyes és Colbert módszerei szerint kreáltak Magyarországon nagyipart? A kérdés sokkal érdekesebb talán, mondjuk, etikai szempontból. Az a következménye nem lehet vitás, hogy a polgári osztály, amely máshol független és szabad, s be nem folyásolható véleménye révén irányt ad a nagypolitikának, nálunk az államhatalom rabszolgájává süllyedt. Érthető, hiszen léte, profitja, vállalatának jövője függött a kormány kegyelmétől, ezért éppen úgy szavazógépe a hatalmon levő politikai pártnak, mint akár a köztisztviselők, a vasutasok vagy postások ezrei.

A 67-es pártvezérek és íródeákjaik (pl. Beksics Gusztáv) állandóan kapaszkodtak a díszes liberális jelzőbe, de közben rendíthetetlenül vitatták, hogy a szabadelvűségnek a parlamentarizmus az egyetlen lényeges kelléke. A kormányoknak valóban sikerült is összetákolniuk az ismert választási mechanizmussal

egy olyan parlamentet, amely látszatra úgy működött, mint a külföld mintaképpül elfogadott törvényhozó testületei. Mint-hogy a forma csakugyan megvolt, a 67-esek a jóhiszemű közvéleményben azt az illúziót ébresztették, hogy Magyarország a szabadelvűség és a demokrácia hazája. De ez pusztán illúzió volt. A parlamentarizmus ugyanis nem foglalja magában sem a szabadelvűséget, sem a demokráciát; ellenkezőleg: azzal a veszedelemmel fenyeget, hogy ha túlságba viszik, mind a kettőt megsemmisíti. A törvényhozói hatalom könnyen átváltozhat párt-diktatúrává, majd kormány abszolutizmussá, ennek pedig az lesz a következménye, hogy a népképviselőt közönséges törvénygyárrá fajul, kiszolgáltatja az országot egyetlen klikknek, és meggátolja minden olyan új idea felmerülését, amely nem nyeri meg a kiváltságos társaság tetszését. Ez a többségi klikk végül annyira beleássa magát az ország testébe, hogy lehetlenséggé válik az egészséges politikai váltogazdaság, amely időnként friss légáramlással megtisztíthatná a közélet miazmás atmoszféráját.

A parlamentek történetéből az is eléggé ismeretes, hogy az olyan kormányok, melyek erőszakos eszközökkel sokáig maradnak uralmon, rendszerint korrumpálódnak, és korrumpálják az országot, s valóban a 67-es kormányok az egyoldalú parlamentarizmussal el is érték azt, hogy Magyarországon az egész élet beleolvadt és belepusztult az államba. A mindent elposványosító parlamentarizmusra legelőször egy igen eszes, de szerencsétlen véget ért függetlenségi szónok és publicista, Verhovay Gyula mutatott rá a 80-as években. Egy röpiratában ezt írta:

Elfonnyaszt, megmérgez, megöl mindent a társadalommételező, országpusztító parlamentarizmus. Egy király és két felség helyett, közérdek és népképviselő helyett kiskirályok haramiáskodnak, mint emberöltő korok előtt a zsebrákok.⁸

A parlament gyártotta a törvényeket, a kormányok egymás hegyére-hátára halmozták a hivatalokat és növelték a közterheket, amennyire az adózók teherbírása elviselhette. A Tisza Kálmán-korabeli állapotokat Verhovay állami kommunizmusnak nevezi, és a következő súlyos szavakkal ostromozza:

Az adózás és zsebmetszés a jelszava az állami és parlamenti nihilnek. Lerombolja a fennállásának alapelvét, a tulajdon szentségét. Ledönti szervezeteinek oszlopait, a becsületes közigazgatást, a független igazságszolgáltatást. Szuronyokba kergeti a szabadságot, veszteget, lélekvásárt űz, ököljogot gyakorol.

Ezek után önkéntelenül felvetődik az a kérdés, hogy mindez szükségképpen volt-e, mi tette igazolttá az állami onnipotenciának ezt a végsőkig való kiterjesztését. Ha a magyar faj ugyanolyan flegmatikus volna, mint az orosz, s annyira hiányoznának belőle a nyugati népek polgárerényei, hogy az országból csak ezen a módon lehetett európai államot faragni, azt mondhatnánk, hogy ez a túlzó etatizmus egészen indokolt és helyes volt.

A kérdésre feleletet adni igen hálás történetírói feladat volna. Minthogy azonban a 67-től máig tartó fejlődésünknek

---

⁸ *Az álarc uralma*, Budapest, 1889.

igen mélyreható, az összes társadalmi, politikai, sőt lélektani jelenségeknek is alaposabb analizisére volna szükség, sem igen, sem nemmel nem felelhetünk erre a kérdésre. Csak konstatálhatjuk röviden magát az eredményt.

Fel kell elevenítenünk a nemzet legnagyobb tanítómesterének, Kossuth Lajosnak egy igen mélyértelmű jóslatát. Nem sokára 67 után megmondotta, hogy a hivatalosztogató állami patronátus szükségképpen arra fog vezetni, hogy az ország lakossága két részre szakad: olyanokra, kik államhivatalban ülnek, és olyanokra, akik oda szeretnének kerülni. Az állam minden erejével azon volt, hogy az ország egész gazdasági és kulturális életét Budapestre koncentrálja, amit Kossuth gyalázatos francia tempónak nevezett. A több, mint félszázados kormányerőlködésnek az az egyetlen eredménye, hogy felfújódott a vidék rovására az ország közepén a mai nagy Budapest.

Az állam a lakoságnak millióit magához láncolta. Magához ölelte a kongnia révén a két szabad protestáns egyházat is. Minthogy kegyeitől függött emberek százazreinek mindennapi jóléte, irányító, gyámolító jótékonyágát érezte szüntelen a nagy- és kisipar, az elmúlt fél évszázadban kialudt az emberekből minden iniciatíva. Egyetlen rétegre nem terjedt ki az állami patronátus kegyelme, a földműves parasztságra, ami talán szerencse, mert a korrumpáló befolyástól annyira, amennyire érintetlen maradt, így aztán érthető, hogy az a tettvágy, az a lelkesedés, amely Széchenyi és Kossuth romantikus korszakát eltölti, lassanként kiapadt, minden éltető nedv kiszáradt, s az életnek minden spontán, minden önmagából kiinduló akarása

megbénult. Hogy az állam mennyire életelemévé vált az embereknek, az kitér a mindennapi élet frazeológiájából. Ilyen például: „állami életünk” – ezt mindenre alkalmazzák, még a divat és öltözködés szabályaira is. Minden a világon állami feladat: taníttatni és nevelni kell a gyermekeket, tegye meg az állam; drága a bankhitel, rosszul megy a tőzsde, segítsen az állam. És valóban tőle várják a kereskedők és gyárosok profitjuk emelkedését, az apák fiaik boldogságát és jövőjét, a középiskolás tanulók, az egyetemi hallgatók biztos jövőjüket, és ebben a csodálatos módon széttagolt, világnézeti ellentétekre szaggatott, szétmarcangolt társadalomban egyetlen egy dolog van, amiben mindenki egyetért, az, hogy minden bajunkon csak az állam segíthet.

Ha ezzel a parlamenttel mérsékelt kormányterrorral legalább elértük volna a nemzeti egységet, mint annak idején a franciák a centralizmussal, azt mondhatnánk, hogy mindenek megvolt a létjogosultsága. De a magyar társadalomban semminemű kompakt egység nincs. Nincs olyan nagy és szent ügy, ami az embereket eggyé tudná forrasztani. Szomorú valóság az, hogy a magyar társadalom nem nemzet, hanem különböző csoportoknak, osztályoknak tisztán az állami hatalom által összetartott konglomerátuma. Minthogy a felülről való irányítás belerögződött két nemzedéknek agyvelejébe és vérébe, mindenki ösztönösen arra törekszik, hogy a maga csoportjának érdekeit követeli az államtól. Nálunk csak csoport-patriotizmusról lehet szó, nem pedig igazi patriotizmusról, amely a politikai nézetek különbözősége mellett sem ismer mást, mint egységes nemzetet. Az államból élni, nem az államért élni, nem

jelszó ugyan, hanem valami titokzatos belső parancs, valami kategorikus imperatívusz, amelynek szinte ösztönösen engedelmeskedünk mindnyájan.

Azok, kik ma is 67 varázskörében élnek, azt szokták felhozni a rendszer védelmére, hogy ez a korszak csodálatos gazdasági és kulturális eredményeket szült. Erről a kérdésről sokat lehetne pro és kontra vitatkozni; itt csak mindössze annyit jegyzünk meg, hogy ha az állami patronátus káprázatos anyagi jólétet teremtett volna, kétmillió ember nem hajózott volna át az Atlanti-óceánon, hogy Amerikában keresse meg kenyerét. Az összes hibák között, amelyeket a letűnt korszak elkövetett, kétségtelenül a részek önállóságának elfojtása volt a legnagyobb. A vármegyék ellen a centralisták azzal érveltek, hogy valóságos kiskirályságok, és fenntartásuk ellenkezik a parlamentáris rendszerrel. Hogy milyen végzetes hiba volt a községi és vármegyei autonómia megsemmisítése, az kitűnt 1918-ban, az összeomláskor. Láttuk két alkalommal egymásután, hogy csak a központi kormányzatot kell valakinek a kezébe ragadni; akinek ez sikerül, azé az állam.

A folyamatosság a Széchenyi-Kossuth-féle reformkorszak és a 67 utáni „liberális” időszak között teljesen megszakadt. Hogyan vésődött be mégis a köztudatba, hogy mi 67-től 1918-ig nyugat-európai értelemben szabadelvűek voltunk? Egyszerűen fogalomzavar folytán; egy nevet, egy frázist, melyet sokszor láttunk leírva és sokat olvastunk, realitásnak vettünk. Ez is egyike volt azoknak a káros illúzióknak, melyek elhomályosították előttünk a valóságot és megrontották a magyar életet.

Az antiliberálisok tehát sárral dobálnak és agyon akarnak verni egy üres fantomot, mert a magyar szabadelvűség, melyet ők ki akarnak irtani, a nemzet „grand siècle”-jének, a Világosnál elbukott dicsőségnek halvány kísértete s 67 óta nem egyéb, mint fikció. A reakciós szónokok és publicisták, akik Magyarország legújabb kori történetét nem ismerik vagy rosszul ismerik, ebből a fikcióból vezették le egészen primitív logikával azt a következtetést, hogy a magyar fajt tönkre silányította a demokrácia és szabadverseny, mert az élelmes és a modern közgazdasági életben gyakorlott zsidósággal nem mérkőzhetett. Az igazság az, hogy a történelmi középosztály még csak kísérletet sem tett a gazdasági életnek számára is nyitva álló területén; ha meg lett volna benne a jó szándék és akarat, a közhatalmak részéről ugyanazt a jóakaratot s bőkezű támogatást élvezte volna, mint a zsidó kapitalisták. ⁹

---

⁹ Körülbelül egymillióra rúg annak a szintiszta magyarságnak a száma, amely Amerika szabad földjén kereste boldogulását. Aki az amerikai magyarok között megfordult, tapasztalhatta, hogy itt a kérelhetetlen és szentimentalizmus nélküli szabadversenyben, ahol eltiporják a gyengéket, a magyar nép fiai nagyszerűen megállják helyüket. Nagy fizetésű vezető szakmunkások kerülnek ki írni-olvasni alig tudó parasztemberekből. De akadnak közöttük nagy számmal vezetők nagyobb pénzintézetekben. Általában kitűnően használható munkásoknak bizonyulnak egy olyan országban, ahol az egyén boldogulása tisztán attól függ, milyen mértékben tudja kifejtetni észbeli, jellembeli és fizikai erejét. Ez a tapasztalat megcáfolja azt az állítást, hogy a magyar népet tönkretette a demokrácia.

Az intézményeknek a nemzeti jellemre való hatásától sokat írtak a nyugat-európai szociológusok. Az a kegyetlen, számító, diabolikus értelem, amely beleszorított bennünket az állami présbe, biztosan tétlenségre kárhoztatott és elfonnyasztott sok értékes faji készséget. Maga a fajmagyarság – értjük alatta a magyar népet – ki sem próbálhatta, hogy egy demokratikus szabadversenyben mire volna képes. Ha a megkööttségeknek számtalan láncával nem tartják mozdulatlanságban a magyar nép nagy tömegeit, ki tudja, vajon a kiválasztódás folytán nem támadt volna-e a népből ugyanolyanszerű polgári osztály, mint pl. Franciaországban.

Az úgynevezett liberális érának ez a rövid, csak a felszínt érintő analízise nem jogosíthat fel bennünket arra, hogy Magyarország tragédiáját a maga teljességében a múlt számlájára írjuk. Lehetetlenség azonban meg nem kockáztatnunk néhány súlyos következtetést.

A szörnyű Leviathán, melyben élt, mozgott Magyarországon a kiegyezéstől fogva mindenki és minden, belénk oltotta a tehetetlenség, az ügyefogyottság bacillusait. Ebből magyarázható, hogy a mai gazdasági krízisben minden foglalkozási csoport a kereskedők, az iparosok, a gyárosok, a tőzsdések, kivétel nélkül a hivatalos hatalmakhoz esdekelnek segedelemért, mintha azok a jóakarátú, de paragrafusokhoz szűkült agyvelők jobban tudnák, mi a teendő, mintha a kormány fel volna ruházva az isteni gondviselés bölcsességének privilégiumával. Minthogy a nemzeti tevékenységet a közgyámolítás pótolta, a társadalmi erők és készségek ugyanúgy elsatnyultak, ugyanúgy visszafejlődtek, mint a föld alatt élő állatok látószervei. Mi azt

tettük, hogy a magunk cselekvő, sőt gondolkodó énjét is átadtuk a felettünk trónoló közhatalomnak. Így azután a nemzeti öncélúság tudata ugyanúgy elhalványult, mint az egyéni helyzetállás érzése, mert az államiság lépett a nemzet helyére, ez az államiság pedig, mely függetlennek mondta magát, oda volt kapcsolva két germán hatalom saráglyájához. Tudatos nemzeti akarat, nemzeti energia csak spontán módon, magából a társadalomból eredhet. A mi magyar társadalmunk azonban megmaradt mint passzív tömeg, szerteszét bomlva csoportokra, és egymással semminemű szolidaritást nem érző rétegekre, amelyek csak abban voltak egyek, hogy lestek és lesik ma is, hogy a kormányzat adjon nekik megélhetést, munkát, ötletet. A társadalmi erők demobilizáltsága, a lelki szétdaraboltság, a túlzott etatizmus logikus folyománya, ez pedig az ország területi szétdaraboltságánál is sokszorta súlyosabb és helyrehozhatatlanabb csapás.

A nemzetek életében az állami szerkezet kevésbé fontos; szinte tizedrangú kérdés, hogy királyság legyünk-e vagy köztársaság, Habsburg-e vagy egyéb királyság. Az az elsősorúan fontos, a lényeges, az ország jövőjébe vágó, milyen a belső, a társadalmi szerkezet. A társadalomnak, ha azt csak az állam fizikai ereje tartja össze egységgé, nem a belső erő, nem a lelki, a gazdasági érdekek közösségében megnyilvánuló, közelebbről meghatározhatatlan belső ragaszték, egy adott pillanatban – ha például az állam külső okok miatt fizikai erejét elveszti – össze kell roppannia. Az ilyen társadalom szétmállik, mint ahogyan

szétfut a folyadék, melynek csak az edény adta meg külső formáját. És rajtunk 1918-ban beteljesedett a gyenge, a belső ragaszték nélkül való társadalmak siralmas végzete.